

D/L 08.09
627

XIII

03383

1/2

40

17-28
42-47
91-103
108-108

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHI

INSTITUTUL PEDAGOGIC DE 3 ANI
- BUCUREȘTI -
BIBLIOTECA

INSTITUTUL PEDAGOGIC BUCUREȘTI
BIBLIOTECA

8

INSTIT. PEDAGOGIC DE 3 ANI
BUCUREȘTI
Nr. Inv. 39122
BIBLIOTECA

632

N. CARTOJAN
Profesor la Facultatea de Litere din București

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE VECHE

I

DELA ORIGINI PÂNĂ LA EPOCA LUI
MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU

BUCUREȘTI
FUNDAȚIA PENTRU LITERATURĂ ȘI ARTĂ „REGELE CAROL II”
39, Bulevardul Lascar Catargi, 39
1940

Biblioteca Centrală Universitară
18637 ~~Dublet~~
Cota
Inventar 500567

B.C.U. Bucuresti

C500567

LA RĂSPÂNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ȘI ORIENTUL BIZANTINO-SLAVSKI

LITERATURILE ROMANICE PÂNĂ ÎN VEACUL AL XIII-LEA

Poporul românesc, plămădit din romanizarea triburilor trace, s'a format în primele veacuri, de ambele țărmuri ale Dunării, între Balcani și Carpații nordici, între Tisa și Nistru, în strânsă legătură teritorială cu lumea romană din Apus. Era astfel ca o prelungire a latinității până la pragul Europei orientale. Invaziile popoarelor nomade din stepele Asiei și ale Răsăritului european către cele două centre de civilizație din epoca de agonie a lumii antice, Roma și Bizanțul, au prefăcut în ruine și cenușe așezările romane și au dezorganizat viața de cultură în Dacia și Moesia, dar n'au putut distruge structura etnică a noiei naționalități în devenire. Revărsarea Slavilor peste ținuturile dunărene și contopirea lor în masa romanică din Nordul Dunării, a desăvârșit, după strămutarea lor în Sud, procesul de formație al poporului românesc. Dar strămutarea Slavilor — și mai târziu a Bulgarilor — în dreapta Dunării, cucerirea ținuturilor romanice din Nordul Peninsulei Balcanice și întemeierea statelor slave sud-dunărene a sfârșit în același timp unitatea geografică a poporului românesc despărțindu-l în două grupe mari: Daco-românii în Nordul Dunării, Macedo-românii în regiunea Pindului. De altă parte întinderea Croaților peste cuprinsurile romanice ale Dalmației a rupt legăturile romanității orientale cu latinitatea occidentală. Mai târziu așezarea Ungurilor în Panonia — pe urmele mai vechi ale Hunilor și Avarilor — a ridicat un alt stăvilă către Apus și a încheiat izolarea noastră de lumea romană.

Astfel din secolul al VII-lea până la mijlocul secolului al IX-lea când Bulgarii intră în zona religioasă a Bizanțului ortodox și chiar până în secolul al XI-lea când Ungurii sunt cuprinși în sfera catolicismului latin, poporul românesc, deși creștinat din epoca romană, trăiește înconjurat de popoare păgâne. Nici după secolul al XI-lea nu se înseninează zările la Dunăre pentru o temeinică așezare românească. Expansiunea Ungurilor în Ardeal și valurile ultimelor invazii barbare ale Pecenegilor, Cumanilor și Tătarilor au împiedicat înfripirea organizațiilor politice românești. Abia în veacul al XIII-lea, apar în lumina istoriei primele înjghebări de state românești. Dar la această dată, noi ne găseam cuprinși între două lumi, între două tipuri de cultură diferită: de o parte lumea Occidentului catolic de cultură latină, în care intraseră și vecinii noștri Unguri și Poloni, de altă parte lumea răsăritului ortodox de cultură bizantină care se întinsese până la Dunăre. Pentru a ne da seama mai bine și de împrejurările istorice în care poporul românesc, cu toată factura

lui romanică, s'a alipit la zona de cultură bizantino-slavă, în timp ce vecinii noștri de rasă finică ori slavă — Ungurii și Polonii — au intrat în sfera culturii romane, și de caracterele distinctive ale culturii vechi românești, să vedem ce era la epoca întemeierii principatelor noastre cultura romanică din Apus ajunsă până la hotarele noastre și ce era cultura bizantino-slavă din Sudul dunărean.

La data când, în cuprinsurile muntoase ale Maramureșului, un preot sau călugăr român, cucerit de ideile nouă ale reformei, transpunea în limba neamului său învățăturile sfintelor Scripturi, Europa occidentală se afla pe pragul unei nouă epoci literare: renașterea. Dar această nouă fază în cultura popoarelor occidentale, fusese pregătită îndelung printr-o viață literară de mai multe secole.

Întâia, în timp, și cea mai însemnată prin valoarea ei intrinsecă și prin influența ei asupra celorlalte literaturi romanice, este literatura franceză.

Această timpurie și bogată dezvoltare a literaturii franceze este rezultanta a doi factori puternici, care au mișcat adânc în evul mediu sufletul maselor populare.

Primul este sentimentul religios. În evul mediu, sentimentul acesta era o puternică realitate; mănăstirile erau pline de călugări pioși, iar drumurile care duceau către centrele în care se găseau sanctuarele ridicate în cinstea sfinților, erau împânzite de convoiuri nesfârșite de pelerini. În acest mediu de adânc misticism, au început să se ridice, prin munca închinată Domnului a unor generații întregi de artiști anonimi, acele minunate catedrale gotice, și tot pe atunci clericii au versificat în limba națională, pentru « la sainte plèbe de Dieu », miraculoasele legende hagiografice, păstrate până atunci în limba latină.

Al doilea factor care a grăbit apariția literaturii franceze este instinctul național. Puternica personalitate a lui Carol cel Mare, care a extins hotarele Franței peste Germania, peste Italia și peste o parte din Spania, a trezit în sufletul popular, virtuțile războinice și dragostea pentru « la dulce France ». Figura și vitejia lui Carol cel Mare au rămas în amintirea poporului, crescând neconținut în proporții legendare.

Din îmbinarea acestor două sentimente avea să crească cea mai frumoasă și bogată producție epică a evului mediu occidental.

În secolul al XI-lea, când Franța, ajunsă într-o epocă de prosperitate economică și de înflorire culturală, își întinsese dominația în Anglia, în sudul Italiei, în Ierusalim și ajunsese să

impună o dinastie franceză în Portugalia, sufletul popular francez nu se mai putea mulțumi numai cu vieți de sfinți, ci simțea nevoia unor nouă orizonturi literare.

Spre a satisface aceste nouă cerințe sufletești ale societății, jongleurii, care trăiau pe atunci în tovărășia acrobaților și a muzicanților și care desfătau mulțimea în castele, în piețele publice, în popasurile dela mănăstirile jalonate de-a-lungul drumurilor de pelerini, au început să evoce în acordurile viorilor vitejia vremurilor apuse, în așa numitele «chansons de geste». Eroii centrali ai acestor poeme sunt Carol cel Mare și nepotul său Roland le Preux. Aceștia, idealizați de mai multe generații de clerici, deveniseră prototipul eroismului francez pus în serviciul luptei pentru creștinătate, împotriva păgânismului amenințător: *gesta Dei per Francos*. Sâmburele acestor poeme se desvoltă în imaginația jongleurilor și dă naștere unei bogate eflorescențe epice, care a durat în Franța mai multe veacuri. Baronii lui Carol cel Mare, ctitori de mănăstiri, unde-și aveau morminte mărețe ce deșteptau curiozitatea credulă a maselor populare, sunt prinși și ei în jocul fanteziei creatoare a truverilor. Astfel se formează în jurul mănăstirilor și bisericilor dela răspântiile marilor drumuri de pelerini, cicluri întregi de poeme, care cântă vitejiile baronilor lui Carol cel Mare în luptele cu Sarasinii și nobila ambiție a urmașilor lor de a-și câștiga și ei un loc de cinste în istoria legendară a Franței.

Cu timpul însă, prefacerile aduse în structura societății, prin instituirea cavalerismului și prin frământările cruciatelor, au modificat și sufletul claselor conducătoare și au impus un nou ideal de artă.

Mila pentru cei năpăstuiți, respectul și cultul femeii, pe care cavalerismul le pusese pe primul plan al preocupărilor sale, adusesese o îndulcire a raporturilor sociale și mai multă delicatețe și răsăd în sentimente. De altă parte, povestirile miraculoase și descrierile despre frumusețea feerică a Orientului îndepărtat, puse în circulație de cruciați și de pelerini, ațâțaseră curiozitatea, încălziseră imaginația, deșteptaseră gustul pentru aventuri și miraculos. În sfârșit, un curent de înviore a studiilor clasice, pornit din școalele clericale ale Franței — cu deosebire din Orléans — îndrepta atenția către lirica lui Horațiu, către *Ars Amandi* și *Metamorfosele* lui Ovidiu, către *Aeneida* lui Virgiliu și *Thebaida* lui Statii. Și atunci din rândurile tineretului, ieșit din aceste școale și care nu-și mai găsea loc în cler, fiindcă era o adevărată pleoră, s'a recrutat o nouă generație de truveri. Aceștia s'au străduit să transpună în literatură năzuințele către o nouă viață literară a lumii elegante din castelele feudale: idealul cavalerismului.

Astfel și-a luat naștere un alt ciclu de poeme, cunoscute sub numele de *romans courtois*, cu subiecte din lumea antică, din Orientul fantastic sau din țara legendară a Breitaniei, ca bunăoară: regele Artur și cavalerii mesei rotunde *les chevaliers de la table ronde* sau *Parceval*, cu atmosfera de mister și misticism a sfântului Graal. Tema acestor romane era, în genere, o acțiune de vitejie cavalească, scăldată în lumina feeriei și imbinată cu o dragoste sinceră, curată, plină de loialitate și curtoasie, potrivit cu gustul timpurilor nouă.

În contrast cu această literatură, care exalta sentimentul de vitejie cavalească și cultul pentru femeie, evul mediu francez a mai cunoscut și un alt gen de poeme versificate, care înfățișau farse picante, menite să scoată în lumină aspectele ridicole ale unor situații sau tipuri reprezentative din societatea timpului, cu deosebire însă viclenia femeilor necredincioase. Sunt așa numitele *fableux* sau *fabliaux*.

O întreagă galerie de tipuri luate din toate clasele sociale ale Franței medievale: cavaleri, țărani, burghezi, călugări, clerici — sunt expuse cu o jovialitate robustă, cu o malițiozitate fină și cu un rar simț al efectelor comice.

Poezia lirică este mai slab reprezentată în Franța medievală. «Les Français n'ont pas la tête lyrique», spunea Lanson. Această poezie a ajuns totuși la frumoase realizări în Sud, în Provence, de unde a radiat apoi în toate țările romanice ale Occidentului.

În mijlocul haosului produs de societatea feudală, cavalerismul crease, cu deosebire în Sudul Franței, o societate aristocratică, rafinată, iubitoare de viață frumoasă, de serbări fastuoase și de petreceri intelectuale, în care femeia ocupa primul plan al preocupărilor. Acest cult pentru femeie al societății cavalești din Provence își găsește expresiunea sa cea mai aleasă în domeniul poeziei lirice pe care autorii înșiși, trubaduri — *trobadori*, cum se numiau în provençală sau *joglarii* — le cântau în sălile somptuoaselor castele, întovărășiți de instrumente muzicale. Tema acestor cântece este dragostea curată, concepută ca un omagiu pe care îndrăgostitul îl închină adoratei, asemănător cu acela pe care cavalerul îl datora seigneurului său.

Din Provența, poezia lirică s'a resfirat în toate țările învecinate. Prin căsătoria Eleonorei de Aquitania cu Ludovic al VII-lea și prin numeroasele relații care uneau Sudul de Nordul Franței, în timpul cruciadelor, lirica provençală a trecut în Nordul Franței, unde a dobândit o notă realistă cu Rutbeuf și mai ales cu Villon, acea bizară figură din a cărei viață de cabareturi și de temniță, în așteptarea spânzurătorii, a țâșnit poezia cea mai mișcătoare prin sinceritatea și duioșia ei.

Din Franța, imbolduri și modele pentru literatura în limba națională s'au răspândit în toate celelalte țări romanice.

În Spania, ca în toate provinciile romanizate, s'a întrebuițat limba latină până târziu în plin evul mediu. Deși elementele din noua limbă plămădită din fuziunea latinei cu idiomele iberice și germanice se furșează încă din veacul al VI-lea în gramatici latine, în compilațiuni juridice, în cartulare și titluri de proprietăți ale mănăstirilor și ale vechilor familii feudale, totuși limba spaniolă nu începe să fie scrisă în literatură decât abia în veacul al VII-lea sub influența epice franceze. Vechile poeme epice ale Franței au fost aduse în Spania prin jongleurii ce însoțeau convoiurile de pelerini francezi, care veneau în fiecare an să se închine la mormântul Sfântului Iacob din Compostella, prin numeroasele mănăstiri întemeiate de călugării benedictini în regatele creștine ale Spaniei și prin seigneurii francezi atrași de cruciatele deschise împotriva Musulmanilor. Sub aceste influențe au început și în Spania cântăreții populari — *juglares* — să recite și ei, în sunetul instrumentelor muzicale, isprăvile războinice ale regilor spanioli în lupta contra Maurilor, sau fapte de senzație care au sguduit imaginația maselor populare, ca de pildă povestea celor șapte copii ai lui Lara — o vendettă de familie din vechea Castilie. O mare parte din această materie epică a pierit din amintirea poporului.

Totuși din această producție populară a răzbătut până la noi în întregime *Poema* sau *Cantar del Cid*, al cărui erou principal Cid Ruy Diaz — el Campeador — este învingătorul Maurilor și cuceritorul Valenciei, precum și poema înrudită: *El Rodrigo*, care povestește vitejiile din tinerețe ale Cidului, căsătoria lui cu Ximena — temă dramatizată mai târziu în literatura spaniolă de Guillén de Castro și reluată în literatura franceză de Corneille.

Răsunetul mare pe care l-au avut în societatea spaniolă aceste «cantares de gesta» ale juglarilor a ațâțat ambiția clericilor, cari au fost inițiatorii unui nou gen de poeme, cunoscute în istoria literaturii spaniole sub numele de «mester de clerecia» — opera clericilor. Aceste nouă producții epice, care se disting prin elemente mistice și romanești, printr-o compoziție mai

savantă și printr'un stil mai personal, se inspiră din izvoare variate, ca de exemplu din virtuțile ascetice — învăluite în aureola miraculelor — ale legendelor hagiografice sau din vechiul fond al tradițiilor naționale și creștine, exaltând patriotismul castilian, ca de pildă, poema *Fernán Gonzáles*, scrisă la 1236. În sfârșit, alte poeme clericale ne transpun pe tărâmul fabulos al antichității, ca poema lui *Alexandru cel Mare*, inspirată din izvoarele latine și franceze sau *Libro de Apolonio*, al cărui miez este luat din romanul grecesc al prințului sirian Apollonius de Tyr, cel ce își pierde și în cele din urmă, regăsește soția și fiica.

Paralel cu influența literaturii franceze, care venea din Nord, o altă influență de un caracter cu totul deosebit s'a exercitat asupra literaturii spaniole din Sud. Era influența arabă. Arabii cuceriseră Spania, care se afla sub stăpânirea regilor vizigoți, trecuți la creștinism în anul 711, și întemeiaseră acolo califatul de Cordova. Ei aduseseră în Europa strălucitoarea civilizație arabă; împânziseră pământul Spaniei cu canale de irigație, aduseseră și sădiseră pomi roditori din țările calde ale Asiei, ridicaseră moschei și palate mărețe, clădite în stilul lor propriu și înființaseră școli înfloritoare în Cordova și Toledo, în care se studiau, pe lângă Coran, medicina, științele, filosofia și poezia. Cu toată diferența de rasă și religie, totuși prin mijlocirea mozarabilor — creștinii care primiseră de bună voie stăpânirea arabă — a Maurilor rămași în provinciile recucerite de Spanioli și a Evreilor intermediari între creștini și musulmani, limba, arta și literatura spaniolă au suferit o puternică influență arabă. Din această epocă, limba spaniolă păstrează până astăzi o mulțime de cuvinte maure; monumentele spaniole, numite « mozarabe » și « mudejare », se resimt în construcția lor de influența stilului arab în bogăția și finețea ornamentației, iar literatura s'a îmbogățit cu o sumedenie de parabole, de povești și de proverbe orientale.

Această literatură cu caracter didactic și romantic, tradusă în limba latină și spaniolă de către Evreii convertiți la creștinism, a trecut și în celelalte literaturi ale Europei occidentale. Ea a avut o influență puternică asupra literaturii spaniole din vremea Regelui Alfons al X-lea, regele înțelept, care a dat un puternic imbold culturii, luând el însuși parte activă la promovarea ei.

Literatura franceză a trecut de timpurii și granițele Alpilor. Trubadurii și truverii duceau o viață de vagabondaj, trecând dintr'o curte seigneurială într'alta, dintr'un oraș într'altul, oprindu-se mai îndelung acolo unde erau primiți cu mai multă căldură și generozitate. Ei însoțeau convoiurile de credincioși pe drumurile lor de pelerinaj către Spania și Roma și, în locurile unde mulțimile poposeau ca să se odihnească, le desfătau recitând, în sunetele vioarelor, poemele epice. Italienii, care trăiau pe atunci încă sub stăpânirea literaturii latine medievale, încep să prindă și ei gust pentru astfel de distracții și încă din secolul al XII-lea, se citează comune care plăteau truveri francezi pentru a desfăta poporul în piețele publice cu cântecele lor. Epica franceză se răspândește în felul acesta în Nordul Italiei și ea pune atâta stăpânire pe spirite, încât se ivesc poeți italieni care, utilizând materialul epic francez, încep să traducă, să prelucreză și compună poeme, într'o limbă pe jumătate italiană, pe jumătate franceză — așa numitul dialect franco-venețian. De altfel clasele superioare ceteau romanele franceze cavale- rești și în original și unii scriitori, ca bunăoară profesorul lui Dante, Brunetto Latini, au scris opere în limba franceză, pe care o considerau superioară limbii italiene.

Dar, pe când Nordul Italiei stătea sub influența epice franceze, Sudul primea impulsurile și înrăuirile liricii provensale. Truverii provensali găsiseră o primire generoasă în

regatul pitoresc al Siciliei, la curtea strălucitoare din Palermo a lui Frederic al II-lea. Acesta, crescut de Papă, era un ade- vârat poliglot care se complăcea nu numai în discuțiuni știin- țifice cu oameni învățați, pe care-i căuta, dar gusta din plin și fastul sărbătorilor de curte: luptele de turnoi, farmecul poetic al cantilenelor, cântate de trovatorii provansali cu care el însuși se lua la întrecere; și nu numai el, ci și socrul său și copiii săi. În acest mediu, așa de prielnic, sub influența liricii provansale, înfloresc prima școală poetică în literatura italiană, cunoscută sub numele de școala siciliană.

Prin numeroasele legături politice și comerciale, care uneau Sicilia cu restul peninsulei, școala siciliană se ramifică și în celelalte curți cavale- rești și episcopale din Italia nordică, cu deosebire în Bologna, unde Guido Guinzelli transformă concepția poetică a dragostei, și apoi în Florența, unde, cu Guido Cavalcanti, ajunge la deplină înflorire *il dolce stil nuovo*. Este conceptul dragostei idealizat printr'un fior de misticism, în care icoana femeiei adorate apare învăluită ca într'un nimb divin, asemenea Sfintei Fecioare și îngerilor. Această dragoste adâncă și curată, neîntinată prin niciun gând pământesc, și care nu poate încolți — după concepția lor — decât în sufle- tele nobile și delicate, transformă sufletul poetului, îl înobilează și-l ridică pe un plan superior între divin și uman. « Il dolce stil nuovo » a introdus în literatura italiană nu numai un nou concept de dragoste, dar a creat în același timp și nouă forme poetice pline de gingășie și el și-a găsit cea mai desăvârșită expresiune în lirica dantescă din *Vita nuova* și din *Convivium* și în evocarea Beatricei din *Divina Commedia*.

Deși ivită cea din urmă între literaturile romanice, totuși literatura italiană, într'un secol și ceva, se emancipează de influențele latine, franceze și provansale și își croiește un drum propriu, care-i va asigura un loc de cinste între literaturile occidentale.

Dela acel *Cantico di frate sole* al lui San-Francesco d'Assisi, în care în sufletul serafic al Sfântului, evlavia pentru Creator se contopește cu dragostea frățească pentru Natură, în toată splendoarea și armonia ei intimă, dela acest psalm, mișcător, prin simplitatea lui plină de gingășie și prin adâncimea lui mistică — « le plus beau morceau de poésie religieuse depuis les Evangiles », cum l-a caracterizat Renan — s'a ajuns printr'o frământare de aproape un veac, la minunata poemă alegorică a lui Dante, în care se răsfrânge în ceea ce are mai adânc, nu numai sufletul lui Dante, ci și viața întreagă a Italiei medievale.

Dar la data când apare în Italia *Divina Commedia*, pe plaiu- rile noastre, după un mileniu de sbuciumări, după vâlmășagul produs de invazii, abia se limpezeau zările și se iveau cele dintâi înjghebări de stat românesc.

Înainte însă de întemeierea statelor noastre, raze de lumină din Apus ajunseseră, firește, din ce în ce mai palide, până la hotarele noastre, căci Ungurii și Polonii intraseră și ei în sfera de cultură a Occidentului. Ungurii se creștinaseră la începutul secolului al XI-lea, când regele Ștefan cel Sfânt primise dela Papă coroana de rege apostolic. Cu toate că masele populare stăruiau încă multă vreme într'o dârză împotrivire față de noua credință, totuși creștinismul în forma catolică se înrădăcinează tot mai adânc la curtea regilor unguri.

Prin creștinarea Ungariei în formă catolică, ordine de că- lugări franciscani, benedictini și dominicani se așează în țară și aduc cu ei, preocupările erudite ale umaniștilor și atâta cunoștință de limba latină, încât din secolul al XII-lea încep să se scrie în Ungaria cronici latinești — între care și aceea a « notarului regelui Bela IV (1235—1270), cu primele știri despre formațiunile de stat românesc din Ardeal. Pe această

cale, s'a pregătit pătrunderea renașterii italiene în epoca și la curtea strălucitoare a lui Matei Corvinul și în perioada următoare, care va fi ilustrată, între alții, și de un vlăstar din viață domnească a Țării Românești, Nicolae Olahus, corespondentul lui Erasm.

Polonia a intrat în zona culturii latine după creștinarea ei sub regele Mieschka, în anul 966. Pătrunderea Germanilor, din veacul al XII-lea, în ținuturile polone, și colonizarea orașelor a atras după sine clerici și școli, care au întărit cultura latină în această țară slavă. În secolul al XV-lea, legăturile economice

cu Italia deschid drumul Renașterii în Polonia. Căsătoria lui Sigismund I (1506—1548) cu Bona Sforza și sollicitudinea acordată culturii și artei de Sigismund August (1548—1572) și de Ștefan Bathory (1575—1585) au înlesnit trimeterea tineretului polon la universitatea din Padova și venirea erudiților și artiștilor italieni la curtea regilor poloni.

Dar, înainte de aceste vremuri, în sec. al XIII-lea față de cultura latină pe care ne-o ofereau vecinii Unguri și Poloni, mult mai interesante erau perspectivele pe care ni le deschidea Sudul Dunărean bizantino-slav.

ORIENTUL BIZANTINO-SLAV

LITERATURA BIZANTINĂ

Literatura bizantină, în zona căreia am fost cuprinși dela începuturile organizării noastre în stat, în împrejurări pe care le vom vedea îndată, este cu mult anterioară literaturilor romanice din Occident.

Se știe că, după căderea Romei, granițele imperiului roman au fost invadate de barbari care s'au așezat și au luat în stăpânire provinciile imperiului de Apus. A trebuit să treacă vreme de câteva veacuri până ce popoarele germanice cuceritoare să fie convertite la creștinism și până să se facă fuziunea deplină între cuceritori și cucerțiți. Limbile neolatine, ale căror urme se văd timid în documentele latine din secolul al VI-lea, apar scrise abia din secolul al VIII-lea, iar cele dintâi manifestări literare apar în Franța secolului al X-lea.

Cu totul altfel se desfășoară lucrurile în Bizanț. După împărțirea imperiului roman în două, sub urmașii lui Teodosiu cel Mare, la anul 395, imperiul de răsărit cu capitala sa Constantinopolul, și-a continuat existența de sine stătătoare încă un mileniu după căderea Romei sub barbari. Până în secolul al VII-lea imperiul de Răsărit avea un caracter roman: împăratul era roman, înalții demnitari, administrația, organizația armatei și a marinei, legislația, cu un cuvânt, întreaga structură a statului era romană. După secolul al VII-lea când partea de Nord a Peninsulei Balcanice este cucerită de Slavi, și prin aceasta populația romană a imperiului este scăzută, statul pierde repede caracterul roman. Masele populare ale imperiului erau din punctul de vedere al rasei foarte amestecate. Grecii nu aveau, firește, majoritatea, dar civilizația, cultura, limba, literatura era toată grecească la pătura cultă a tuturor raselor. De aceea după secolul al VII-lea, imperiul se grecează repede. Limba de stat, vorbită în toată întinderea imperiului de Răsărit, rămâne greacă. Aceasta a contribuit ca legătura cu cultura clasică elină să fie neîntreruptă în Bizanț, cu atât mai mult cu cât Bizanțul reunea în granițele sale toate metropolele lumii vechi în care înflorise elenismul: Atena, Alexandria, Antiohia. Literatura greacă era — alături de sfânta scriptură și de sfinții părinți — baza educației tineretului în școalele Bizanțului. Bibliotecile bizantine cuprindeau toate comorile scriitorilor antici, copiate frumos și îngrijit în manuscrise prețioase; numai biblioteca imperială din Constantinopol conținea peste 30.000 de volume.

Pe acest fond străvechiu de cultură elenică s'a suprapus apoi creștinismul, care a pătruns așa de adânc în sufletul poporului, încât a format — după cum vom vedea îndată — una din trăsăturile caracteristice ale culturii bizantine.

În sfârșit, vecinătatea imperiului cu vechile culturi ale Orientului și ramificațiile lumii elenice în Asia Mică și Egipt au înlesnit pătrunderea elementelor asiatice și africane în civili-

zația bizantină. Încă de pe timpul când Alexandru cel Mare cucerise Asia Mică și Egiptul, cultura greacă, superioară culturilor autohtone, s'a impus în Asia apuseană și în Nordul Africei. În marile centre din Siria, Asia Mică și Egipt; în Antiohia, Alexandria, Edesa, erau școale superioare grecești, în care se comentau Platon și Aristotel și în care se îngrămădea la studii — alături de Greci — tineretul neelenic. În epoca de tranziție dela cultura grecească la cea bizantină, cei mai de seamă scriitori, un Plotin, întemeietorul neoplatonismului, un Origen, un Ioan Hrisostomul, un Romanos, un Ioan Damasceanul, sunt greci din Orient sau orientali grecizați. Este lesne de înțeles că orientalii grecizați: Evrei, Sirieni, Armeni, Copti, Persani care, câștigați la elenism, scriau în limba Bizanțului, introduceau în operele lor, de multe ori fără să-și dea seama, elemente din cultura și limba lor maternă. De altă parte relațiile politice și economice ale Bizanțului cu curțile strălucitoare din Bagdad și Damasc au adus în civilizația bizantină și influențe arabe, care au atins, după cum s'a observat în timpurile din urmă, chiar și marea epopee populară Digenis Akritas¹.

Astfel, pe când în Occidentul romanic, popoarele ieșite din contopirea elementului barbar cuceritor cu cel latin autohton abea își căutau în tradiția romană și creștină sâmburii unei culturi proprii, Bizanțul, prin fuziunea literaturii și a filosofiei grecești cu tradiții literare latine, cu creștinismul și cu literaturile vechiului Orient, devenise farul celei mai strălucitoare civilizații, care a luminat evul mediu european între veacurile al V-lea și al XI-lea.

În acest răstimp, literatura bizantină s'a manifestat cu deosebire pe trei țărâmburi: istoric, religios și beletristic.

Mai întâiu în istorie.

Bizanțul, așezat la granițele de Răsărit ale civilizației europene și în punctul ei cel mai primejduit, a avut o viață dramatică plină de sbuciumări. El a îndeplinit în istoria omenirii o dublă menire: a apărut creștinismul împotriva ereziilor care veneau să-i surpe mereu temelie și a apărut civilizația europeană împotriva neconținutelor asalturi date de popoarele barbare din Nordul Dunării și de Musulmanii din Asia Mică. Acest rol milenar în apărarea creștinismului și a culturii europene a fost cu atât mai greu de îndeplinit, cu cât împărații bizantini au avut de cârmuit popoare de rasă și civilizație diferită peste care se suprapunea tot mai mult cultura grecească. Acest mozaic pitoresc de popoare diferite, aceste neconținute conflicte de rase, de religii, de civilizații, precum și tragediile din jurul scaunului imperial, au oferit unor scriitori de real talent, cele mai interesante subiecte din câte a cunoscut istoria omenirii. Și ceea ce nu trebuie pierdut din vedere e că mai toți acești istorici au văzut desfășurându-se sub ochii lor evenimentele pe

¹ H. Grégoire, *Byzantion*, X (1935), p. 336.

care le-au povestit și la care au luat parte activă ei înșiși. Astfel Procop era secretarul generalului Belisarie, pentru care avea o profundă admirație și pe care l-a însoțit pe câmpurile de luptă din Asia, Africa și Italia. Mihail Psellos, un om de o cultură vastă și variată, profesor la Academia din Constantinopol, a fost secretarul împăratului Mihail Calafatul, educatorul lui Mihail VII Tarapinakes, și a devenit prim-ministru și arbitru al politicii imperiale în domnia mai multor împărați. George Akropolites a primit din partea elevului său, împăratul Teodoros, sarcina de a conduce războiul împotriva despotului de Epir și a căzut prizonier în mâinile dușmanilor. După liberarea sa, sub Mihail al VIII-lea, a renunțat la militărie pentru care nu prea avea aptitudini, și a ocupat un loc de frunte în diplomația imperiului. Nikifor Vrienios, pentru valoarea lui militară și pentru abilitatea lui oratorică, a fost ales de împăratul Alexie Comnenul ca soț al fiicei sale, Ana. Ana însăși, soția lui Vrienios, femeie de o rară cultură, a completat opera soțului său, reconstituind, după mărturiile celor ce au însoțit pe tatăl său în războaie și după acte oficiale din arhivele Statului, cu un simț firesc de pietate, domnia tatălui său. Un alt istoric de seamă a fost împăratul Ioan Cantacuzino, care după o domnie sbuciumată de neconținute lupte, a renunțat la tron, retrăgându-se într-o mănăstire din Muntele Athos și, în sfârșit, ultimul cronicar bizantin, George Frantzes, pe care-l va folosi la noi Constantin Căpitanul Filipescu, a fost secretarul lui Manuel al II-lea și mare logofăt la curtea lui Ioan al VIII-lea; el a părăsit patria fugind în Italia, după căderea Constantinopolului sub Turci.

Cum se poate vedea din această simplă înșirare a câtorva din cei mai de seamă cronicari, istoria Bizanțului a avut norocul să fie scrisă de oameni care nu numai că au fost părtași la evenimente, dar care au condus chiar destinele imperiului. Chiar dacă obiectivitatea și sinceritatea este la unii pe planul al doilea, totuși înțelegerea evenimentelor, povestirea lor însuflețită de episoade caracteristice și de situațiuni dramatice, expusă într'un stil format după modelul istoriografiei clasice grecești, au smuls accente de prețuire și de admirație celor mai de seamă bizantinologi ai vremurilor noastre:

«Dacă se compară — spune unul din ei — marii istorici din sec. al VI-lea bizantini: Procop, Agathias, Menandru și mai târziu un Psellos, un Cinnamus, un Nicetas, cu marii istorici ai Occidentului latin, care fură contemporanii lor, incontestabil că Grecii se așează la un nivel intelectual cu mult superior, prin priceperea politică, prin finețea psihologiei, prin simțul compoziției, prin talentul stilului»¹.

Nici măcar nu începuse în Occident istoriografia în limba națională când în Bizanț, cronografi ca Ioan Malalas din Antiohia în sec. VI—VII-lea, Gheorghe Amartolos (amartolos = păcătosul, atribut de umilință purtat de călugări) din sec. IX-lea sau Constantin Manasses din sec. al XII-lea, compilând sfintele Scripturi cu textele apocrife, cu istoria antică și legendele bizantine au întocmit, pe gustul maselor populare, vaste repertorii de istorie universală, începând dela creațiunea lumii și mergând până în vremea lor.

După istoriografie, un alt domeniu literar în care s'a manifestat în chip strălucit cugetarea și sufletul bizantin, pasionat pentru probleme de ordin mistic, a fost teologia. Una din grijile constante ale marilor teologi bizantini a fost lupta contra ereziilor, care amenințau creștinismul în forma lui ortodoxă. Ereziile s'au născut, după cum se știe, din încercările de a fuziona creștinismul cu filosofia și dialectica elină și cu credințele religioase ale popoarelor convertite. Elementele eterogene care se infiltrau pe această cale în creștinism în epoca formațiunii

sale, erau în unele ținuturi așa de importante, încât îl deviau neconținut dela linia statornicită prin tradiția evanghelică. Aceste devieri dela tradiția fixată, care strica puritatea învățăturilor Mântuitorului, au constituit ceea ce se numește în istoria bisericii: ereziile. Cea mai răspândită erezie a fost gnosticismul, născut în primele trei veacuri în mediul îmbibat de sincretism religios al ultimelor curente de filosofie elină ce căutau în mitologiile vechiului Orient alegorii și simboluri.

Gnosticii, pretinzând că dețin o revelație specială dela Apostoli, puseseră în circulație, sub numele persoanelor biblice, mii de scrieri apocrife: Apocalipsul lui Adam, Evanghelia Evei, Evanghelia lui Andrei, a lui Bartolomeiu, Tadeu, Filip, Petre, etc.

Împotriva acestei literaturi eretice luaseră poziție marii părinți ai bisericii din secolul al IV-lea și al V-lea care au constituit epoca de aur a patristicii grecești: Sf. Atanasie, Grigore de Nazianz, Sf. Vasile cel Mare, Grigore de Nissa, a cărui operă a intrat de timpuriu în literatura românească, Ciril de Alexandria, Sf. Ioan Hrisostomul, Sf. Epifaniu. Ei au dus, prin scrierile lor polemice, luptă înverșunată împotriva ereziei și au fixat, prin scrierile lor dogmatice, principiile fundamentale ale credinței, socotite apoi de urmași ca fiind de o autoritate indiscutabilă, deci de nestrămutat.

În epoca bizantină, biserica a continuat să fie sguduită neconținut de forme nouă ale ereziilor: monofizism, care susținea că Domnul nostru Isus a avut o singură natură: cea omenească; monothelism, care nu recunoștea în Mântuitorul decât o singură voință, deși admitea în el două naturi: cea divină și cea umană; iconoclastism, care nu admitea cultul Sfintei Fecioare și al icoanelor, considerate ca idolatrie; bogomilismul, o erezie născută din fuziunea dualismului persan cu creștinismul.

Teologii bizantini, întemeindu-se pe scrierile patristice, au continuat lupta împotriva acestor noi erezii, până la deplina lor exterminare. Lupta aceasta împotriva ereziilor și pentru fixarea punctului de vedere ortodox în chestiunile atacate a dat naștere unei bogate literaturi de polemică și dogmatică, în care s'au distins teologi de frunte, ca Leontius din Bizanț în secolul al VI-lea; Maxim Confesorul, în secolul al VII-lea; din opera lui avem traduceri în literatura noastră încă din secolul al XVII-lea; în secolul al VIII-lea: Ion Damasceanul și Teodor Studitul; Patriarhul Fotios; în secolul al IX-lea: Euthimie Zigabene contemporanului Alexe Comnenul, a cărui operă, «*Panoplia dogmatică*», a fost tipărită pentru întâiași dată, în limba greacă, la noi, în Târgoviște, la 1711; și, în sfârșit, Palamas, Cantacuzino și Cabasilas, în secolul al XIV-lea.

Însă genul în care literatura bizantină s'a ridicat pe culmile cele mai înalte e poezia religioasă, menită să însoțească serviciul divin: imnografia. Lirismul religios bizantin este atât de bogat, atât de variat și așa de frumos, încât a stârnit admirația chiar a adversarilor bisericii ortodoxe. Iată ce spune în această privință un călugăr francez, Edmond Bouvy¹:

«Occidentul nostru are nevoie de poezie; lumea profană este foarte îmbătrânită, foarte desamăgită (desenchanté), pentru a ne mai da poeți lirici, știința sacră este ea însăși amenințată prin pozitivismul năvălitor. Trebuie să căutăm undeva într-o literatură încă necunoscută, elanurile inimii, efuziunile sufletului în rugăciune. Ori, Orientul păstrează în rezervă, în cărțile sale liturgice, acest lirism care ne lipsește...; în Grecia bizantină, o ceată nenumărată de melozi, cu principiile lor, care formează un cor și corifeul lăr, Sfântul Romanos, cel mai mare dintre poeții noștri creștini. Trebuie să salutăm toate aceste nume, să aplaudăm toate aceste glorii, să ascultăm cu transport toate aceste cântece».

¹ Charles Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, Flammarion, p. 271.

¹ *Études préparatoires au pèlerinage eucharistique de Jérusalem*, Paris, Boème Presse, 1893, p. 226; vezi *Poètes et mélodes*, Nîmes 1886, p. 347.

Producția imnografică bizantină se leagă în obârșia ei de poezia religioasă siriacă și prin aceasta de poezia semitică, în special de psalmii ebraici. Fruntașul poeziei sacre din Bizanț, Romanos — despre care a fost vorba și pe care toți bizantinologii și chiar teologii catolici îl consideră ca pe cel mai mare poet sacru nu numai al Bizanțului, ci și al întregii lumi medievale — era evreu din Siria trecut la creștinism și stabilit apoi ca diacon în Constantinopol. El a adoptat pentru imnul sacru versificația populară, care se întemeia, nu pe cantitatea silabelor — lungi sau scurte — ci pe ritmul silabic care se obține căutând efectul musical în numărul egal al silabelor din aceeași strofă și în succesiunea regulată a silabelor accentuate și a celor neaccentuate¹. Dela el ne-a rămas, între altele, condacele și icoasele dela Nașterea Mântuitorului, din Duminica Floriilor, din Vinerea Patimilor, și din Duminica Paștilor.

Opera lui a fost continuată de alți melozi, Teodor Studitul care a compus cea mai mare parte din cântările prohodului, Casia, despre care legenda spune că era gata să se urce pe tronul Bizanțului, dar îl pierdu din pricina unui răspuns mândru pe care-l dădu împăratului ce-i oferea cu mărul de aur, mâna sa.

Poezia religioasă bizantină capătă un nou avânt cu Andrei de Creta, alcătuitorul canonului — formă complexă a cântecului religios alcătuită din 9 ode, modelate după strofe tipice numite irmoase, constituind toate laolaltă un grup organic, cu o melodie unică — și apoi cu continuatorii acestuia: Ioan Damasceanul, întocmitorul Octoiului, care este și azi în uzul ritualului ortodox, precum și al cântărilor de înmormântare, Cosma Damasceanul, Iosif Imnograful, alcătuitorul canoanelor pentru fiecare zi a săptămânii. Ba, ceea ce este semnificativ, în această muncă de slăvire a Mântuitorului au adus contribuția lor chiar împărații bizantini, ca Constantin Porfirogenetul și Leon Înțeleptul, autorul canonului din Duminica Floriilor.

Și în omiletică Bizantinii stau pe o treaptă mai înaltă decât Occidentali. Marii lor oratori bisericești, crescuți în filosofia și retorica elenică, dar inspirați de puritatea învățăturilor evanghelice, au pus în lumină înălțimea dogmei și moralei creștine cu o vervă care, peste veacuri, a avut și are încă o rezonanță puternică în sufletul lumii ortodoxe. Efrem Sirul, Vasile cel Mare, Grigore dela Nisa, Ioan Hrisostomul, Ioan Damasceanul, Ioan Caleca a cărui operă stă la baza Evangheliei cu învățătură a lui Coresi, Mihail Peloponesianul, Ilie Miniat, contemporanul lui Antim Ivireanu și mulți alții au ilustrat amvonul bisericii ortodoxe și ne-au lăsat predici de o rară frumusețe, care se resfrâng — după cum se va vedea — în cazaniile noastre.

Pentru a stimula virtuțile creștinești în sufletul maselor populare, Bizantinii au plăsmuit legende învăluite în nimbul miraculosului creștin ale Sfinților martiri și asceți, colecționate în mineele care se citesc azi în bisericile noastre sau patericurile schitice lavsaicurile sau limonariile — mărginite numai la viața și gândurile marilor asceți.

Și pe tărâmul literaturii de imaginație, Bizantinii au produs opere de seamă. În secolul al XII-lea, rapsozii bizantini ai maselor populare au alcătuit o mare epopee, *Digenis Akritas*, în

care se cântă vieța de aventuri și eroism a comandanților dela granițele imperiului.

Poezia epică și-a găsit însă expresiunea ei cea mai nimerită în roman. Romanul și-a luat naștere în epoca de decadență a culturii clasice grecești. Deși în germene era cuprins în unele episoade din poemele homerice, în idila din perioada alexandrină, în poveștile milesiane sau în miturile alegorice plăsmuite de filosofi greci, pentru a expune în forma plăcută a ficțiunii o doctrină metafizică sau morală; totuși, ca gen literar de sine stătător, romanul nu s'a constituit decât la începutul erei creștine. Cel mai vechiu, din care însă nu ni s'a păstrat decât un fragment, este romanul istoric al lui *Ninus și Semiramida*, alcătuit, după toate probabilitățile, la jumătatea secolului I-ii al erei noastre. Cel mai izbit, după pastorală *Daphnis și Chloe*, și cel care a avut un răsunet mai puternic în literatura bizantină și chiar în literaturile moderne este *Aethiopica* lui Heliodor sau «Teagen și Hariclea», care a sugerat lui Dimitrie Cantemir, după cum însuși o spune, planul operei sale *Istoria ieroglifică*. Acest roman de dragoste, prin înălțuirea de incidente multiple și variate, prin tendința de a încorda atenția în desfășurarea unor situațiuni senzaționale și a unor conflicte neașteptate, încheiate, spre satisfacția cetitorilor, printr'un desnodământ fericit, a fost mult gustat și a găsit imitatori în literatura bizantină. Scriitori ca Teodor Prodromos, Nicetas Eugenianos, Estațiu Macrembolites și alții — unii în versuri, alții în proză — imitând pe Heliodor, au scris peripețiile încurcate ale perechilor de îndrăgostiți, care surprinși pe mare de furtună, cad în mâna piraților, ajung sclavi și, în cele din urmă dobândesc libertatea, se regăsesc și se căsătoresc.

În secolul al XIII-lea, când Constantinopolul cade sub Latinii cruciatei a IV-a și când imperiul bizantin este împărțit între cuceritori, împreună cu cultura și obiceiurile popoarelor romanice din Occident, încep să pătrundă, în limanurile bizantine, și influențe literare.

În aceste împrejurări, romane cavalierești franceze ajung să fie prelucrate și traduse în versuri bizantine, precum: «*Ἡ προεβύτης ἱππότης*», Bătrânul cavalier — un roman din ciclul legendelor arturiene, cu cavalerii mesei rotunde (les chevaliers de la table ronde), prelucrarea liberă și prescurtată a romanului francez dela sfârșitul secolului al XII-lea; *Gyron le courtois* sau *Florio și Plaziaflora*, o reelaborare a legendei provenșale: *Floire et Blanchefleur* sau *Imberie și Margarona*, o altă prelucrare în versuri a celebrului roman cavaliereesc dela sfârșitul evului mediu, *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*, intrat și în limba română, sau, în sfârșit traducerea în versuri a romanului *Troiei*, alcătuit în Franța în secolul al XII-lea de truverul normand Benoist de Sainte-Maure, după izvoare latine.

Anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice din Occident, literatura bizantină ajunsese deci la o înflorire mai bogată.

Și în artă, Bizanțul era la această epocă superior Occidentului. Elemente din arta bizantină au pătruns de timpuriu prin Veneția și prin stăpânirile bizantine din Italia, în arta evului mediu occidental.

De altă parte, capitala imperiului — așezată într'unul din cele mai pitorești decoruri, cu țărmul Asiei în față, era cea mai frumoasă cetate a evului mediu. Cupolele aurite ale bisericilor, galeriile și arcadele palatelor de marmură, cu splendide grădini pe țărmul mării de Marmara, piețele largi ca, de pildă, vestita Augusteon — un fel de San Marco a vechiului Bizanț — toată acea bogăție de marmură, aur și mozaicuri, ne face să înțelegem prestigiul de care se bucura pe timpul său civilizația bizantină. Măreția și frumusețea Constantinopolului era cântată în romanele courtois ale Franței medievale și în bilinele rusești. Iar mai târziu, în secolul al XIII-lea, când Latinii cruciatei a IV-a cuceresc Constantinopolul, rămân uimiți de cele

¹ Legenda povestește că venind din Siria în Constantinopol ca diacon în biserica Sfânta Născătoare, a început să compună imnuri sacre a căror melodie era însă așa de stângace, încât stărnea râsul. Într-o noapte din ajunul Crăciunului, pe când dormea, îi apare dintr'odată în vis Sfânta Fecioară care-i întinde un sul de hârtie, silindu-l să-l înghită. El înghite și deșteptându-se, sub stăpânirea unei puternice emoții mistice, intră în biserică și urcându-se în amvon, cântă celebrul imn: «*Ἡ παρθένος σήμερον*» (= Astăzi Sf. Fecioară). Astfel, prin darul divin — după legendă — a alcătuit el mii de imnuri, care au pătruns în liturgia ortodoxă și i-au asigurat un loc între sfinți.

ce văd în capitala imperială; unul dintre aceștia — care a fost cronicarul francez Villehardouin — scrie « Rien de pareil ne se peut trouver en un autre pays ».

BIBLIOGRAFIE. Pentru istoria literaturii bizantine cea mai bună operă este până acum tot Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, care are pentru fiecare capitol o bogată bibliografie. II. Aufl. München 1897. O lucrare sumară, mai nouă: Giovanni Montelatici, *Storia della letteratura bizantina* (324-1453). Milano Ulrico Hoepli, 1916. O sinteză asupra civilizației bizantine: Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et décadence*, Paris, Flammarion, p. 271. Foarte prețioase date privitoare la importanța Bizanțului pentru noi și la legăturile literaturii noastre cu cultura bizantină se găsesc la D. Russo, *Elenismul în România*. București, 1912, reprodus și în *Studii istorice greco-romane. Opere postume*. II, p. 487-541. București 1935. Fundația pentru literatură și artă « Regele Carol II »; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Bucarest 1935. Pentru imagografie în legătură cu ritualul nostru: Preotul Prof. Petre Vintilescu, *Despre poezia imagografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească*, București, 1937.

LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI

Din cele expuse în capitolele precedente s'a putut vedea că literaturile romanice, emancipându-se de sub tutela limbii latine, apar târziu, abia în secolul al X-lea. Până la această epocă, Bizanțul însă, care își plămădise o civilizație proprie din fuziunea clasicismului grec cu creștinismul și cu străvechile culturi ale Orientului, avusese o evoluție literară de cinci veacuri. În secolul al VI-lea, când în Italia și în Spania abia se furișau în documente latine urmele nouilor limbi romanice, Bizanțul se putea mândri cu melozi ca Romanos, pe care nu numai bizantinologii, ci chiar și teologii catolici îl socotesc ca pe cel mai mare poet al creștinătății din toate vremurile. Până în veacul al XIII-lea, când în Occidentul romanic apar primii cronicari — în Spania, Alfons al X-lea cu cronică generală a Spaniei, în Franța cronicarii cruciadei a IV-a cu Villehardouin în frunte, — istoriografia bizantină dăduse pe cei mai de seamă reprezentanți ai săi.

Și în ceea ce privește epica, literatura bizantină putea sta cu cinste alături de literaturile romanice, căci dacă bogata eflorescență a chanson-elor de geste și a romanelor courtois din Franța medievală s'a răsfirat în toate literaturile Occidentului neolatine, Bizanțul în schimb produsese marea epopee populară, *Digenis Akritas*, precum și o serie de romane, imitate după *Ethiopica* lui Heliodor, care încep să se eșaloneze încă din veacul al V-lea.

Și, dacă, după căderea Constantinopolului sub Latinii cruciadei a IV-a, pătrund în literatura bizantină câteva teme din ciclul romanelor courtois, nu-i mai puțin adevărat că și literatura bizantină a transmis epicei franceze medievale o serie de motive în opere ca: *Cligès* a lui Chrétien de Troyes, *Athis et Prophilias* a lui Alexandre, *Partenopeu*, *Hippomédon* et *Protésilas* ale lui Huon de Rotelande, *Cléomadès* a lui Adenet le Roi, *Florimont* al lui Aimon de Varenne și acel celebru în evul mediu *Roman de sept-sages* — Sindipa al nostru — care a colindat prin toate literaturile Occidentului.

Privită astfel în întregul său, literatura bizantină, anterioară cu cinci veacuri literaturilor romanice, s'a dezvoltat pe o linie de evoluție ascendentă și atinsese în evul mediu în unele domenii — ca de exemplu, în cel religios și în cel istoric — culmi mai înalte decât literaturile Occidentului.

Dacă la această strălucire culturală adăugăm frumusețea pitorească a Constantinopolului, atunci înțelegem farmecul pe care Bizanțul îl exercita asupra popoarelor păgâne dela granițele imperiului. Cel dintâi dintre popoarele slave din Sudul Dunării, care au îmbrățișat creștinismul oficial au fost Bulgarii. În 864, Principele Boris al Bulgariei, folosindu-se de încheierea păcii cu Bizantinii, se botează având ca naș pe însuși împăratul bizantin Mihail. Creștinismul dobândește însă un puternic avânt în

Bulgaria sub fiul lui Boris, sub țarul Simion, prin munca de cultură a discipolilor lui Chiril și Metodiu. Frații Chiril și Metodiu erau fiii unui înalt funcționar grec din Salonic. Cunoșteau probabil limba slavă din copilărie, fiindcă în veacul al IX-lea populația slavă se întindea până sub zidurile Salonicului. Dobândiseră la Constantinopol o solidă educație religioasă sub călăuză marelui patriarh Fotie; călătoriseră apoi pe la mănăstirile din Asia Mică, unde se inițiaseră în viața ascetică și încercaseră să aducă la creștinism pe Cazarii dela nordul Mării Negre. Ei aveau astfel reputația unor adevărați apostoli când, în anul 860, Principele Moraviei, Rostislav, cere din Bizanț misionari creștini, care să cunoască limba slavă.

Creștinismul pătrunsese în Moravia din țările germanice, dar întâlnea obstacole în expansiunea lui, nu numai din pricină că Moravii păgâni erau în lupte continue cu Germanii, dar și din pricină că misionarii germani nu cunoșteau limba poporului pe care voiau să-l evanghelizeze.

Frații Chiril și Metodiu petrecuseră vreo trei ani pentru a traduce sfintele scripturi în limba slavă, inventând pentru aceasta alfabetul glagolitic și în 863 pleacă în Moravia. Propaganda lor avu un succes strălucit, dar după ce moare Rostislav, în sbuciumările politice care urmează, liturghia slavă începe să fie atacată din ce în ce mai înverșunat de către clerul german catolic.

Persecuțați și isgoniți din Moravia, discipolii lui Metodiu se refugiază în Macedonia și apoi în Bulgaria, care tocmai fusese câștigată la creștinism. Ei găsesc aci, sub domnia lui Simion, care se urcase pe tronul Bulgariei după Boris în 893, tărâmul prielnic pentru o spornică activitate culturală. Simion își făcuse educația în Bizanț; se deprinsese din copilărie cu operele lui Aristotel și cu discursurile lui Demosthene și dobândise atâta cultură grecească, încât un sol contemporan german, al regelui Otto I, de origine longobardă, Luitprand, ne spune că Bizantinii îi socoteau pe jumătate grec. Hotărât să ridice starea culturală a poporului său, el introduce la curtea din Preslav, capitala țării, pompa și ceremonialul bizantin, înalță arhiepiscopatul bulgar la rangul de patriarhie, proclamând autocefalia bisericii bulgare (917), zidește biserici și palate, organizează biblioteci și stimulează cu avânt opera de transplantare a literaturii bizantine, punându-se el însuși la muncă. Dela el a rămas în literatura bulgară traducerea a 135 de discursuri ale Sf. Ioan Hrisostomul, reunite sub numele de *Zlatostruja* (valul de aur).

Sub acest Principe înțelept, pe care un panegirist bulgar contemporan îl numește « noul Ptolomeu », discipolii lui, Metodiu sunt bine primiți. Incurajați de țar în munca lor de cultură, ei dau atâta strălucire domniei lui Simion, încât toți slavii o numesc epoca de aur a literaturii bulgare. Biserica bulgară recunoșcătoare pentru munca lor îi cinstește în frunte cu cei doi apostoli Chiril și Metodiu sub numele de *svetii sedmi-pocetni* (grupul celor 7 sfinți).

În fruntea acestor discipoli stă Climent, care a dat ființă slavă în Macedonia, episcopatului din Ohrida. El a lăsat o serie de suri și biografia apostolilor Chiril și Metodiu, alcătuite cu elemente legendare după modelul hagiografiei bizantine, cuprinzând discuțiuni dogmatice, ca de pildă, disputa lui Chiril cu Saracinii, cu Cazarii, cu clerul latin din Veneția.

În aceeași epocă a lui Simion, trăiește și Ioan Exarhul — un fel de patriarh al Bulgariei care a transpus în literatura bulgară partea care interesa mai mult poporul său din opera fundamentală de dogmatică a Sfântului Ioan Damascanul.

Era firesc ca în epoca de creștinare a poporului bulgar toată strădania cărturarilor să fie pusă cu deosebire în serviciul operei de tălmăcire a tot ceea ce putea întări noua credință. Munca desfășurată în această privință este uriașă pe toate tărâmurile literaturii religioase. Astfel, în afară de cărțile fundamentale

ale Bibliei, de textele liturgice, s'au tradus de către scriitori anonimi numeroase cărți de dogmatică, ca de pildă opera Sfântului Ioan Damaschean, comentarii privitoare la textele biblice, ca de exemplu, comentarul Sf. Athanasie din Alexandria, sau *Comentariul* lui Hippolit asupra cărții lui Daniil; literatură ascetică și mistică, ca de pildă, operele lui Efrem Sirul, ale lui Ioan Klimax (a cărui scriere *Lestvica*, Scara posturilor pe care trebuie să le urce omul pentru a ajunge la desăvârșire morală, a fost tradusă la noi în sec. XVII-lea de Mitropolitul Varlaam), ale lui *Teodor Studitul*, regeneratorul vieții monahale bizantine din veacul al IX-lea, ale lui Ioan Moshos (Limonarion) (foarte răspândită și la noi); și, în sfârșit, o bogată literatură omiletică, culeasă din operele Sf. Vasile cel Mare, ale lui Grigore de Nazianz, Ioan Hrisostomul, ș. a.

Dar asemenea discuțiuni dogmatice și speculațiuni teologice nu puteau mulțumi imaginația naivă a poporului care, în faza de copilărie a culturii sale, era mai bucuros după povești și legende în legătură cu noua lui credință și cu lumea înconjurătoare. De aceea, din bogata și variata materie religioasă a Bizanțului, aceea care s'a bucurat de mai multă trecere în literatura bulgărească a fost literatura apocrifă. Această literatură s'a născut în vremurile de decadență ale poporului evreu, și în primele veacuri ale creștinismului, fie din nevoia de a ridica moralul deprimat al poporului, fie din năzuința de a lămuri unele puncte lăsate în întunec de Biblie, din viața Patriarhilor, a Profetilor, a Mântuitorului, a Apostolilor, fie în sfârșit, de a desvălui enigmatice privitoare la creațiunea și sfârșitul lumii, la viața de dincolo de moarte.

Lăsând la o parte legendele privitoare la Vechiul Testament, moștenite din vechiul iudaism, literatura apocrifă a Noului Testament a fost alcătuită mai toată din legende populare formate în comunitățile primitive ale creștinismului — fiindcă cea plâsmuită de sectele eretice a fost distrusă — și a apărut sub numele unui patriarh, a unui profet, a Mântuitorului sau a unuia din apostoli, cu pretența că a stat multă vreme ascunsă ca o literatură postumă, până ce împrejurări fericite au scos-o la lumină. De aceea literatura aceasta a fost numită apocrifă (dela gr. *ἀποκρύπτω* = acoper, ascund, *ἀπόκρυφος* = ascuns). Și fiindcă pretenția acestei noi literaturi, că ea este opera marilor personalități ale Bibliei, este neîntemeiată, ea fiind o literatură neautentică, falsă, termenul apocrif are două note caracteristice: literatură care ar fi stat ascunsă — ca un fel de operă postumă, dar în același timp o literatură neautentică, pseudoepigrafică, falsă. Literatura aceasta este alcătuită dintr-o vastă materie de legende țesute de imaginația naivă a poporului în jurul Mântuitorului și a Familiei sfinte: așa numitele evanghelii apocrife ca de pildă *Protoevanghelia lui Iacob*, fratele cel mic al Domnului, care inspirată de dogma concepțiunii imaculate a Mântuitorului, învăluie într'un nimb de castitate și sfințenie nașterea, copilăria și tinerețea Sfintei Fecioare; sau *Evanghelia copilăriei*, atribuită apostolului Toma, în care se arată pribegia familiei sfinte spre Egipt prin pustiu, precum și copilăria Mântuitorului în Nazaret, sunt înfățișate cu elemente de miraculos într-o adevărată apoteoză și, în sfârșit, *Evanghelia lui Nicodim*, în care se povestesc chinurile Mântuitorului, moartea lui, și scoborîrea în infern pentru liberarea celor drepti. Ciclul acestor legende apocrife se încheie apoi cu o serie de viziuni apocaliptice privitoare la sfârșitul lumii și la contrastul dintre rai și iad, ca: *Apocalipsul Sfântului Ioan Bogoslovul*, *Apocalipsul Sfântului Pavel*, *Călătoria Maicii Domnului la iad*, *Ascensiunea lui Isaia la cer*, *Cuvântul lui Metodie al Patarilor* care vor trece apoi și în literatura noastră, unele chiar din secolul al XVI-lea.

Cronicele bizantine, care povesteau, după modelele clasice, toată viața sbuciumată a imperiului și a curții din Constantinopol, nu au interesat pe cărturarii dela începutul literaturii

bulgare. Dimpotrivă aceștia gustau mai mult cronografele, scrise de călugării bizantini care începeau povestirea dela creațiune și care întrețesau în urzeala biblică și istorică legende apocrife, tradiții populare privitoare la împărați și alte multe elemente de folklor bizantin. Din bogata literatură de cronografe bizantine au trecut în literatura bulgară: Hronograful lui Ioan Malalas, un siriac grecizat, care povestește istoria lumii până la anul 574; cronica lui Gheorghe Monahul Amartolos (=păcătosul), care duce povestirea până la moartea împăratului Teofil; câteva fragmente din *ἱστοριογραφικὸν Σύνοπτον* a Patriarhului Nikifor și cronograful lui Manasses, încărcat de podoabe stilistice, care în originalul bizantin era scris în versuri, dar care în slavă este tradus în proză și care va avea, după cum vom vedea, o mare influență asupra călugărilor cronicari ai Moldovei: Macarie și Azarie.

La începuturile creștinării sale, nivelul cultural al poporului nu era de sigur așa de ridicat încât să poată gusta frumusețea capodoperilor literaturii clasice grecești, nici să poată prețui floarea poeziei bizantine. Cărturarii bulgari — și în primul rând clericii care stăteau în fruntea activității de transplantare a culturii bizantine — au ales din comoara literară a Bizanțului, în afară de ceea ce putea întări credința, numai acele opere cu caracter estetic, care puteau fi pe placul maselor naive ale poporului. Așa dar, în primul rând romanele populare. Astfel s'a tradus, încă din secolul al XIII-lea, o versiune a romanului lui *Alexandru cel Mare*, care apoi a fost încorporată în Rusia, în așa numitele cronici grecești: eleniskii letopisec (Malalas), romanul lui *Varlaam și Ioasaf*, o prelucrare bizantină a legendei lui Buda, «cel mai bun roman spiritual al evului mediu», tradus la noi de Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab; o versiune din vestita carte de fabule indiene, tradusă în literatura arabă sub numele de Kalilah și Dimnah, iar în literatura bizantină și slavă sub numele de *Stefanites și Ihnitates* (numele a doi șacali — eroi ai romanului); apoi o povestire cu elemente enigmatice, dar hazlii în același timp, din cercul legendelor solomonice, intitulată *Solomon și Kitovras*, care a circulat și în literaturile medievale ale Apusului sub numele de *Solomon și Marcolf* și care stă la baza prelucrării lui Croce: *Bertolho*. Din același ciclu de povești venite din vechiul Orient în literatura bizantină, Bulgarii au mai transpus în literatura lor romanul înțesat de proverbe, fabule și enigme al lui *Archirie și Anadan*, a cărui formă, cea mai veche, a fost descoperită în zilele noastre de o misiune arheologică germană pe o insulă dela cataractele Nilului, într'un papirus, scris cu 5 veacuri înainte de Christos, în limba arameană. Romanul a fost tradus în slavonește, în secolul al XI-lea sau al XII-lea, probabil în ținuturile Macedoniei. Înăbușită prin cucerirea bizantină, activitatea culturală renaște în Bulgaria sub al doilea imperiu româno-bulgar la curtea Țarilor din Târnova, prin munca neobosită a marilor Patriahi Theodosie și mai ales Efthimie.

Către sfârșitul secolului al XII-lea, literatura sud-slavă își strămută punctul de greutate în Serbia, care, închegându-se într-o unitate politică devine, sub conducerea lui Ștefan Nemanja, unul din statele cele mai puternice ale Peninsulei Balcanice.

Trezită mai târziu la viața literară proprie, Serbia a imprumutat limba bisericească, și împreună cu aceasta și literatura tradusă, din Bulgaria, dar copiii sârbi, copiind texte religioase, legende și povești bulgare, au introdus, în textele ce copiau, limba țării și a vremii lor. Bulgaria însăși intră în sfera de influență a culturii sârbești, căci documentele scrise în Bulgaria la această epocă se resimt de influența sârbească. La curtea din Vidin a Țarului bulgăresc, Sracimir, se întrebuințează în documente limba sârbo-slavă și în această limbă este scris și sbornicul copiat la anul 1360 cu ajutorul Anei, soția țarului și fiica lui Basaraba al nostru.

Literatura bulgărească venea în Serbia prin mijlocirea mănăstirilor din Muntele Athos. Legăturile vieții de cultură a Sârbilor cu Muntele Athos au fost înodate în secolul al XII-lea prin fiul lui Ștefan Nemanja, Ratko. Acesta, părăsind strălucirea dela curtea domnească a tatălui său, s'a retras în Muntele Athos, îmbrăcând haina monahală sub numele de Sava. Câțiva ani după aceasta, tatăl său Ștefan Nemanja renunță și el la tron și, venind cu sufletul umilit pe urmele fiului său, își caută un loc de odihnă între călugării Muntelui Athos, sub numele de Simion. Simion și Sava au întemeiat în Muntele Athos mănăstirea sârbească Hilandarul, care a înodat viața religioasă a poporului sârb cu viața ascetică și culturală a Muntelui Athos.

Muntele Athos este o peninsulă stâncoasă și abruptă, acoperită numai de mănăstiri ridicate de împărați bizantini, de țari bulgari, de cnezi sârbi, de domni români și de țari ruși. Aceste mănăstiri adăpostesc în ele călugări de neamuri diferite, care trăiesc în umilință o viață de adevărată frățietate creștină, uniți laolaltă într'un fel de republică, sub conducerea celui mai destoinic din soborul egumenilor: protul Muntelui Athos. Această republică de mănăstiri a jucat un rol important în viața răsăritului ortodox, căci ea era nu numai inima din care pulsa viața religioasă din Răsărit, dar și un fel de bibliotecă centrală a popoarelor ortodoxe — cum spune unul din cei mai buni cunoscători ai literaturii sud-slave, profesorul Murko.

Din muntele Athos au plecat textele și misionarii culturii către țările slave. Un popas în drumul lor l-au format mănăstirile din Macedonia, leagănul literaturii bulgărești din epoca de aur, unde populația bulgărească se încrucișa cu populația sârbească. Din răsădurile bizantine, aduse din Athos, a crescut pe pământ sârbesc o literatură originală de hagiografie și cronici naționale.

În afară de curentul acesta ortodox și bizantin, care se revărsa în Serbia din mănăstirile Muntelui Athos, un alt curent, de un caracter cu totul deosebit, venea să învieze literatura sârbească. Era un curent de cultură occidentală care pătrundea din spre țărmurile Mării Adriatice. Litoralul adriatic — vechea Ilirie și o parte din Panonia — fusese ocupat de Croați, cu câțiva ani mai înainte de strămutarea Sârbilor în sudul Dunării. Încă dela începutul așezării lor pe coastele dalmatine, Croații sunt câștigați la creștinism prin misionari trimiși din Roma, după cererea împăratului bizantin Heraclie. După o perioadă de ezitări între Roma și Bizanț, regele Croaților, Branimir, recunoscu în cele din urmă, în 879, autoritatea bisericii papale.

În 1102, Croații, după o serie de sbuciumări interne, se alipesc la Ungaria și intră în aceluși fel tot mai mult în sfera de influență a Ungariei și a bisericii catolice.

Cu un veac mai înainte, ținuturile croate din jurul Dubrovnikului de azi — Ragusa de altă dată — căzuseră sub influența Italiei. La începutul secolului al XI-lea, dogele Veneției, Petru al II-lea Urseolo, cucerește o parte a țărmului adriatic al Croației,

unde cu timpul republica Sf. Marco izbutește să stăpânească centre însemnate ca Zara, Veglia, Spalato, Lagosta și câțva timp Ragusa. Ragusa a fost cu deosebire poarta prin care influențele occidentale au pătruns în literatura și în arta sârbească. Deși Ragusa și-a redobândit libertatea, pe care cu mici întreruperi a izbutit să o păstreze până în 1815 (congresul din Viena), când a fost cedată odată cu Veneția Austriei, totuși ea a rămas sub influența venețiană și limba oficială a republicii dalmatine a fost multă vreme limba latină sau mai exact un dialect italian. Legăturile politice și economice ale Veneției cu Ragusa au înlesnit, în cetatea dalmatină, așezarea Italianilor cari au adus cu ei în societatea slavă obiceiuri rafinate, gustul pentru artele frumoase și literatură. Pe de altă parte, Slavii dalmatini, atrași de farmecul Veneției, se duc în Italia pentru completarea studiilor la Universitatea din Padova. Ragusanii încep să scrie chiar în limba latină și italiană. Un tânăr dalmat, Ilja Ćrejević, primește în 1478, la Roma, coroana de poet, și versurile lui latine sunt socotite ca cele mai frumoase dintre ale scriitorilor contemporani.

Paralel cu influența politică și culturală a Veneției pe țărmurile dalmatine, se întinde și influența bisericii. În Antivari și în Ragusa se întemeiaseră din veacul al XI-lea chiar, episcopate catolice de care depindeau numeroase biserici și mănăstiri ca de exemplu: Sancta Maria de Reteço, lângă Ragusa, sau Sancta Maria de Mljet (Meleda), așezată pe vârful unei insule stâncoase înconjurată de păduri de pini. Prin aceste mănăstiri în care călugării croați trăiau sub ascultarea Romei și oficiau servicii religioși în limba latină, precum și prin numeroase legături politice, comerciale și culturale, multe elemente din arta și literatura Occidentului medieval au pătruns în literatura croată. Astfel Croații au cunoscut de timpuriu acele drame liturgice ale evului mediu — misterele, cum le numiau Occidentali, prikazanje sau skazanje, cum le numiau Croații — au avut poeți care s'au inspirat din lirica lui Petrarca și au cunoscut de timpuriu binefacerile Renașterii. Prin legăturile cu Serbia, o parte din aceste elemente de artă și literatură occidentală a pătruns în literatura sârbească, venind astfel să sporească tezaurul cultural al Slavilor sud-dunăreni.

BIBLIOGRAFIE. Pentru literaturile sud-slave în general o bună operă de sinteză este tot Dr. M. Murko, *Geschichte der älteren sudslavischen Literaturen*, Leipzig, 1908 în colecția. *Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen*.

Pentru literatura bulgărească: Boian, Penev *История на Българската литература*, Sofia, 1933.

Informație și bibliografie și la Angelov și Genov, *Стара Българска литература* (IX—XVIII B). Sofia, 1922.

Pentru literatura sârbească: manualul lui Pavle Popović, *Преглед српске Књижевности*, ed. 2. Beograd 1913, este încă util, fiindcă are la sfârșit pentru fiecare capitol o bibliografie bogată. *Milivaje Bagić*, *Из етрае српске књижевности* ed. III, Beograd, 1926.

Pentru literatura croată: Dr. Dragutin Prohaska. *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegovina*, Zagreb, 1914.

Pentru influențele italiene asupra literaturii iugoslave un bun articol de sinteză: Mirko Deanović, *Les influences italiennes sur l'ancienne littérature yougoslave* în *Revue de littérature comparée*, XVI, 1934 p. 30—52.

INTRAREA ROMÂNILOR ÎN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ

Izolați de romanitatea occidentală prin Unguri, care până târziu — la începutul secolului al XI-lea — erau păgâni, și de imperiul bizantin prin Slavii dela Sudul Dunării, care din sec. IX erau ortodocși, Românii au trebuit să primească în biserică liturghia slavă. Această liturghie fusese înființată de către frații Chiril și Metodiu, greci din Salonic, dar care cunoșteau încă din casa părintească limba slavă și care convertiseră la creștinism pe Moravii Principelui Ros-

islav. Limba în care ei traduseseră Sfintele Scripturi era însă, după cum s'a dedus din particularitățile fonetice, limba bulgărească vorbită pe timpul lor — deci în secolul al IX-lea — în jurul Salonicului. Dar cum câmpul lor de activitate apostolică se întindea peste ținuturile Slavilor occidentali (strămoșii Slovenilor actuali), ei au trebuit să introducă în traduceri lor și elemente slave occidentale, dintre care unele de origine latină, altele de origine germană. Traducerile fraților Chiril

și Metodiu, revizuite în Bulgaria, în epoca de aur a țării Si-mion, au fost curățate de elementele străine și de tot ce părea poporului de neînțeles.

Copii de pe aceste texte au trecut de sigur și în Nordul Dunării și ele vor fi servit la oficierea cultului divin într-o vreme când pătura de populație românească era străpunsă de numeroase infiltrații slave, care nu fuseseră încă asimilate și care au lăsat urme puternice în limba și chiar în toponimia noastră: (*Gorj* (Jiul de munte); *Dolj* (Jiul de câmpie); *Râmnic* (din Râb-nic, dela rybŭ = pește, din «râul cu pești»); *Dâmbovița* (dela *Дѣбѣ* = stejar), *Bucovina* (țara fagilor), *Bistrița* (apă limpede), etc). Oficierea ritualului creștin nu se putea de sigur, săvârși în toată plinătatea lui fără Evanghelii și fără texte liturgice. Era deci firesc ca texte slavonești religioase din Sudul Dunării să fi trecut în Nord și chiar să se fi copiat și pe pământul nostru. Hașdeu și I. Bărbulescu cred chiar că unul din cele mai vechi monumente ale literaturii bulgare *Codex Supraliensis* s'ar fi scris în țările noastre.

Organizarea bisericii bulgare și extensiunea ei în Nordul Dunării, într-o vreme când noi încă nu eram consolidați, a contribuit și ea să înoade vieța noastră religioasă cu a Slavilor sud-dunăreni. Ne lipsește materialul documentar necesar pentru a lumina această epocă întunecată din istoria poporului românesc. În anul când, după distrugerea țaratului bulgar, Vasile II reorganizează ierarhia bisericească în Bulgaria cucerită, ținuturile Vlahilor sunt menționate ca aflându-se sub jurisdicțiunea bisericească a episcopatului de Vidin, dar din actul împăratului bizantin, publicat de Gelzer, nu se poate ști dacă este vorba și de Vlahii din Nordul Dunării. Inglobarea noastră în zona religioasă slavă de nuanță bizantină este apoi întărită de împrejurările politice în care s'a desfășurat firul vieții noastre istorice până la epoca năruirii statelor balcanice.

Principatele românești apar în lumina răsăritului european abia cu câteva decenii înainte ca Turcii să pună piciorul în Europa. Lipsa de mărturii documentare învăluie vieța poporului nostru din evul mediu într-o negură deasă. Din puținele știri, pe care le culegem din documentele ieșite din cancelariile regilor unguri, reiese că în secolul al XIII-lea se găseau pe meleagurile noastre formațiuni mărunte de state, din care aveau să se închege, cu timpul, prin contopirea lor, prin alungarea Tătarilor, care invadaseră șesurile și prin înlăturarea Ungurilor, care aveau pretenție de suzeranitate asupra ținuturilor din nordul Dunării, principatul Țării Românești și al Moldovei.

Cel dintâi voevod care ridică steagul independenței pe plaiurile noastre este voevodul de la Jiu, Litovoi. El cucerește părți din Banatul unguresc al Severinului, refuză să plătească tributul convenit regelui Ladislau Cumanul, dar plătește cu vieța această încercare, murind pe câmpul de luptă în anul 1279.

Abia după o jumătate de veac, când, în urma stingerii dinastiei arpadiene, Ungaria era sguduită de mari frământări și când stăpânirea Tătarilor la Dunăre se clatină, se întemeiază, ca stat de sine stătător, Principatul muntean. Basaraba, unind — în ce împrejurări nu știm, fiindcă ne lipsesc știri documentare — voevodatele mărunte sub sceptrul său, curățind șesurile Dunării de sub stăpânirea tătarească și distrugând în 1330, în văile dela Posada, oștirea lui Carol Robert, este, cu drept cuvânt, socotit ca ctitorul Țării-Românești.

Cam în același timp, se întemeiază și Moldova prin Bogdan, voevodul Românilor din Maramureș, care răzvrătindu-se împotriva Ungurilor, trece cu credincioșii săi peste munți în Moldova, ia în stăpânire țara lui Sas, căzut pe câmpul de luptă,

atrage de partea lui pe Moldoveni și distruge oștirile ungurești trimise împotriva lui.

Principatul Țării-Românești și al Moldovei nu s'au putut, deci, închea ca state independente, decât prin lupte cu regii Ungariei, care ridicau pretențiuni de suzeranitate asupra ținuturilor din Sudul și Răsăritul Carpaților.

În acele vremuri de mari sbuciumări, când principatele române erau în neconținute lupte cu regii catolici ai Ungariei și ai Poloniei pentru salvagardarea independenței lor, se constată între conducătorii Țării-Românești și ai statelor slave sud-dunărene strânse legături politice, întărite prin înrudiri dinastice. Fiul și urmașul lui Basarab, Nicolae Alexandru, a avut o fiică pe care a căsătorit-o cu Ștefan Uroș, regele Sârbiei, și o alta, Anca, pe care a căsătorit-o cu Sracimir, dinastul din Vidin. Aceste legături de familie, încheiate pe temeiul comunității de credință, au consolidat și relațiile politice. Când, după moartea lui Alexandru Basarab, Ludovic, regele Ungariei, trece Dunărea și cucerește Vidinul, luând în captivitate și pe Sracimir, cumnatul Domnului român, acesta, ca să-l răzbune, atacă orașele de graniță din Ardeal, până când, în cele din urmă, intervine o împăcare între Unguri și Români; și Vidinul, cucerit de Români, este redat lui Sracimir, liberat din temnița ungurească.

Legăturile dinastice dintre voievozii români și conducătorii statelor slave din Balcani, precum și comunitatea de credință care unea popoarele lor, au făcut ca Români să ia parte alături de popoarele slave în luptele comune contra Turcilor la râul Marița (1371), la Cosovo, unde a căzut pe câmpul de luptă bătrânul cneaz al Serbiei, Lazăr, ducând cu el în mormânt independența țării sale și mai târziu, după căderea statelor slave, în luptele dela Nicopole și dela Varna.

Aceste strânse legături religioase, politice și dinastice au sfârșit prin a ne alipi și mai strâns de lumea ortodoxă a sudului dunărean bizantino-slav.

Am văzut mai sus împrejurările în care a pătruns la noi cultul divin în limba slavă încă din secolul al IX-lea probabil. Mai târziu când procesul de asimilare al elementelor slave din ținuturile noastre se încheie și când din haosul evului mediu și-a făcut apariția în lumina istoriei principatele noastre, limba în care se oficia serviciul divin a fost introdusă la noi și în cancelaria domnească. Era pe timpul acela, ca de altfel în tot cursul evului mediu, o strânsă corelație între limba de biserică și limba de stat: limba în care se oficia serviciul divin era în același timp și limba în care se redactau actele oficiale ale cancelariilor princiare: în Apus latina, în Răsărit greaca și slava.

Intrarea țărilor noastre în zona culturii sud-slave este un fapt capital în istoria românească, căci a avut consecințe din cele mai însemnate pentru destinele viitoare ale neamului.

Ea a fost fatală pentru toată cultura noastră veche. În secolul al XIV-lea, când noi, abia ieșiți din haosul invaziilor, începem să ne organizăm vieța de stat, Occidentul străbătuse timp de patru veacuri un drum destul de lung și de bogat în literatură și se ridicase până la Divina Comedie a lui Dante, în care vibrează sufletul Italiei medievale în ceea ce are el mai adânc și mai etern omenesc. Un veac mai târziu, când, pe plaiurile noastre, călugărul sârb Nicodim și tovarășii său clădeau cele dintâi mănăstiri de piatră pentru ca, în chiliile lor, să înceapă munca de copiere a manuscriselor de evanghelii slave, în Occident se încheia faza medievală a marilor literaturi europene și, prin reluarea tradițiilor cu antichitatea greco-latină, se iveau zările renașterii. Literatura care se dezvoltă mai departe, în Occident, pe temeliile

renașterii, o literatură bogată și variată, difuzată prin invenția tipografiei, rămâne străină sufletului românesc, închis în formele învechite ale culturii bizantino-slave, până la jumătatea veacului al XVII-lea, când se deschide prin Polonia o fereastră către renaștere. Ortodoxia și slavismul ne-au izolat în bună parte de marile frământări culturale ale Apusului.

Alte popoare din jurul nostru, de rasă finică sau slavă, Ungurii, Polonii, Cehii, primind și stând în legătură cu creștinismul din Roma, au adoptat în biserică și în cancelaria de stat limba latină, care a deschis perspectivele unei strălucite culturi antice și care a înlesnit, mai târziu, răspândirea umanismului și a renașterii. Noi, cu toată latinitatea ființei noastre etnice, despărțiți de romanitatea occidentală prin Unguri, care până la începutul secolului al XI-lea erau încă păgâni, am intrat în sfera de cultură a popoarelor sud-dunărene. Dar cu toate neajunsurile ce au decurs pentru noi din această situație și pe care le vom vedea îndată, totuși slavismul — oricât s'ar părea de paradoxal la prima vedere — a contribuit într-o măsură oarecare la păstrarea intactă a unității noastre etnice. Căci dacă noi, în epoca de așezare a vieții noastre românești, am fi avut în biserică și în viața de stat aceeași limbă ca și Ungurii, atunci este probabil că, precum o parte din pătura conducătoare a poporului nostru din Ardeal — care sub presiunea statului, primind catolicismul și mai târziu calvinismul — s'a pierdut în nobilimea maghiară și a fost desnaționalizată, tot astfel nu ar fi fost exclus ca în aceleași împrejurări și o parte din pătura populară să fi fost pierdută pentru românism. Ortodoxia și slavismul nostru au format într-o vreme, în care credința religioasă era o puternică realitate sufletească, cimentul care a ținut strâns legate sufletește ramurile neamului răzlețite și încăpute sub stăpâniri diferite.

Dar dacă din punctul de vedere al integrității etnice, ortodoxismul ne-a adus servicii incertabile, alipirea noastră la cultura Slavilor sud-dunăreni a restrâns însă în chip simțitor orizontul vieții noastre literare.

Mai întâiu limba slavă, în care preoții noștri săvârșeau slujba bisericească, era o limbă vorbită în veacul al IX-lea în jurul Salonicului și în ținuturile Macedoniei, dar care în epoca întemeierii principatelor noastre ajunsese o limbă învechită, o limbă moartă. Numai cei care erau ținuți, prin profesiunea lor să o cunoască, se străduiau să o învețe; de aceea, singura clasă cultă era la noi pe acele timpuri, ca de altfel și la începutul evului mediu occidental, clerul.

În al doilea rând, cultura slavă, care stătea la dispoziția clerului nostru, era ea însăși săracă. Am văzut într'un capitol precedent în ce consta literatura Slavilor sud-dunăreni, alimentată, pe de o parte, din cultura Bizanțului, pe de altă parte, prin mijlocirea Croaților, din cultura Italiei. În patru veacuri de influențe bizantine și de legături cu țarmurile italiene, Slavii sud-dunăreni transpuseseră în limba lor în primul rând Sfânta Scriptură și cărțile necesare serviciului liturgic, la care adăugaseră câteva cărți de dogmatică și de mistică ascetică, menite să întărească credința cea nouă în masele populare. De o deosebită trecere s'au bucurat apoi la popoarele slave legende apocrife, privitoare la materia Vechiului și a Noului Testament și mai ales legende apocaliptice, care zugrăveau în colori vii antagonismul dintre cele două țărmuri spre care se duc sufletele oamenilor după moarte: iadul și raiul.

În locul cronicelor bizantine care nu prezentau mult interes pentru ei, s'au mulțumit cu câteva cronografe, care, începând povestea lumii dela creațiune, amestecau continuu elementul biblic cu cel apocrif și istoria veridică cu fondul legendar al folklorului bizantin.

Din capodoperile literaturii clasice grecești nu a pătruns nimic în literatura Slavilor de Sud, iar din literatura de imaginație a Bizanțului au trecut numai câteva romane cu caracter popular.

Prin legăturile coastelor adriatice ale Serbiei cu Veneția și cu celelalte cetăți italiene, literatura Slavilor sud-dunăreni se îmbogățise cu câteva cărți de florilegii, cu romanul lui Alexandru cel Mare, cu o versiune a romanelor bretone Tristan și Isolda, Lancelot, și în sfârșit cu câteva mistere religioase.

Literatura religioasă canonică și apocrifă, cronografe cu elemente apocrife și folklorice, romane populare bizantine și occidentale câteva colecții de florilegii, și câteva cronici sârbești originale acesta era orizontul literar pe care-l deschidea poporului nostru adoptarea limbii slavone ca limbă de cultură.

Dar dincolo de granițele lumii slave sud-dunărene era acel Bizanț, a cărui strălucitoare civilizație luminase evul mediu într-o vreme în care focarele de cultură ale Romei vechi fuseseră stinse prin invazia barbarilor. Era cetatea imperială a Constantinopolului a cărei frumusețe și ale cărei comori de artă uimise într'atâta lumea încât era cântată în bilinele rusești și în romanele courtois ale Franței medievale.

Printr'un instinct superior de cultură, ctitorii principatelor noastre au căutat, dincolo de lumea slavă din sudul Dunării și într-o vreme în care nu se putea prevedea prăbușirea Peninsulei balcanice sub Turci, legături directe cu Bizanțul, pe două căi: religioase și politice. Astfel Alexandru Basarab, ale cărui fiice erau măritate, una după Sracimir, despotul bulgăresc din Vidin, alta după Ștefan Uroș, regele Serbiei, a cerut Patriarhului din Constantinopol un mitropolit. Pentru a satisface această cerere a Domnului valah, Patriarhul ridică în 1359 la rangul de mitropolit pe episcopul bizantin Iachint din Vicina, un orașel în Dobrogea, astăzi dispărut, și-i dă ca scaun de reședință capitala de atunci a Țării-Românești, Curtea de Argeș. Legăturile religioase cu Bizanțul se continuă și după moartea lui Iachint, căci urmașul său Hariton fusese egumen al mănăstirii Cutlumuș și protos al muntelui Athos, iar succesorul lui Hariton, Antim, este și el tot bizantin.

Acești mitropoliți bizantini ai Țării-Românești înnoadă și mai strâns legăturile noului stat cu mănăstirile Muntelui Athos. Documentele descoperite recent la Muntele Athos ne desvăluie sprijinul acordat de domnii români pentru refacerea mănăstirilor din Sf. Munte, prădate și arse de pirați în acele vremuri de agonie ale imperiului bizantin. Basarab dăduse «nu puțin», spune documentul, pentru a se rezidi din temelie mănăstirea Cutlumuș, iar fiul său, Vlaicu Vodă, a rezidit din temelie mănăstirea, i-a făcut castru de apărare, i-a înălțat turnuri de priveghere, a zidit biserica, trapezăria și chiliile și a dăruit-o cu moșii din Țara Românească. Recunoscător pentru aceste daruri frumoase, egumenul Hariton, viitorul mitropolit al țării, propune domnului să fie împreună ctitori: «ἐσμέν οἱ δύο κατ' ἑαυτοὺς κτήτορες». După zidirea mănăstirii, mulți călugări români, în frunte cu mitropolitul Mihail și ieromonahul Iacob, se duc în noua mănăstire pentru a deprinde acolo tipicul de viață athonită. Afluxul călugărilor români devine din ce în ce mai numeros și mănăstirea începe a fi recunoscută în documentele posterioare cu numele de «lavra Țării Românești».

După Vlaicu Vodă, Radu cel Mare are și el o parte însemnată în rezidirea mănăstirii dar, marele binefăcător nu numai al mănăstirii Cutlumuș, ci și al întregului munte Athos fost însă Neagoe Basarab. Gavril protosul mănăstirilor din Sfântul Munte, după ce înșiră toate daniile făcute de voevodul român mănăstirilor din țările balcanice, din Ierusalim și din Sinai adaogă: Și fu ctitor mare a toată Sfetağora... și în

toate laturile dela răsărit până la apus și dela amiazăzi până la amiază noapte... și toate sfințele biserici le hrănia». La sfințirea mănăstirii Curtea de Argeș au fost de față toți egumenii muntelui Athos în frunte cu preotul Gavril.

Vestea despre sfințenia vieții ascetice din muntele Athos ajunsese chiar până în ținuturile nord-vestice ale Ardealului, în Maramureș. În anul 1391 se afla la Constantinopol Drag, fiul lui Sas, descălicătorul Moldovei. Ei străbătuse drumul până acolo — după cum aflăm din gramata Patriarhului Antonie — ca să închine ctitoria familiei lui mănăstirea Sf. Mihail din Peri, Patriarhiei din Constantinopol.

Paralel cu aceste legături religioase merg și legăturile politice.

Vestea despre măreția Bizanțului ajunsese până la curțile domnilor noștri și avem mărturii contemporane din izvoare bizantine că înainte de căderea Constantinopolului sub Turci, Domnii noștri își trimiteau copiii în marea cetate de cultură. Cronicarul bizantin Duca ne spune că unul din fiii lui Mircea cel Mare își făcea ucenicia armelor, în tovărășia unor tineri compatrioți, la curtea împăratului bizantin Ioan al VIII-lea, ca ofițer în garda imperială. Același cronicar bizantin adaugă mai departe că în luptele pe care Bizantinii le-au purtat cu Turcii, care puseseră piciorul în Europa, a luat parte și un nepot al lui Mircea, Dan, care s'a luptat cu atâta vitejie, încât împă-

ratul i-a pus la îndemână una din cele mai mari corăbii ca să se întoarcă în patrie.

Dar, din nenorocire, aceste legături directe cu Bizanțul, aceste frumoase perspective care se deschideau pentru cultura noastră sub Mircea cel Mare sunt în curând rupte prin invazia turcească și prin cucerirea Constantinopolului. Prăbușirea Constantinopolului a hotărât definitiv așezarea Turcilor în răsăritul Europei.

Începând cu anul 1393, când Bulgaria intră în stăpânire turcească, și sfârșind cu anul 1498, când Zeta, ultimul colț de stăpânire creștină, își pierde independența, toată Peninsula Balcanică ajunge sub dominație musulmană. Cu aceasta se pune capăt culturii strălucitoare a Bizanțului.

Abia intraserăm în zona culturii bizantine, și aceasta se stinse sub apăsarea turcească. Bizanțul mort nu mai putea înviora literaturile sud-slave la care noi ne adăpaserăm și care ele însele, lipsite de sprijinul statului, intraseră în agonie. Izolați de latinătatea catolică a Occidentului prin ortodoxismul nostru, noi continuăm să viețuim timp de câteva veacuri din fărâmiturile unei culturi formate în plin evul mediu și care la începuturile culturii moderne se stinsese. De aci caracterul atât de deosebit față de literaturile Apusului și, în același timp, atât de medieval al literaturii noastre până în pragul secolului al XIX-lea.)

CUCERIREA TURCEASCĂ ȘI CONSECINȚELE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE

Căderea imperiului bizantin și a statelor sud-dunărene sub Turci a pus capăt literaturii bizantine din care se alimentau culturile slave ortodoxe și a schimbat cu totul fața răsăritului european.

Așezarea Turcilor pe țărmurile Bosforului, după căderea eroică sub zidurile cetății a ultimului împărat bizantin, a avut consecințe catastrofale pentru cultura popoarelor creștine din Peninsula Balcanică. « În aceste zile fatale multe capodopere ale spiritului omenesc fură pierdute pentru civilizație », spune unul din istoricii imperiului bizantin¹. Cărțile au fost arse, evangheliile ferecate în aur și argint au fost rupte pentru ca să scoată aurul; icoanele sfințe au fost aruncate în foc pentru ca Turcii să-și fiarbă pe rugul lor, carne.

Impresionată de aceste sacrilegii, pătura intelectuală a Bizanțului a apucat drumul exilului. Unii cărturari bizantini s'au refugiat în insula Creta și către celelalte insule ale Arhipelagului, care se găseau încă sub stăpânirea Latinilor din cruciada a IV-a; cei mai mulți s'au îndreptat însă către țărmurile Italiei, unde încă înainte de căderea Constantinopolului, în epoca de înflorire a umanismului, dominată de năzuința întoarcerii către antichitatea clasică, erau căutați ca profesori în universitățile italiene, ca editori și corectori de texte grecești pe lângă tipografiile de curând întemeiate, ca preceptori în familiile nobile. O falangă întreagă de erudiți ca Marc Musurus, profesorul savantului Pic de la Mirandola, Ioan Arghyropulos, Dimitrie Halcondylos, Teodor Gaza Ioan și Constantin Lascaris, Visarion de Niceea și mulți alții s'au așezat astfel în principalele centre de cultură ale Italiei.

O parte din ei trec în Franța, unde Francisc I, sedus de eleganța aristocratică a societății italiene, de gustul ei pentru clasicismul grec și latin, de strălucirea artelor și literaturii în cetățile italiene, a adus la curtea sa din Paris, poeți, arhitecți

și pictori, ca Leonardo da Vinci, și a pus la cale întemeierea unui colegiu de profesori pentru aprofundarea limbilor vechi: latina, greaca și ebraica.

Acești erudiți bizantini au adus cu ei în Occidentul Europei manuscrisele prețioase ale literaturii clasice grecești și le-au răspândit cu ajutorul tipografiilor de curând întemeiate. Ei au introdus în universitățile și în clasele aristocratice curente de idei, care înviorau, din secolul al XII-lea, cultura bizantină: aprofundarea clasicismului elin și idealismul filosofiei platonice.

Aceste curente, aduse de principalii reprezentanți ai culturii bizantine, încrucișându-se cu preocupările de întoarcere către clasicismul latin al veacului al XIV-lea, pun capăt în Occident filosofiei scolastice, însuflă prea mult de spiritul teologic și întărind umanismul, înlesnesc apariția epocii cunoscută în literaturile Occidentului sub numele de *Renaștere*. Studiul scriitorilor antici pasionează într-atât societatea acelui timp încât modelele pentru literatură nu mai sunt căutate în producțiile anterioare ale evului mediu cu caracterul lor romanesc și cu nota lor de frăgezime copilărească, ci în literatura clasicismului greco-latin cu spiritul ei de maturitate, de echilibru și de armonie.

Atât de mare era entuziasmul epocii pentru clasicismul greco-latin încât reprezentanții noului curent considerau literatura evului mediu ca o literatură necioplită, barbară, căci pretindeau ei, odată cu năruirea imperiului roman sub loviturile barbarilor, fuseseră înmormântate în ruinele lumii antice și artele frumoase. Inspirându-se din modelele latine și eline, ei reluară firul tradiției clasice și, deosebindu-se fundamental de predecesorii lor și prin subiectele tratate și prin arta compoziției, au reprezentat în literatura timpului o adevărată renaștere.

Astfel cărturarii Bizanțului, emigrați în Occident, unde erau căutați, cu manuscrisele în care se aflau comorile de cultură ale strămoșilor lor, deșteptând și ținând treaz interesul pentru vechea literatură grecească, au avut partea lor de muncă în așezarea temeliei renașterii.

¹ A. A. Vasiliev, *Histoire de l'empire byzantin, trad. du russe par P. A. Brodin, A. Bourguina*, Paris, Picard, 1932, II, p. 344.

Dar, pe când Occidentul se folosea de munca și cultura cărturarilor greci, în limanurile bizantine, părăsite de luminele acestora și inundate de puhoiul turcesc, cultura se stinge. Numai în insulele rămase sub stăpânirea franceză și venețiană mai pălpăea încă o viață literară proprie, dar și acestea au căzut, cu timpul, sub stăpânirea musulmană. După căderea Peninsulei Balcanice sub Turci, vechile legături culturale și literare dintre Occident și Orient, stabilite după cruciada a IV-a prin stăpânirea franceză și venețiană în imperiul bizantin, sunt rupte. De altă parte, cultura adusă de Turci în Europa, întemeiată pe culturile asiatice și în bună parte pe cea persană și arabă, era cu totul deosebită de cultura creștină a Bizanțului și a Occidentului. În aceste noi condiții politice și sociale, limba bizantină, pierzându-și coeziunea ei, începe să se schimbe tot mai mult și ia aspectul unei limbi deosebite: este greaca modernă. Vieța poporului grec, concentrată de aci înainte în jurul Patriarhului, căruia Turcii îi concedaseră o parte din drepturile împăraților bizantini asupra credincioșilor lor, se desfășura de acum pe o linie nouă. Cu căderea Constantinopolului, cultura și literatura bizantină se încheie.

Tot atât de fatală a fost invazia turcească și pentru literatura statelor slave sud-dunărene. Cucerirea turcească s'a înfăptuit pe când se desfășura faza inițială din procesul de formație și evoluție al organizării lor sociale și culturale. Nimicirea independenței politice a pus capăt și acestei evoluții abia începute.

Cruzimea cu care Turcii au înăbușit năzuințele de libertate ale popoarelor slave, a răscolit adânc sufletul maselor populare. Orașe ca Trapezica, arse până în temelie, frunții orașului

măcelăriți în biserică, tineretul despărțit cu sila de părinți și strămutat în Asia-Mică; bisericile transformate în geamii sau în grajduri — asemenea represiuni sângeroase au îngrozit populația și au introdus panica în rândurile ei.

Ca să scape de urgia turcească, o parte din ea a trecut la mohamedanism, altă parte a renunțat la bunurile strămoșești și a luat drumul exilului. Cu deosebire pătura conducătoare, nobilimea și clerul, care erau pârgurile de susținere ale statului, urmărite de Turci, fiindcă susținuseră războiul sfânt împotriva păgânilor, au fost nevoite să-și caute altă patrie. Și cum singurele state ortodoxe din vecinătate care mai păstrau încă autonomia lor erau Principatele române, la noi și-au găsit limanul de adăpost. Inrudirea voievozilor noștri cu ultimele dinastii sârbești și bulgărești precum și comunitatea de credință religioasă a cultului divin în formele limbii slavone erau împrejurări prielnice pentru această migrațiune.

În țările noastre, pribegii au fost primiți cu generoasă ospitalitate. Pe tronurile Principatelor noastre s'au urcat ca soții ale voievozilor români și câteva reprezentante din aceste ultime vârstare ale familiilor domnitoare din Serbia, precum: despina Milița, soția lui Neagoe Basarab, despina Elena, o rudă mai tânără sau chiar sora despinei Milița, crescută și măritată în Moldova cu Petru Rareș; Ștefan cel Mare însuși se înrudea prin una din soțiile sale, Maria de Mangop, cu ultima dinastie sârbească.

Emigrarea păturei conducătoare a popoarelor slave — nobilimea și mai ales clerul — va contribui — după cum vom vedea mai pe larg în capitolul următor — la întărirea culturii în forma slavonă în țările noastre.

MĂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ

Siliți să se expatrieze, pribegii slavi au luat cu ei, spre a scăpa de dezastru, comorile lor de cultură: manuscripte, odăjdii scumpe, aiere, icoane. Astfel se explică acele manuscrise slave din veacul al XIII-lea pe care le-a aflat în vechile noastre mănăstiri și pe care le-a descris în Catalogul său de manuscrise slavonești din bibliotecile românești un învățat rus, Iațimirski. Și tot pe această cale ajuns la mănăstirea Putna, un aer vechiu cu inscripție grecească — brodată cu fir — care fusese lucrat de «călugărița Eufemia, împărăteasa Serbiei și de fiica acesteia, care în călugărie se numea Eupraxia».

Călugării slavi, care își făcuseră ucenicia în atmosfera de misticism și de cultură a Muntelui Athos, refugiați pe plaiurile noastre au reorganizat vieța monahală la noi, întemeind mănăstiri trainice de piatră care au devenit adevărate focare de cultură ale trecutului nostru.

Cel dintâi dintre aceștia a fost Nicodim, care după dezastrul din Câmpia Mierlei s'a refugiat în Țara Românească și a zidit, sub Vlaicu Vodă, mănăstirile Vodița și Tismana. Nicodim era originar din Macedonia sârbească. Născut la Prelep dintr'un tată grec din Castoria și dintr'o mamă sârbă, el îmbrăcase de timpuriu rasa monahală în Muntele Athos și ajunsese prin destoinicie și calitățile sale, stareț al unei mănăstiri. Mai târziu a intervenit chiar într'un moment critic al vieții religioase a poporului sârb, ajutând să se împace conflictul dintre patriarhie și biserica sârbească, conflict care ajunsese așa de departe, încât patriarhia aruncase anatema asupra bisericii sârbești. Dar, după căderea Serbiei sub Turci, Nicodim își căutase împreună cu ucenicii săi un adăpost la noi și aci, cu sprijinul lui Vlaicu Vodă, a ridicat mănăstirea Vodița. Ni s'a păstrat actul de danie al lui Vlaicu Vodă — cel mai vechiu document intern — către mănăstire

prin care ni se spune că Domnul român «după îndemnare dumezeiească... ascultând pre cinstitul întru călugări Nicodim... cu a lui (a Domnului) cheltuială și dăruire... iar cu munca lui Kyr Nicodim și a fraților lui a zidit și a zugrăvit mănăstirea».

Nicodim, care fusese mai înainte starețul mănăstirii Hilandar din Muntele Athos, a introdus la noi normele de viață monahală și tradițiile de cultură ale călugărilor athoniți. Pentru ca munca lor de cultură să se poată săvârși nestingherită, Domnul le dăruiește, pe lângă odăjdiile și odoarele necesare, moșii: «satul Jidoviștița și câte gălete vor fi dela satul lui Costea Topolnița, și pe Dunăre dela 8 vârsii venitul domnesc și toată vâltoarea din mijloc cu toate, și Dunărea dela povârnișul Orehova, ce duce la podul cel mai de sus la Rușava, și Vodița cea mare pe amândouă laturile cu nucii, cu livezile și cu Țerovățul, cu siliștea Bahnei». Deosebit de aceasta el mai dăruiește pe fiecare an din casa domnească, la hramul mănăstirii, câte 1000 de perperi, precum și burduri de brânză, cașuri, maje de ceară, îmbrăcăminte și 12 paturi.

În același document, Domnul mai lasă cu limbă de moarte ca nimeni dintre urmașii săi să nu se amestece în administrația interioară a mănăstirii, ci călugării înșiși, după chibzuința lor, să-și aleagă starețul.

Această grijă deosebită pe care Domnul o pune la întemeierea și consolidarea mănăstirii, se explică prin faptul că într'o vreme în care limba de cultură a neamului era o limbă străină, pe care o înțelegea numai clerul și pisarii din cancelariile domnești, mănăstirile erau singurele instituțiuni de cărturărie. În mănăstiri se aflau bibliotecile de manuscrise slave, aduse de fugarii sud-dunăreni; în mănăstiri se aflau școli în care se putea învăța limba slavă și, în sfârșit, în mănăstiri se învăța și arta caligrafiei.

Mănăstirea Neamțu

Caligrafii erau în mare vază, fiindcă se îndeletniceau cu copierea și răspândirea manuscriselor necesare cultului divin într-o epocă în care tiparul nu era încă cunoscut. Nicodim însuși, care era un călugăr de o cultură aleasă pentru timpul lui, era în același timp și un caligraf de mare talent. Dela el ne-a rămas o frumoasă evanghelie, scrisă pe pergament, împodobită cu miniaturi și vignete, cu o notă, de « Popa Nicodim... în al șaselea an al persecuțiunii sale, iar socotit dela începutul lumii (6913 = 1405) ».

Normele și tradițiile vieții culturale din Sf. Munte au fost introduse apoi și în Moldova prin ucenicii lui Nicodim, care aduseseră și acolo tradițiile de muncă ale monahismului athonit. Un rol important pare să fi jucat aci călugărul bulgar Grigore Țamblac, de origine din Târnova, scriitor de seamă, trimis de Patriarhia din Constantinopol la Suceava ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se întemeia o mitropolie în Moldova. El a fost mare dascăl al bisericii moldovenești, predicator la curtea lui Alexandru cel Bun și egumen al mănăstirii Neamțului. Sub imboldul primit, se începe în Moldova opera pioasă de copiere a manuscriselor religioase.

CALIGRAFI ȘI MINIATURISTI. Arta caligrafiei capătă astfel și la noi, în aceste timpuri premergătoare tiparului un puternic avânt. În liniștea patriarhală a lăcașurilor de reculegere sufletească, călugări harnici copiau cu răbdare, pentru slava lui Dumnezeu și pentru mântuirea sufletului lor, textele sfintelor scripturi, împodobindu-le cu vignete miniaturi și inițiale colorate frumos în bronz, roșu, verde, negru și albastru.

Cheltuelile pentru procurarea materialului — chinovar, colori, pergament sau hârtie adusă din fabricile Veneției, ale Silesiei, ori mai târziu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din fabrica de hârtie a lui Hans Benkner, dela Brașov — erau suportate de Domni și de Mitropoliți, de Episcopi și de egumeni, de boieri și de negustori, care, asociindu-se astfel la o operă necesară sfintelor altare, înțelegeau să îndeplinească o faptă creștinească. În sufletul celui care plătea cheltuelile și în al artistului care îndeplinea munca de migăleală nu intra niciun gând de deșertăciune omenească, ci totul se săvârșia pentru slava lui Dumnezeu. De aceea mulți dintre cei ce s-au muncit să copieze și să ilustreze cu miniaturi și frontispicii colorate manuscrisele, nici nu și-au semnat numele, iar cei ce au cutezat să-și însemne numele au făcut-o cu multă umilință: « Prea păcătosul și netrebnicul și umilitul și blestematul caligraf, monah Silion, a scris acest sfânt tetraevanghel în sfântul locaș Deal, din porunca robului lui Dumnezeu ieromonah Ieremia egumen ». « Am scris eu păcătosul și cel din urmă între preoți, caligraf protopop Ion Sârbul ». Erău florile evlaviei creștine pe care sufletele românești ale veacurilor trecute le-au adus ca prinos Domnului.

Aceste opere închinare sfintelor altare reprezintă în cultura și arta românească a secolului al XV—XVII-lea aportul cel mai prețios. În evoluția miniaturisticii din marea slavonească a Răsăritului ortodox care ne înconjură, munca de artă săvârșită pe pământ românesc de anonimi călugări « robi ai lui Dumnezeu » reprezintă o treaptă superioară și ea a servit în secolul al XV-lea și XVI-lea de model vecinilor noștri ortodocși dela Răsărit. N'o spunem numai noi aceasta, ci o recunosc înșiși

învățații ruși. « In a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea — spune Iacimirskij — stilul moldovenesc predomină și în manuscrisele rusești, dar aci totul iese oarecum țișător și mângălit și ornamentațiile rusești stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldovenești, care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori și ierarhi și care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise » (trad. d-nei Piscupescu).

Textul era copiat cu pană de gâscă cu roșu și cu negru într-o caligrafie care era ea însăși o operă de artă, dar toată frumusețea manuscriselor o alcătuea decorarea.

Paginile, care deschideau un capitol, erau împodobite cu frontispicii. Acestea, foarte variate ca desen și colorit, se pot reduce la trei tipuri principale: unele erau *geometrice*, alcătuite totuși din linii fine care se împletesc în formă de romburi, de cercuri, de dreptunghiuri; altele *botanice*, alcătuite din flori stilizate: lujere, lalele, garoafe, crini, miosotis; multe *zoomorifice*: pasări sau animale reale sau fantastice: vulturi, păuni, corbi cu crucea în gură (stema Țării Românești), lei, urși, balauri înaripați, aspidе ș. a. De multe ori aceste trei tipuri de frontispicii se combină armonios între ele, încheindu-se sus cu o cruce păzită de lei, sau de aspidе, ori umbrită de flori și de păuni.

Un deosebit farmec îl dădeau manuscriselor *miniaturile*, care deschideau textul și care erau împrăștiate în cuprinsul marilor diviziuni ale scripturilor biblice și liturgice. Ele înfățișau — adesea pe un fond bronzat sau pe un roșu de purpură — în chenare de portaluri împodobite cu flori, chipul evangheliștilor sau al marilor liturgiști, scene din viața Mântuitorului sau chiar chipul Voievozilor sau al boierilor, uneori și al Mitropoliților, care porunciseră copierea și iluminarea manuscrisului. Evanghelia scrisă în 1473 din porunca lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Humor — păstrată azi în Mitropolia din Cernăuți — înfățișează pe marele Domnitor, cu plete blonde, ochi albaștri, oferind în genunchi, evanghelia copiată, Maicii Domnului, protectoarea mănăstirii. Într'un ms. în care se află o evanghelie, scrisă în Craiova la 1583 de protopopul caligraf Ioan Sârbul, dăruită de marele armaș Danciu și de Radul Postelnicul mănăstirii Gura Motrului și o alta dela biserica Sf. Nicolae din Chilia și scrisă în 1593 și ferecată în 1644 de Matei Basarab, se găsește pe o pagină portretul Domnului în picioare cu pletele și barba albă, îmbrăcat în mantie îmblănită de brocard cu fir de aur peste costumul înflorat cu fir de argint, iar pe altă pagină portretul Doamnei Elina purtând peste învelișul alb al capului cununa domnească, îmbrăcată ca și soțul cu aceeași manta blănită cu fir sub care se vede rochia argintie cu flori și râuri verzi și cu dungi aurii pe poale.

De o deosebită varietate era ornamentarea literei inițiale cu care se începea un capitol. Litera pe un fond albastru, roșu sau bronzat, mărită mult, era alcătuită din linii și spirale cari se întrețes în forme de vrejuri sau de petale, de sepale și de flori, ori cuprindeau între liniile ei pasări și animale reale sau fantastice: păuni, lei, urși, pelicanul care își sfășie pieptul pentru ca din sângele lui să-și hrănească puii, imaginea Mântuitorului din Fisiolog, sau aspidе — motiv împrumutat din același Fisiolog — șerpi uriași care numai cu privirea înveninată pot ucide vietățile dela distanță.

Modelele pentru ornamentarea manuscriselor veniseră din Bizanț, care suferise în această privință influența artei asiaticе, mai ales a celei persane și a celei armenе. Ele fuseseră aduse din muntele Athos prin călugării slavi și greci, pripășiți în țările noastre. Cel mai vechiu caligraf miniaturist în Țara Românească a fost călugărul sârb Nicodim, ctitorul mănăstirii Tismana, care ne-a lăsat un evangheliar, copiat și ornamentat în 1405, păstrat înainte de război în Muzeul de Antichități, dar transportat în zilele de restriște ale războiului la Moscova, de unde

nu ne-a mai fost restituit. În Moldova cel mai vechiu caligraf și miniaturist pare să fi fost Grigore Țamblac, dar manuscrisele atribuite lui de Iacimirskij sunt de fapt ale lui Gavril Urikovi.

Între călugării greci pripășiți la curțile domnilor noștri, unii erau adevărați artiști în meșteșugul împodobirii manuscriselor. Așa de pildă, Matei Mitropolitul Mirelor, care ne-a lăsat o cronică în versuri grecești a evenimentelor petrecute în Țara Românească între anii 1602 — 1618, a copiat în 1610, cu cheltuiala Cătălinei, Mare Băneasă a Craiovei, o evanghelie grecească, ajunsă acum în mănăstirea Sfântul Sava.

Între caligrafii și miniaturisti străini, care au lucrat în țările sau pentru țările noastre, se găsesc și femei ca de ex. Melania din Leontopol.

Prima școală de caligrafi miniaturisti pare să fi înflorit în mănăstirea Neamțu, unde în 1429, călugărul Gavril Urikovi — în care N. Iorga vede un reprezentant al familiei Ureche, care și-ar fi transcris numele în formă slavonă — copia din porunca lui Alexandru cel Bun și a soției sale Marina un evangheliar greco-slavon. O deosebită înflorire a avut arta miniaturii în vremea lui Ștefan cel Mare. Viteazul Domn a ținut să veșnicească numele său nu numai prin strălucirea armelor și prin tenacitatea cu care a apărât pământul Moldovei, dar și prin impulsul dat culturii. Pe timpul său și din porunca lui, în marile mănăstiri atunci întemeiate, lucrau numeroși artiști ai scrisului. Astfel în mănăstirea Putna găsim pe Palade monahul dela care ne-a rămas un evangheliar, care se păstrează în biblioteca mănăstirii; pe Spiridon ieromonahul dela care se cunoaște un evangheliar slavon, aflat acum la Moscova, și pe Filip ieromonahul, care în 1502, copia un Evangheliar slavon pentru mănăstirea Zografu din Muntele Athos. În mănăstirea Humor aflăm lucrând în 1473 un alt caligraf, Nicodim, care ne-a lăsat între altele un frumos Evangheliar slavon păstrat acum în mitropolia din Cernăuți. Și în vechea mănăstire dela Neamțu găsim în 1493 un caligraf de talent, pe Teodor Mărișescu care a lucrat în 1493 o Psaltire, păstrată acum în Biblioteca din München.

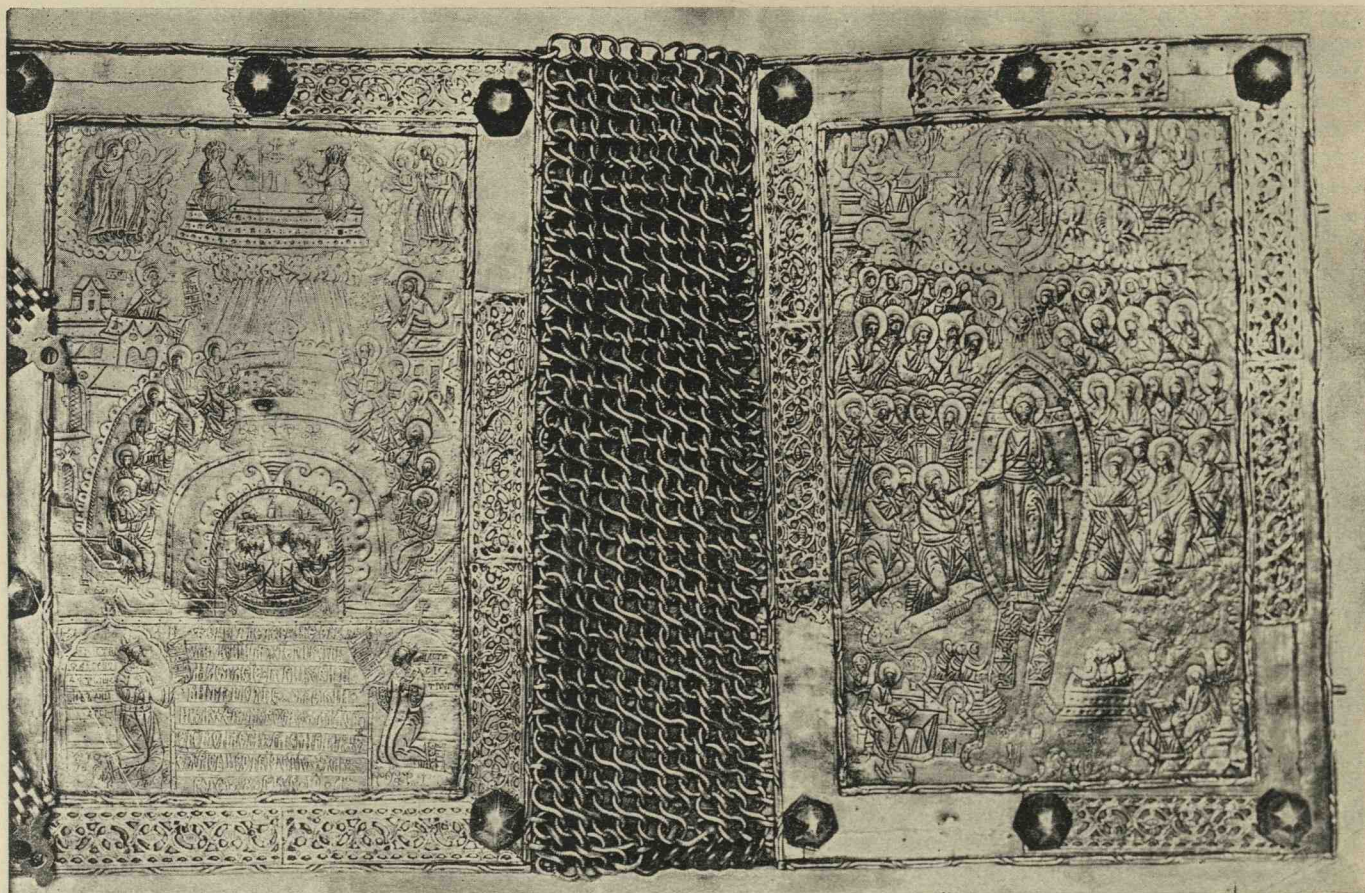
Dintre mitropoliții ulteriori ai Moldovii, merită să fie amintit aci ca un caligraf de mare talent Atanasie Crimca sau Crimcovi, care a împodobit ctitoria lui dela Dragomirna cu câteva din cele mai frumoase produse ale caligrafiei și miniaturii românești.

Și în Țara-Românească au fost caligrafi iscusiți dela cari ne-au rămas manuscrise împodobite frumos cu miniaturi ca: Radu Drăghici din Măniceștii județului Teleorman, care copiază în 1574, un Evangheliar pentru Petru Șchiopu și fiul său Marcu; sau Popa Ion Sârbu, care lucrează la Craiova din porunca lui Mihnea Vodă; sau Mitropolitul Anania de pe vremea lui Matei Basarab și alții.

Introducerea tiparului în țările noastre a dat o lovitură puternică dezvoltării frumoase pe care o luase arta caligrafiei și a miniaturii la noi. Totuși ea reînvie în epocile domniilor, relativ liniștite, ale lui Matei Basarab și Vasile Lupu și mai ales în vremea lui Brâncoveanu când gustul pentru migală și frumos se vedește și în hrisoavele scrise în cancelaria domnească.

Merită să fie subliniat și aci — ca o trăsătură a poporului românesc care în tot cursul atât de dramatic al istoriei sale a compătimit cu suferințele vecinilor — gândul creștinesc al Domnilor, mitropoliților și boierilor noștri de a trimete, împreună cu ajutoare de bani, și manuscrise copiate frumos, mănăstirilor obidite sub apăsare turcească din Sud-Răsăritul Europei. Unul dintre cei mai generoși Domni în această privință a fost însuși Ștefan cel Mare. Un minunat evangheliar copiat și împodobit cu miniaturi din porunca lui, de iero-

Coperta ferecată în aur și argint a unei Evanghelii cu miniaturi, scrisă de Mitropolitul Atanasie Crimca. Scena din dreapta reprezintă coborîrea Mântuitorului în iad; cea din stînga coborîrea Sfîntului Duh asupra apostolilor. În colțul din stînga: Mitropolitul Atanasie Crimca; în cea din dreapta: Domnul Eremia Moghilă. Originalul în Mănăstirea Dragomirna. Copie de elevul meu d. G. Popescu Vâlcea.

monahul Filip, în 1502, a fost dăruit mănăstirii Zografu din Muntele Athos și se păstrează acum în Biblioteca Națională din Viena. Petru Rareș, urmînd pilda tatălui său, a dăruit și el o frumoasă evangheliie mănăstirii Xeropotamul și o alta mănăstirii Vatopedi, amîndouă în Sfîntul Munte. Fiica lui Petru Rareș, Doamna Chiajna și soțul ei, Mircea Ciobanul, trimeteau în dar, la 1545, mănăstirii Dionisiu din Muntele Athos, un evangheliar ferecat în aur și argint cu chipul donatorilor. Astfel de donațiuni au fost numeroase.

Călătoriile făcute în anii din urmă de d-l Marcu Beza a scos la iveală un prețios material de manuscrise cu miniaturi împrăstiate pe această cale în tot Orientul grecesc: în mănăstirile din Muntele Athos, din arhipelagul grecesc, din Siria, din Ierusalim. Studii întreprinse de d-l Em. Turdeanu în Serbia a învederat cât de întinsă a fost generositatea românească și în această direcție. Manuscrise românești cu miniaturi din vremea lui Ștefan cel Mare se găsesc până în Cetinje din Muntenegru, altele dela diferiți Domni se găsesc în mănăstirea Krušedol (din vremea lui Mihai Viteazul), la Šišatovac, la Remetea, la Mileșevo, Hopovo, Studenica — și multe altele.

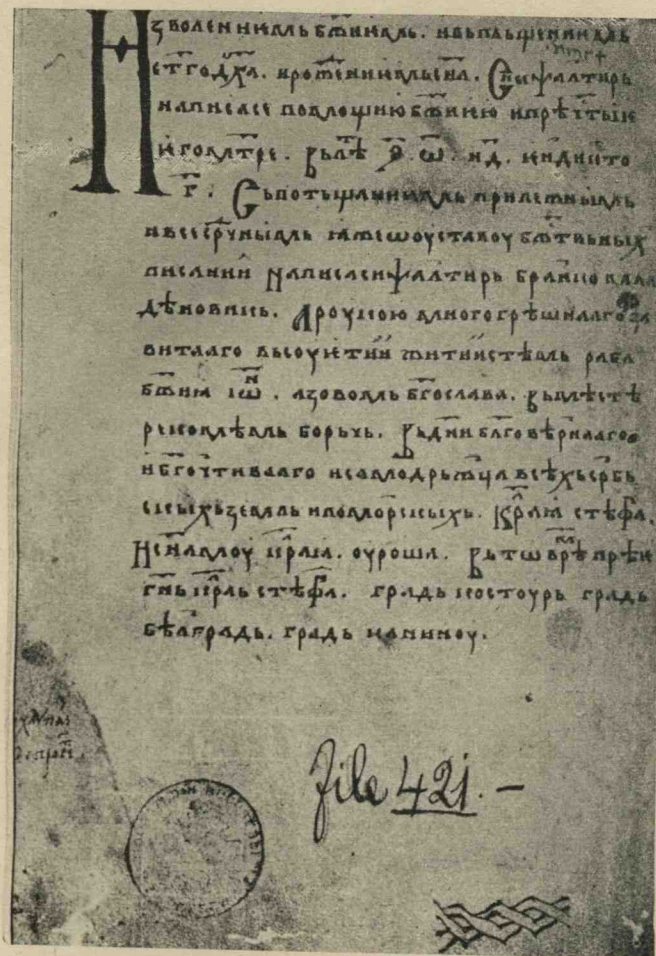
Se întîmpla uneori chiar ca unul din iscusiții caligrafi ai țărilor noastre, mutîndu-și rosturile vieții monahale în Muntele Athos, să continue acolo munca de glorificare a Domnului prin arta scrisului. Așa de exemplu, pe vremea lui Vasile Lupu, care luase sub ocrotirea sa mănăstirea Zografu din Muntele Athos, dăruind-o cu moșii din Basarabia, un călugăr moldovean, Chiril Hluboceanu, fiul lui Ursu dintr'un neam de hatmani, încheia în mănăstirea Zografu, în ajunul Crăciunului din anul 1639, din porunca ieromonahului Paisie, un

Apostol; în vara anului următor un Mineiu pe luna Mai, iar la sfîrșitul anului 1640, o Psaltire.

Cîteva din capod'operele miniaturii românești împodobesc azi marile biblioteci ale Apusului. Evangheliarul copiat în 1429 de Gavril Urikovici se află tocmai în Biblioteca Bodleiana din Oxford; un evangheliar, copiat din porunca lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Zografu, se găsește în Biblioteca Imperială din Viena; un altul copiat în 1492 a ajuns în Biblioteca din München.

LEGĂTORI DE MANUSCRISE ȘI CĂRȚI. În legătură cu arta miniaturii a înflorit în umbra mănăstirilor noastre și arta legătoriei. Deși e sigur că meșteri iscusiți în legătura cărților se aflau în marile centre de viață românească ale trecutului, ca acel «Ioachim, zlătarul din Suceava», a cărui «mână de țărăna» a ferecat în argint pentru Gheorghe Izlozeanu, pîrcălabul din Hotin, evangheliia pe care acesta a dăruit-o bisericii din cetatea sa, totuși e probabil că și în mănăstiri se găseau călugări legători de cărți. Manuscrisele, caligrafiate frumos și împodobite cu splendide miniaturi, erau legate în scoarțe de lemn, îmbrăcate în piele sau în atlas, ori ferecate în aur sau argint. Chenarele ornamentelor, săpate în piele sau în metal prețios, sunt de o rară frumusețe și finețe, iar scenele biblice, în care se amestecă adesea motive apocrife, pot sta cu cinste alături de cele mai frumoase exemplare ale Occidentului. Iată de pildă una din cele mai vechi legături din câte cunoaștem până acum, aceea a evangheliei dăruită în 1519 mănăstirii Bistrița de marele jupân Marcea și de soția sa Marga. Pe prima copertă

Psaltirea slavă, copiată din porunca lui Branco Mladenovici în 1346, azi în Biblioteca Academiei Române; fond slav nr. 205; f. 410 v. cu nota finală.

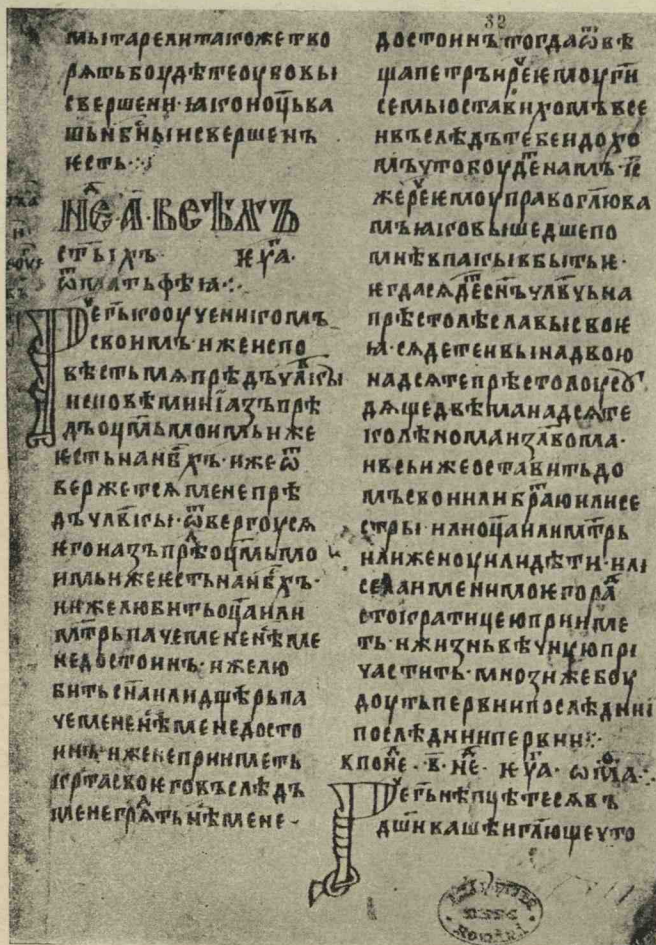
e săpată în aur scena coborîrii Mântuitorului în infern pentru a sfărâma lanțurile robiei și a mântui, din împărăția veșnicului întunec pe primii oameni — scenă inspirată din evanghelia lui Nicodim. Această scenă simbolică a jertfei lui Hristos pentru mântuirea omenirii — «cu moartea pre moarte călcând» — se găsește imprimată foarte adesea în aurul sau argintul copertelor de evanghelii, ca bunioară pe legătura unei Evanghelii grecești din 1598, lucrată cu cheltuiala Domnului Ieremia Movilă și a soției sale Elisavta, aflată acum la mănăstirea Sinai din Siria; pe dosul unei evanghelii copiată de Mitropolitul Ungrovlahiei Luca în 1516, aflată acum la Ierusalim; pe coperta unei alte evanghelii a Doamnei Elena, soția lui Petru Rareș, și pe alta a lui Ștefan Rareș, ambele la Ierusalim;¹ pe alta pe care Brâncoveanu o dăruia în 1697 mănăstirii din insula Patmos. Deși scena este aceeași, totuși chenarele în care este încadrată, dispoziția grupului, mișcarea personajilor, desenul dau fiecărui exemplar o individualitate a parte.

În Biblioteca Academiei Române, se găsesc cărți din epoca lui Coresi, legate în aur și argint, care sunt prin migala lor o minune de artă. Merită apoi o mențiune specială legăturile, care îmbracă splendidele manuscrise cu miniaturi ale Mitropolitului Crimca. Unele ne dau, în colțul din dreapta și din stânga al scenei cu coborîrea Mântuitorului în Iad, chipul Mitropolitului Crimca și al Domnului țării: Ieremia Movilă. Câte odată, în scenele biblice, apar în colțul de jos din dreapta sau din stânga și chipurile donatorilor.

¹ V. Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, p. 7; 20; 119.

BIBLIOTECI. În mănăstirile noastre, se aflau pe timpuri biblioteci bogate, care însă, în vâltoarea vremurilor, s'au împrăștiat și pierdut. Numai câteva mănăstiri ca Neamțu — bunioară — mai păstrează ceva din zestrea culturală de altă dată. Multe rămășițe din această viață de cultură mănăstirească au trecut granița, chiar sub ochii noștri — e destul să amintim cazul cronografului lui Moxa, pe care profesorul rus Grigorov l-a cumpărat în București și l-a dus la Moscova, sau Evangheliarul cu miniaturi al lui Nicodim, trimis în timpul războiului la Moscova și rămas acolo. În mijlocul indiferenței generale, Academia Română, prețuind importanța manuscriselor slavonești pentru luminarea unei epoci, destul de interesantă din cultura veche românească, dar din nenorocire, prea puțin cunoscută, a început să le adune. Depozitul ei numără până acum 650 de manuscrise, inventariate sumar de regretatul slavist I. Bogdan și copiate într'un catalog scris de d-l Iuliu Tuducescu. Cercetarea aprofundată a acestor texte ridică probleme din cele mai interesante.

În primul rând ele ne ajută să determinăm curente slave care s'au încrucișat în cultura românească din veacurile al XV-lea și al XVI-lea. Fără să anticipăm o concluzie pe care numai un studiu aprofundat ar pute-o da, observăm totuși, după datele inventarului, că până în secolul al XVI-lea textele slave din țările noastre sunt de redacție mediobulgară și paleosârbă, în Moldova predominând influența mediobulgară, în Muntenia cea paleosârbă. În Nordul Ardealului, apar și texte de redacție rusească — probabil ucraineană. Dela sfârșitul secolului al XVI-lea, adică după căsătoria lui Ștefan

Evanghelie slavonească din sec. al XIII-lea, azi în Biblioteca Academiei Române; fond slav nr. 4, f. 32 r.

Mănăstirea Arborea din Bucovina în zi de praznic.

cel Mare cu Eudoxia, sora Cneazului Simeon Olekovic din Kiev și mai ales din epoca lui Vasile Lupu și Matei Basarab, când se întinde în principatele românești influența kieviană a lui Petru Moghilă, încep să apară în Muntenia și Moldova și texte de redacție rusească.

Un interes deosebit îl înfățișează apoi, prin vechimea ei, Psaltirea în slava bisericească, copiată pe pergament, din porunca lui Branko Mladenovici, în 1346, cunoscută în lumea slaviștilor prin descrierea lui Fr. Miklosić și folosită de Iagić în ediția dată de el Psaltirii din Bologna (no. 205)¹; dar mai ales o serie de texte în redacție paleosârbă copiate pe pergament încă din veacul al XIII-lea precum: o evanghelie (nr. 4); un apostol (nr. 20) și două foi în interiorul scoartelor unui manuscris adus dela mănăstirea Neamțu. Prezența unor asemenea texte — anterioare întemeierii principatelor — în mănăstirile românești nu poate fi un fapt banal, fiindcă dacă unele pot fi și achizițiuni târzii, altele au fost aduse de valul călugărilor slavi sud-dunăreni, care și-au părăsit patria în fața invaziei turcești. Aceste manuscrise slavone, aduse din sudul dunărean, constituiesc primul fond al vechilor biblioteci mănăstirești din țările noastre.

Câteva exemplare deschid o perspectivă interesantă asupra circulației textelor și copiștilor în cuprinsurile românești. Un manuscris de Evanghelie (nr. 204) în mediobulgară, a fost copiat în 1651 de « Vasile Bosie, dascălul din Țara Moldovei », din porunca boierului Radu, Marele Comis, care l-a dăruit apoi mănăstirii Cozia. Un molitvenic (nr. 32) copiat în Moldova, proprietate a unei biserici cu hramul sfântul Nicolae a fost găsit tocmai în comuna Sângiorgiu din Ardeal.

¹ Vezi și descrierea lui A. I. Odobescu în *Revista Română*, I, 1861, p. 709-725.

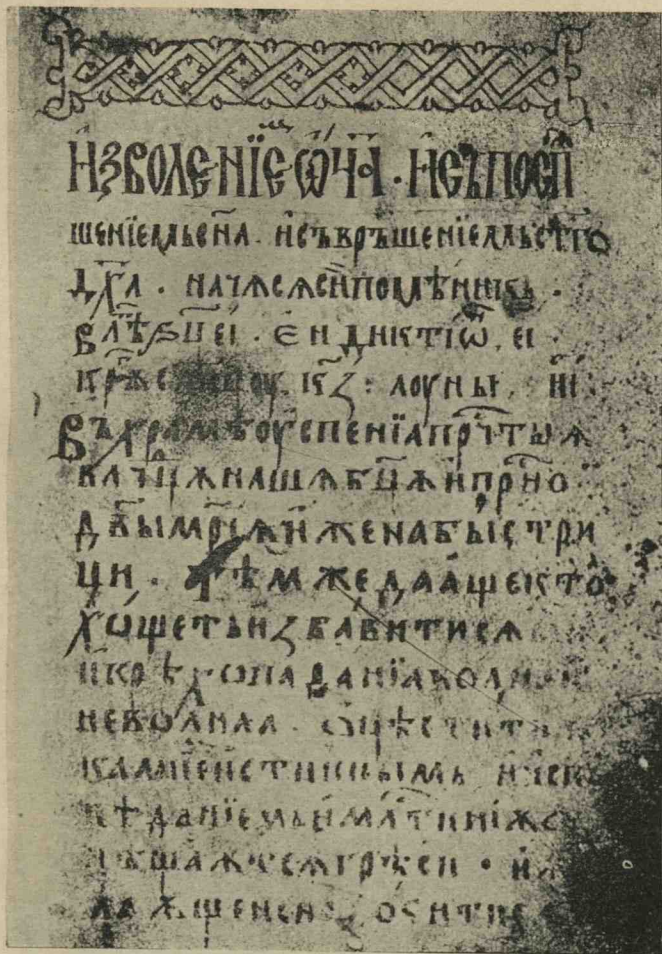
Alte manuscrise desvăluie un colț din viața dramatică a culturii românești: un Mineiu pentru sărbători, căzut în mâinile Turcilor, a fost cumpărat la 25 Noemvrie 1620, de uricariul Lucaci și dăruit mănăstirii Vizantia din Moldova (nr. 49).

Cât privește cuprinsul, textele sunt foarte variate. Mai întâi cum e firesc: multe evanghelii și texte liturgice; apoi scrieri patristice și opere ascetice; vieți de sfinți — minee — și patericuri schitice, adică vieți de asceți, unele de origine bizantină, ca Lavsaicul lui Paladie din secolul al IV-lea, sau Limonariul lui Ioan Moshos din Sinai (sec. VIII) — altele de origine rusească precum Prologul lui Dimitrie Mitropolitul Rostovului (1689—1705).

Alături de texte religioase se găsesc și colecții de legi, precum Pravila mare sau Nomocanonul lui Mihail Vlastaris, în redacție mediobulgară, copiat de monahul Ghervasie pe timpul lui Ștefan cel Mare, la 1472 (131); o colecție de legi cu caracter monahal, al cărui text stă la baza Pravilei dela Govora a lui Moxa, colecția copiată din porunca Mitropolitului Theofan al Moldovei la 1618. O altă serie de texte din Biblioteca Academiei aparțin istoriografiei precum: Amartolos din sec. XVI (nr. 320); Manasses și Vrienios (nr. 147); — și în sfârșit câteva romane populare, ca Varlaam și Ioasaf în redacție mediobulgară din secolul al XIV-lea, la care e de adăugat și cea mai veche versiune a Alexandriei copiată în mănăstirea Neamțu.

Pe lângă această zestre a culturii slavone, răsadită pe pământ românesc, mai găsim în colecția Academiei Române și creațiuni românești în limbă slavă ca: analele dela Putna; o copie de pe cel mai vechiu pomelnic românesc — dela Bistrița — început în 1407, cu numele Domnilor Moldovei și a Doamnelor lor, cu al familiilor domnitoare înrudite din Țara-Românească, cu al mitropoliților, episcopilor... »; imnuri religioase create

Pomelnicul mănăstirii Bistrița din sec. XV, în *Biblioteca Academiei Române*; fond slav nr. 78, f. 1. r. începutul.

de Filothei monahul, fost logofăt al lui Mircea cel Bătrân (nr. 209); în sfârșit câteva opere ale Mitropolitului kievian Petru Moghilă, vltastar de Domni Moldoveni, și o viață a Sfântului Ioan cel Nou dela Suceava operă a lui Grigore Țamblac.

Ceea ce avem azi este o slabă rămășiță din ceea ce a fost odinioară cultura slavă în mănăstirile noastre. Vestea despre bogăția bibliotecilor noastre trecuse încă din timpurile vechi granița. În 1556, Țarul Ivan cel Groaznic, având nevoie de o sintagmă cu materia așezată după ordinea literilor chirilice, trimetea după exemplare în Moldova lui Alexandru Lăpușneanu¹. Și marele Mitropolit al Kievului, Petru Moghilă căuta manuscrise pentru tipăriturile sale în mănăstirile românești.

ȘCOLILE. Din numeroase notițe păstrate pe filele manuscriselor vechi rezultă că cei mai de seamă cărturari și copiști ai veacurilor trecute s'au format în școlile din mănăstiri: Bistrița, Neamțu, Putna, Voroneț, Slatina, Sucevița din Moldova, Tismana, Cozia, Bistrița din Oltenia, Deahul, Govora ș. a. în Muntenia.

Mănăstirile erau depozitare de cultură slavonă și, într-o vreme în care serviciul divin și actele de cancelarie domnească se redactau într-o limbă străină — moartă — era firesc ca viitorii clerici și dieci sau pisari să deprindă rudimentele de instrucție slavonă în școlile mănăstirești. Din aceste școli au ieșit în bună parte vechii dieci de cancelarie — care poartă nume românești ca: Oțel, Oanță, Lupul, Vulpaș, Buzdugan,

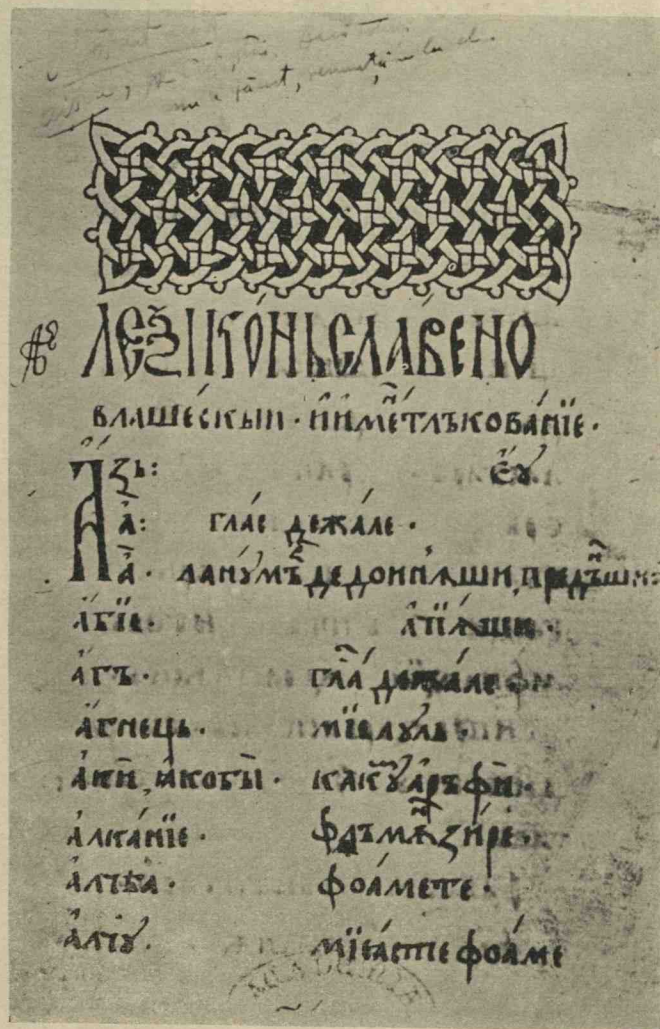
Cățelean, Ion Marjire, pisarii lui Petru Rareș, Mușat și Crăciun — pisarii lui Mihai Viteazul.

Instrucția în mănăstiri avea de sigur un caracter religios, și ea se va fi mărginit la scris și citit, la deprinderea limbii slavone pe textele Sfintelor scripturi și la cântările bisericești. La aceste școli veneau, pe vremea lui Alexandru Lăpușneanu, în Moldova, să învețe cântările, dascăli și dieci ruteni din Przemyśl și din Lwów¹, într-o vreme când biserica ortodoxă era amenințată în Galiția de propaganda ieselită.

Pentru uzul copiilor cari învățau o limbă străină și pentru nevoile celor ce tălmăceau din limba slavonă în limba română, s'au alcătuit cu vremea și dicționare slavo-române — cum este dicționarul lui Mardarie — dela mănăstirea Cozia, alcătuit pe la anul 1649 sau al lui Mihail Logofătul din Târgoviște, scris pe la 1678.

BRODERIE RELIGIOASĂ. În mănăstiri erau și ateliere de broderie religioasă din care a ieșit o întreagă artă minoră — de o rară frumusețe, dar care din nenorocire nu ne este cunoscută în toate detaliile ei. Un studiu recent al d-lui Emil Turdeanu despre epitafele moldovenești în secolele al XV-lea și al XVI-lea aruncă o lumină vie asupra acestei laturi din viața artistică a vechilor noastre mănăstiri. Și aici, modelele veneau din Bizanț, prin mijlocirea Slavilor din Sudul Dunării.

¹ Hurmuzachi, *Documente*, I, p. 209.

Dicționarul lui Mardarie Cozianul, Bibl. Acad. Rom. nr. 450.

¹ Іасімирскіі, Славянскія и русскія рукописи Румынскихъ Библиотекъ, p. 288.

Epitaful lui Alexandru cel Bun din 1428 (După Emil Turdeanu, *Cercetări Literare*, IV, anexe).

Cel mai vechiu exemplar de epitaf, găsit pe pământ românesc, este cel păstrat azi în mănăstirea Putna și care a fost lucrat de regina Euthimia, soția despotului sârb Ioan Uglieșa, fratele lui Vukașin, și de fiica ei, Eupraxia. După moartea soțului, regina văduvă și cu fiica ei și-au căutat liniștea sufletului în pacea unei mănăstiri sârbești. Aci, cu gândul la jertfa Mântuitorului, gustul lor artistic au migălit cu acul, după un model bizantin, un splendid epitaf, pe care, când valul invaziei turcești a năpădit ținuturile sârbești, călugării fugari ai mănăstirii l-au adus în Moldova, la începutul secolului al XV-lea. Epitaful a servit apoi ca model pentru o întreagă serie de exemplare. Motivul este de o simplitate mișcătoare: pe câmpul instelat al cerului, trupul mort al Mântuitorului, cu capul nimb de o aureolă de pietre prețioase, este înconjurat de îngeri îndurerați.

Acest motiv de origine bizantină, transplantat în Moldova și contaminat cu alte motive, a servit apoi ca punct de plecare pentru o întreagă înflorire, care se poate desface în două ramuri principale, în două școli. Una, arhaizantă, reprezintă vechiul model sârbesc, reprodus, firește, cu variante, într'un epitaf lucrat pe vremea lui Alexandru cel Bun, la 1428, prin stăruința Mitropolitului grec Macarie. A doua școală pare să fi pornit dela mănăstirea Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, care a fost în același timp și unul din atelierele cele mai active ale miniaturii moldovenești. Exemplarul creat la Putna uma-

nizează drama Mântuitorului, căci aduce la căpătâiul lui ființele de care i-a fost legată viața pământească: de o parte Maica Preacurată și Maria Magdalena, de alta St. Iosif, Nicodim, mironosițele și, în sfârșit, detaliu interesant, Sfântul Ioan, strângând mâna Mântuitorului. În jurul scenii: îngerii; iar în unghiuri: simbolurile evangheliștilor. Modelul a trecut apoi la alte ctitorii ale lui Ștefan cel Mare, la mănăstirea Dobrovățul (epitaful din 1504 — 1506) și la mănăstirea Voroneț.

După moartea lui Ștefan cel Mare, evoluția broderiei religioase se continuă în trei etape succesive sub domniile lui Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu și Ieremia Movilă. Ca o inovație în compoziția epitafelor din timpul lui Petru Rareș apare în planul superior: crucea bizantină încinsă de cununa de spini. Epitafe și patrafire, lucrate în mănăstirile moldovenești, au fost trimise în dar de Petru Rareș, la mănăstirile Muntelui Athos și — un detaliu interesant — pictura capei din mănăstirea Dionisiat, recladită de Petru Rareș, reproduce, ca compoziție și colorit, întocmai scena epitafelor din epoca lui Rareș.

Arta aceasta a broderiilor religioase țesute din fire de aur și împodobite cu perle și mărgăritare era destul de dezvoltată în trecutul nostru. O mulțime de alte obiecte: acoperimente pentru mormintele voievozilor cu chipurile lor, patrafire, zăvese, odăjdii pentru preoți, prapore, dovedesc pe lângă o migală de albine și un deosebit simț artistic.

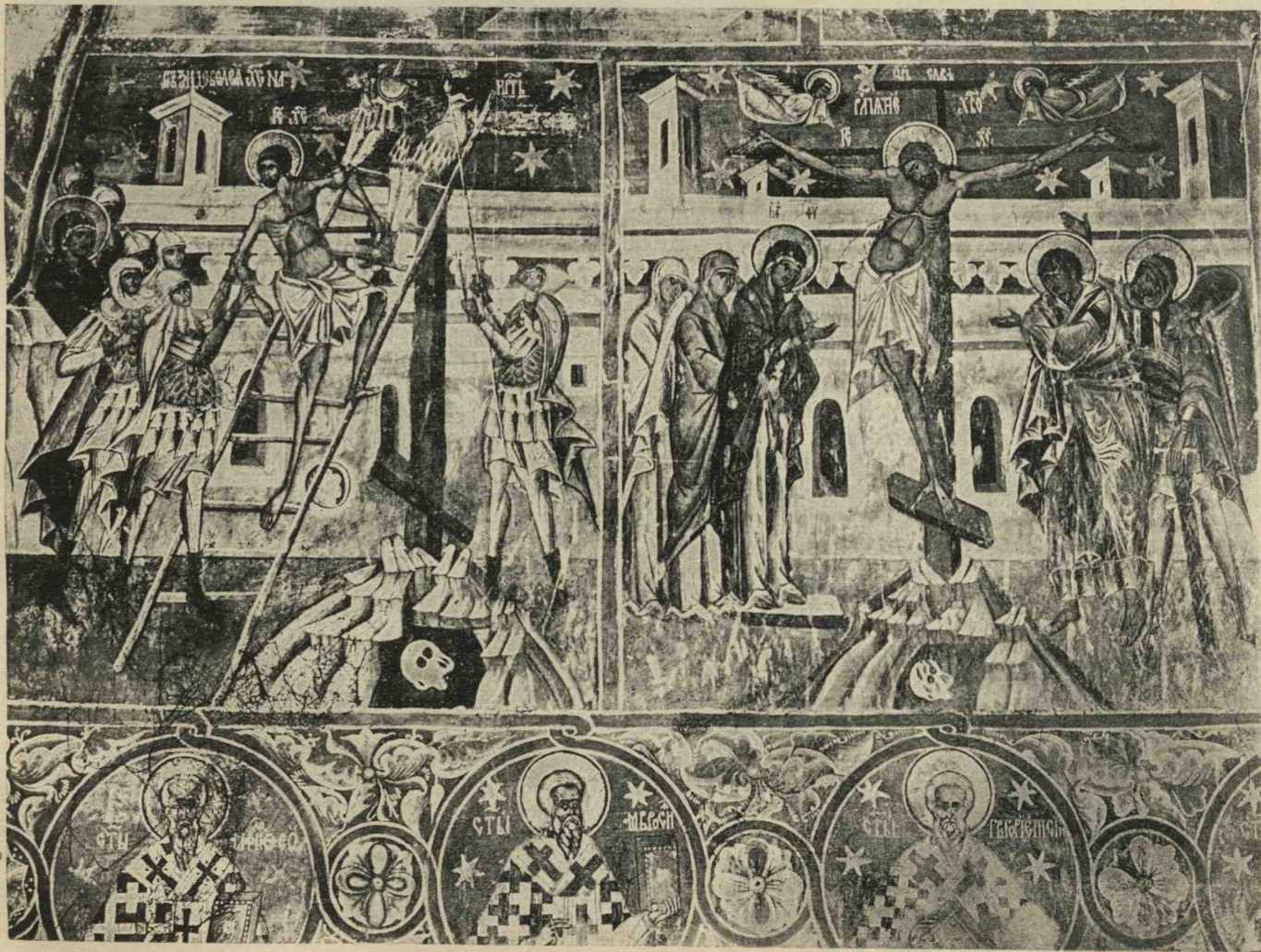
PICTURA. E probabil că cei dintâi zugravi de biserici ai noștri să fi fost străini — poate Slavi sud-dunăreni sau Greci, care-și învățaseră meșteșugul în Muntele Athos. Paul de Alep, vorbind de mănăstirea Curtea de Argeș, ne spune că a fost zugrăvită de artiști cretani. Modelele după care meșterii zugrăveau bisericile noastre veneau firește din Bizanț. Ei lucrau după tradițiile transmise prin manualele de pictură religioasă, cunoscute sub numele de *Erminii* și alcătuite în atelierele muntelui Athos. Din acestea, două tipuri au circulat, în lumea zugravilor noștri — și în traduceri românești: unul prelucrat de Frangos Cattelanos după manualul lui Panselinos, pictorul legendar al muntelui Athos; altul prelucrat de ieromonahul Dionisie din Furna care învățase meșteșugul, din copilărie, în muntele Athos. De aceea pictura noastră veche, urmând normele statornicite, este dominată de o concepție diametral opusă celeia care a însuflețit arta Renașterii. Pe când în pictura religioasă a Occidentului este o concepție grațioasă, plină de viață a grupurilor, de mișcare, de cadru pitoresc al naturii, înconjurătoare de tot ceea ce putea să apropie sfântul de omenesc, în arta ortodoxă este o concepție ascetică: sfinții sunt desprinși de tot ceea ce este pământesc, cu trupul mortificat de asceză, cu chipul învăluit în nimbul divinității. Numai flacăra mistică licărește în lumina ochilor.

Dar deși tehnica bizantină era predominantă, totuși influențe occidentale nu se pot tăgădui. Se știe că Alexandru Lăpușeanu cerea zugravi pentru bisericile sale din Italia, Meșterul Mina, care a zugrăvit mănăstirea Căluul a Buzesților și pe care Mihai Viteazul l-a trimis în Veneția ca să

cumpere vâpsele, nu se va fi întors din cetatea dogilor numai cu culori. Din încrucișarea acestor curenți și influențe străine și din selectarea armonică a elementelor lor esențiale re-create prin geniul poporului, s'a format cu timpul pe pământ românesc o artă originală, cu caracterele ei distinctive, ce se vedește ca atare nu numai în picturile de pe zidurile bisericilor, ci și zugrăveala icoanelor.

Această artă românească a atras atenția specialiștilor streini. Cunoscutul iconograf rus N. Kondakov amintind de breslele de zugravi ai Moldovei din veacul al XVI-lea, care au pictat icoane și fresce de biserici, vorbește de școala moldo-valahă din secolul al XVI-lea și arată influența pe care a avut-o această școală asupra iconografiei din Rusia meridională. Frescele de pe zidurile exterioare ale mănăstirilor Voronețul, Vatra Moldaviței, Sucevița, Humorul, zugrăvite în strălucita epocă dela Ștefan cel Mare la Petru Rareș, stârnesc azi admirația celor mai de seamă cunoscători ai artei bizantine. Cunoscutul profesor de istoria artelor dela Universitatea din Viena, dinaintea marelui războiu — Josef Strzygowski — într'un articol din ziarul *Zeit*, pe August 1913, vorbind de o călătorie în munții Bucovinei ca de « una din plăcerile cele mai înviorătoare ale Europei » se întreba: « Dar ce este ceea ce ar trebui să atragă în aceste îndepărtate văi chiar pe cel mai umblat cunoscător al artei vechi? Sunt — răspunde el — tezaure ce el nu le poate vedea nicăieri în altă parte ». D-l Henri Focillon, profesor de istoria

¹ V. traducerea lui G. Murnu din *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 129.

Răstignirea Mântuitorului. Picturi murale în mănăstirea Voroneț.

Mănăstirea Moldavița.

artelor la Sorbona mărturisește: « cine le-a văzut odată aceste delicioase biserici ale Bucovinei, nu le va putea uita niciodată. Intr'o țară de verdeată și de păduri, sub un cer luminos și potolit, ele sunt florile primăverii eterne a imaginilor. Sub vechiul decor de arcaturi, iată distribuite (în fresce) ierarhiile cerești: judecata din urmă, geneza, maeștrii înțelepciunii antice... marea dramă a istoriei creștinătății orientale, asediul Constantinopolului... Voroneț, Moldavița, Humor, în finele dimineții din țara fagilor, în mijlocul pajistilor lor înverzite, atâtea capod'opere de poezie arhaică... în care se afirmă poezia vieții românești întinerind formule antice »¹.

Și nu sunt de sigur simple flori retorice, ci cuprind și un sâmbure de adevăr, aceste cuvinte ale lui Sztrykowski: « Cine se ostenește să pătrundă în aceste cicluri de icoane care se pot compara iarăși numai cu mozaicurile din San Marco sau — considerând numai interiorul — cu bisericile muntelui Athos, acela recunoaște numai decât marea greșală ce a săvârșit până acum investigația științifică, nevăzând în aceste frescuri decât numai și numai un răsad al artei athonice. Altfel însă judecă acela care ține seamă de înrăurirea cea grozav de mare ce au avut asupra artei din Athos voievozii moldo-vlahi cu ale lor așezăminte, ctitorii și dani, și nu uită a socoti, pe de altă parte, belșugul de idei proprii teologice, precum ele se rostesc cu deosebire în manuscrisele și picturile murale ale mănăstirilor Dragomirna și Sucevița; dacă e obișnuit din lungă experiență să prindă cu privirea raporturile generale, el va fi silit să admită că nu atât Athosul asupra Moldovei,

pe cât marea cultură din mănăstirile Bucovinei a trebuit să se repercuteze asupra Sfântului Munte »¹.

Mănăstirile au fost astfel în trecutul românesc, prin neîntrerupta activitate de cultură și de artă, centrele din care pulsa viața spirituală în toate cuprinsurile neamului. Textele tălmăcite și modelele de artă religioasă, create în chiliile mănăstirilor, erau copiate de preoții de mir și de cărturarii și artiștii laici și răspândite mai departe în lumea satelor și a orașelor. Astfel s'a creat acea atmosferă de misticism în care a viețuit poporul nostru mai multe veacuri. În această atmosferă în care învățământul, pornit din curtea mănăstirilor, era dat de cler, s'a format sufletul românesc cu o puternică notă de religiozitate, pe care o găsim vibrând până și în filele vechilor cronici. Prestigiul pe care-l dobândiseră mănăstirile era așa de mare, încât Domni și boieri se întreceau să le înzestreze cu sate și moșii, cu mori și prisăci și cu sălașe de robi. Intre zidurile acestor sfinte lăcașuri de asistență și rugă, de cultură și de artă, și-au căutat, în anii bătrâneții, pacea — în pregătirea pentru viața viitoare — membrii ai familiilor domnitoare și frunțași ai marii boierimi precum: marele logofăt al lui Mircea cel Bătrân, Filos; mama lui Ștefan cel Mare, Oltea Doamna; mama lui Mihai Viteazul, Theofana; Nistor și soția sa Mitrofană, părinții marelui cronicar Grigore Ureche, marele logofăt al lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, și mulți alții.

Comorile de cultură și artă, pe care le păstrau mănăstirile ascunse departe de pânza drumurilor bătătorite, în plaiurile munților, explică în parte și grija pe care au pus-o Domnii de a le întări cu ziduri și cu metereze, ca pe niște adevărate cetăți.

¹ *Revue de l'art*, Paris, Mai, 1925, p. 26.

¹ *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 1913, p. 130.

BIBLIOGRAFIE. Pentru cadrul istoric al chestiunilor tratate aci: C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* vol. I, București, 1935 și N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. III *Cititorii*, București, 1937, N. Iorga, *Histoire des états balkaniques à l'époque*, București, 1914 în special p. 1—58. Pentru cultura slavonă cf. și: I. Bogdan, *Cultura veche română*, București, 1898 (cu bibliografie) și Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului*, București, 1938. A. Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, 1922. Documentele privitoare la legăturile țărilor noastre cu Muntele Athos au fost publicate de: Grigore Nandriș, *Documente românești în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos 1372—1658* publicate după fotografiile și notele lui Gabriel Millet, București, Fundația Regele Carol I, 1937. Raporturile au fost studiate de d. N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țăările noastre extras din Analele Acad. Rom. Mem. secț. ist. Seria III, tom. XXXVI* (1913) și în alte memorii academice pentru care vezi bibliografia dată de noi în *Cărțile populare în literatura românească*, II, 1938, p. 12. Pentru detalii vezi și G. Cioran, *Σχέσεις τῶν Ρουμανικῶν Χωρῶν μετὰ τοῦ Ἁθῶ καὶ δὴ τῶν μονῶν Κοντλουμουσίον, Λαύρας, Δοχειαρίου καὶ Ἀγίου Παντελεήμονος ἡ τῶν Ρωσσῶν*. Atena 1938.

Actul de dănie al lui Vladislav pentru mănăstirea Tismana la A. I. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana* și la P. P. Panaitescu, *Doc. Țării Românești*, Buc. 1938, p. 35—38.

BIBLIOTECI DE MĂNĂSTIRI O listă a cataloagelor de biblioteci din mănăstirile românești la N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 21, privește mai mult manuscrisele românești. Manuscrisele slavonești din bibliotecile românești au fost descrise de A. Iacimirski, *Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ*, S. Petersburg, 1905. Manuscrisele din Biblioteca Academiei Române au fost inventariate de Iuliu Tuduescu într'un inventar păstrat la Academie în Secția Manuscriselor. O descriere sistematică a lor pregătește d-l Damian Bogdan, custodele Secției manuscriselor din Biblioteca Academiei. Un studiu asupra lor a dat Ecaterina Șt. Piscușescu, *Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea*, București, 1933. Vezi însă și recenzia d-lui P. P. Panaitescu, în *Revista istorică română*, IX (1939) p. 327—335. Despre manuscrisele slavonești de pravile I. Peretz, *Istoria dreptului român*, București, vol. II, p. 185—278. Pomelnicul de la Mănăstirea Bistrița a fost publicat și studiat de I. Minea în *Cercetări istorice*, V—VII (1929—1931), Iași, 1932, p. 344—348 și VIII—IX (1932—1933), Iași 1933 p. 30—88, într-o tălmăcire românească din 1750, după o copie trimisă de Academia Română mănăstirii Bistrița. Fragmente din textul slavonesc a dat

Miletić și Agura, *Бѣлѣжки отъ едно научно патуванье въ Ромѣния въ Сборникъ на народни умотворения* IX. p. 172—173 St. Nicolaescu în *Documente slavo-române*, București, 1905 p. 87. O ediție critică pregătește Damian P. Bogdan.

ȘCOLI: N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, Editura Casei Școalelor, București, 1928, p. 5—18. Pentru dicționare: Gh. Crețu, *Dicționarul lui Mardarie Cozianul*, editat de Academia Română, București, 1900 Șt. Ciobanu, *Славяно-румынскій словарь библиотеки общества Московскаго исторіи и древ. Россійскихъ* nr. 240, Varșovia, 1914.

MINIATURI: I. Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Chiev, Convorbiri literare*, XXV, (1891), p. 503—511; I. Bogdan, *Câteva manuscripte slavo-române din Biblioteca imperială din Viena în Analele Academiei Române*, s. II, ist., Tom. XI (1888—89); I. Bogdan, *Evangeliiile dela Homor și Voroneț*, facsimile și frontispicii din evangheliere slavone dela Neamțu, în albumul editat de Comisia Monumentelor istorice după fotografii luate de Stelian Petrescu, *Odoarele dela Neamțu și Secu*, Buc., 1912; Ion Bianu, *Documente de artă românească din manuscripte vechi*, fasc. I. *Evangelia slavo-greacă scrisă în mănăstirea Neamțului din Moldova de Gavril Monahul la 1429*, București, 1922; C. Karadja, *Notiță despre unele miniaturi înfățișând pe Matei Vodă Basarab și pe Doamna Elena în Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, 1926, p. 54—57; Magdalena Iorga, *Inițiale, litere ornate, chenare și înflorituri din documentele muntene și moldovene din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea*, Craiova, 1928; N. Iorga, *Miniaturi românești în secolul al XVII-lea în Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, București, 1931, p. 145—153; același, *Les arts mineurs en Roumanie*, III, *Miniatures*, București, 1934; S. der Nersessian, *Une nouvelle réplique slavone du Paris, gr. 74 et les manuscrits d'Athanase Krimcovic*, în *Mélanges*, N. Iorga, Paris, 1933; Em. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale din're Români și Jugoslavi*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 192—206, București, 1939; Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de Artă Religioasă*, București, 1939, cu o introducere generală, descrierea manuscriselor și 71 de planșe colorate; Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ediția II-a mărită 24—29, București, 1937; p. 6—7; 10; 14—15, 16, 18—19, 22—23, 32—33, 36—37, 46—47, 48, 49, 56, 57, 65, 66, 84, 102—103, 108—110, 130—131, 135, 137, 138—139, 150—151, 163, 190—191. Informațiuni interesante se mai găsesc în A. Iacimirski, opera citată mai sus și la Miletić și Agura în *Сборникъ за народни умотворения* din Sofia, 1893, vol. IX. Șt. Berechet, *Comori slavo-române răspândite*, publicat în *Biserica ortodoxă română* seria II vol. XL (1922), p. 618—628.

Mănăstirea Sucevița din Bucovina.

Meterezele mănăstirii Sucevița.

ȚESĂTURI: O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925; N. Iorga, *Histoire de l'art roumain ancien*; N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, II, Les tissus, 1936; I. D. Ștefănescu, *Un chef d'œuvre de l'art roumain: le voile de calice brodé du monastère de Vatra Moldaviței în l'art byzantin chez les Slaves des Balkans* («*Mélanges Ouspensky, Orient et Byzance*»), IV, Paris, Geuthner, 1930, p. 303–309; O. Tafrali, *Le monastère Sucevița et son trésor în Mélanges Charles Diehl*, II, p. 213 și urm.; Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie I. Les épitaphes moldaves au XV et XVI siècle în Cercetări literare*, IV, 1940 același, II *Les étoiles în Revue des études roumaines*, Paris, 1940 nr. 1.

PICTURA RELIGIOASĂ. N. Iorga et G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, Boccard, 1922; același, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930; Șt. Meteș,

Zugravii bisericilor române în *Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice, Secțiunea pentru Transilvania*, 1926–1928, Cluj, 1929, p. 1–168; P. Henry, *De l'originalité des peintures bucoviniennes dans l'application des principes byzantins în Byzantion*, I, 1924, p. 292–303; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, (cu 96 planșe) Geuthner, 1928; același, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930–1932, 2 vol.

Despre Erminii: V. Grecu, *Cărți de pictură bisericească bizantină; introducere și ediție critică a versiunilor românești*, Cernăuți 1936; același, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes în Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, tome XI, 1924.

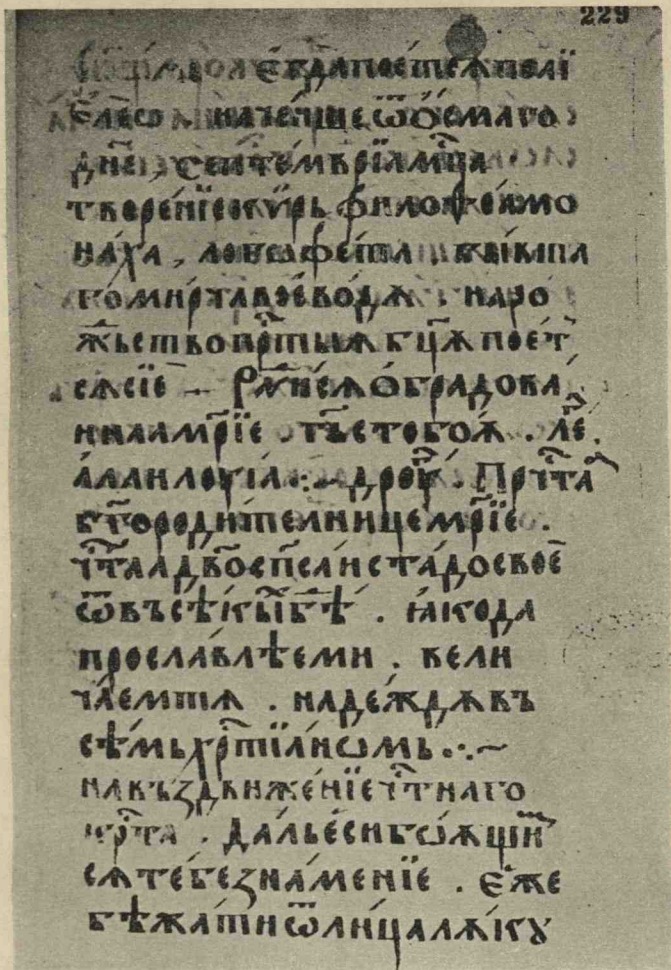
CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC ÎN LIMBA SLAVĂ

I. LITERATURA RELIGIOASĂ

În urma prăbușirii statelor slave sub Turci, călugări ca Nicodim și alții, despre care vom vorbi în curând, în năzuința lor de a scăpa de dezastru comorile de cultură ale poporului lor și de a continua în limanuri mai adăpostite munca lor închinată Domnului, au adus în țările noastre vechile manuscrise slavone și au pus temelii vieții monahale după normele statornicite în Muntele Athos. În mănăstirile întemeiate de ei și sporite prin grija pentru bunurile sufletești ale voievozilor noștri, s'a început o spornică activitate culturală în limba slavă, care era

pe atunci la noi limba de cultură a neamului, precum în Occidentul evului mediu fusese, cu câteva veacuri mai înainte, limba latină. În mănăstirile acestea se aflau școlile de slavonie, bibliotecile și călugării caligrafi, care au copiat cu un remarcabil simț de artă manuscrisele slave ale Sfințelor Scripturi, atât de prețioase într-o vreme în care tipografiile nu-și făcuseră apariția la noi. În afară de textele Sfințelor Scripturi și în afară de cărțile necesare serviciului divin, s'au mai copiat în mănăstirile noastre literatura dogmatică și ascetică, care contribuia la întărirea credinței, literatura apocrifă, care satisfăcea curiozitatea călugărilor pentru atâtea chestiuni pe care Biblia le

Ms. 209, f. 229 r. Bibl. Acad. Rom., fond. slav. Sfârșitul Polieleului lui Filothei Monahul, cu nota în care e amintit numele autorului, f. 229.

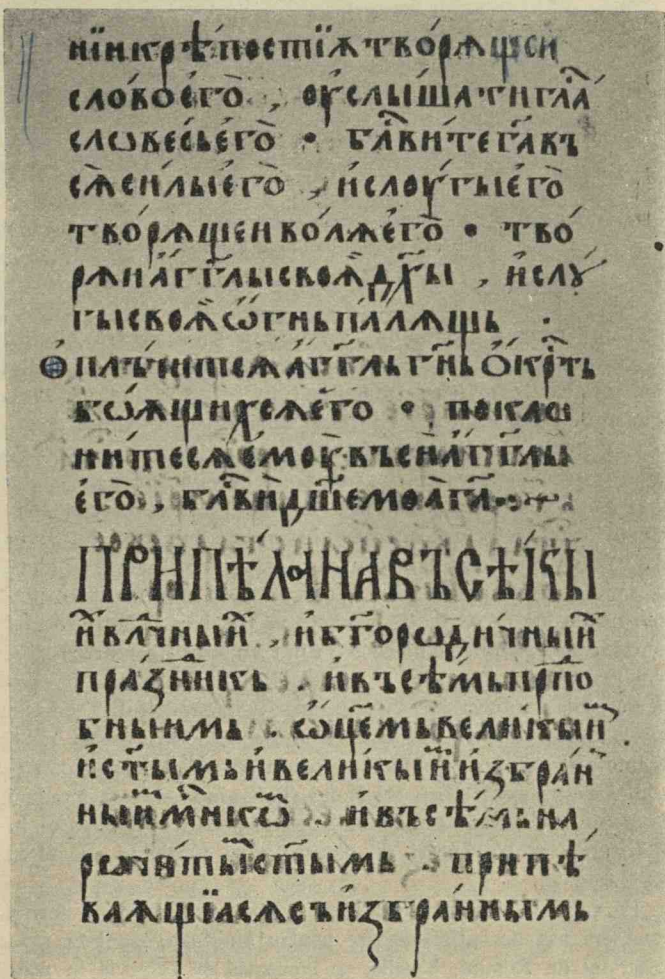
lasă în întineric, precum și o bună parte din literatura distractivă a Slavilor sud-dunăreni, ca bunioară o versiune a romanului lui Alexandru cel Mare, copiată în 1562, din porunca Mitropolitului Grigore al Moldovei și care se păstra în biblioteca mănăstirii Neamțului.

Dar în aceste manuscrise, copiate după originale venite din sudul Dunării, în afară de arta caligrafică și miniaturistică, nu se poate găsi niciun alt adaus al sufletului românesc la noi. În schimb însă, găsim în veacurile al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea, când cultura slavă dela noi, întărită continuu prin focarele din sudul Dunării, era în floare, un început de literatură românească în limba slavă. Precum în Occidentul medieval, cărturarii din toate țările dădeau expresie concepției lor în limba latină, tot astfel găsim și în țările noastre cărturari care, sub influența modelelor sud-dunărene, și-au înveșmântat gândirea și simțirea în formele limbii slavone. Avem astfel în primele veacuri ale statelor noastre un suflet românesc în formă slavonă.

Cel mai vechiu dintre acești cărturari este un mare logofăt al lui Mircea cel Mare. Acesta în asfințitul vieții sale, renunțând la măririle deșarte, și-a căutat un loc de liniște și reculegere în lumea călugărilor, sub numele de Filothei. Dela el ne-a rămas un polieleu, adică un fel de imn religios, destinat să fie cântat. Originalul s'a pierdut, dar se păstrează mai multe copii manuscrise din Țara-Românească, Moldova și Rusia, dintre care cea mai veche datează din veacul al XV-lea. În aceste copii, se spune doar că autorul cântecului este « monahul Filothei, care a fost

logofăt mare al lui Mircea cel Mare ». Cum se numea însă mai înainte nu ni se spune, dar dacă ținem seama — după cum observă d-l P. P. Panaitescu — că cei ce îmbracă rasa monahală sunt ținuți să-și schimbe numele pe care l-au purtat în viața lumească și să ia în sihăstrie un altul, care însă să înceapă cu aceeași literă cu care începea și numele laic, atunci e probabil că sihastrul Filothei trebuie identificat cu marele logofăt Filos, pe care îl găsim semnând în actele divanului domnesc al lui Mircea cel Mare, prin 1394.

Cam în același timp, se desfășoară în Moldova activitatea lui Grigore Țamblac. Deși acesta era bulgar, trimis de patriarhia din Constantinopol în Moldova ca să refere asupra cererii lui Alexandru cel Bun de a se da Moldovei o mitropolie, deși el a plecat apoi din Moldova în Rusia, unde a ajuns mitropolit, și apoi s'a întors în Bulgaria, totuși pe timpul cât a fost în Moldova ca egumen la mănăstirea Neamțu și ca predicator la curtea lui Alexandru cel Bun, a ținut un ciclu de 17 cuvântări unele cu caracter panegiric, în cinstea sfinților sărbătoriți precum: cuvânt de laudă Sf. Gheorghe, cuvânt de lauda Sfinților apostoli Petru și Pavel; cuvânt de lauda profetului Ilie; altele la comemorarea marilor evenimente din viața Mântuitorului: la Duminica Floriilor, la Joia mare, la Vinerea mare, la înălțarea Maicii Domnului; sau în sfârșit alte câteva tratând probleme de dogmatică, de asceză sau de morală creștină precum: despre misterele Domnului, despre viața călugărească, despre milostenie și săraci.

Începutul Polieleului alcătuit în limba slavă de Filothei Monahul, fostul mare logofăt al lui Mircea cel Bătrân. (Începutul).

Biblioteca Academiei Române, fond slav, ms. nr. 209, f. 228 v.

Ms. nr. 164 fond slav din Biblioteca Academiei Române, cuprinzând Vieța Sfântului Ioan cel Nou de Grigore Țamblac.

După cererea Domnului, Țamblac a scris pentru biserica moldovenească, în medio-bulgară, vieța și slujba Sfântului Ioan cel Nou, care fusese martirizat de Tătari la Cetatea-Albă, prin anul 1300, fiindcă nu primise să-și lepede credința creștinească și ale cărui moaște fuseseră transportate în 1402 dela Cetatea-Albă la Suceava. În urma acestei strămutări a moaștelor în cetatea de scaun a Moldovei, Sfântul a fost venerat de Moldoveni ca protectorul și apărătorul țării lor. Sub pana lui Țamblac, potrivit cu cerințele genului, vieța sfântului este scăldată în culoarea miraculosului hagiografic (la moartea sfântului coloane de foc ce se înalță spre cer vestesc harul Mântuitorului coborîndu-se asupra celui ce a primit cununa de martir). Un veac mai târziu, un succesor român al lui Gr. Țamblac în egumenia dela mănăstirea Neamțului, arhimandritul Teodosie, inspirându-se din opera înaintașului său, a scris pe la 1534, în limba slavă, un «Cuvânt panegiric al sfântului și cinstului mare mucenic Ioan cel Nou» (Pohvalnoe slovo svétomu i slavnomu veliko mučenikomu Iovaanny Novomy), care în tipăriturile moldovenești se găsește până târziu în veacul al XVII-lea.

Pe timpul lui Ștefan cel Mare cultura religioasă în formă slavă era așa de satisfăcătoare pentru Moldova, încât în 1484 episcopul de Roman, Vasile, se încumetă să intervie în problema de ordin teologic, care iscase conflictul dintre mitropolitul Moscovei, Gheronte, și principele Moscovei, Ivan al III-lea Vasilevici.

Trei decenii mai târziu, întâlnim în mănăstirea Putna un protopsalt, Eustratie, care alcătuește și el câteva cântece religioase, păstrate într'un manuscris semnalat de învățatul rus Iacimirskij.

BIBLIOGRAFIE. Pentru literatura scrisă de români în limba slavă: P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XV-e-XVII-e siècles) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, comunicare făcută la I-ul congres al filologilor slavi din Praga (1931).

Despre Nicodim, Ilarion Ruvarac, *Pop Nikodim der erste Klostergründer in der Walachei*, în «*Archiv für slavische Philologie*», XI, 1888, pag. 354-363.

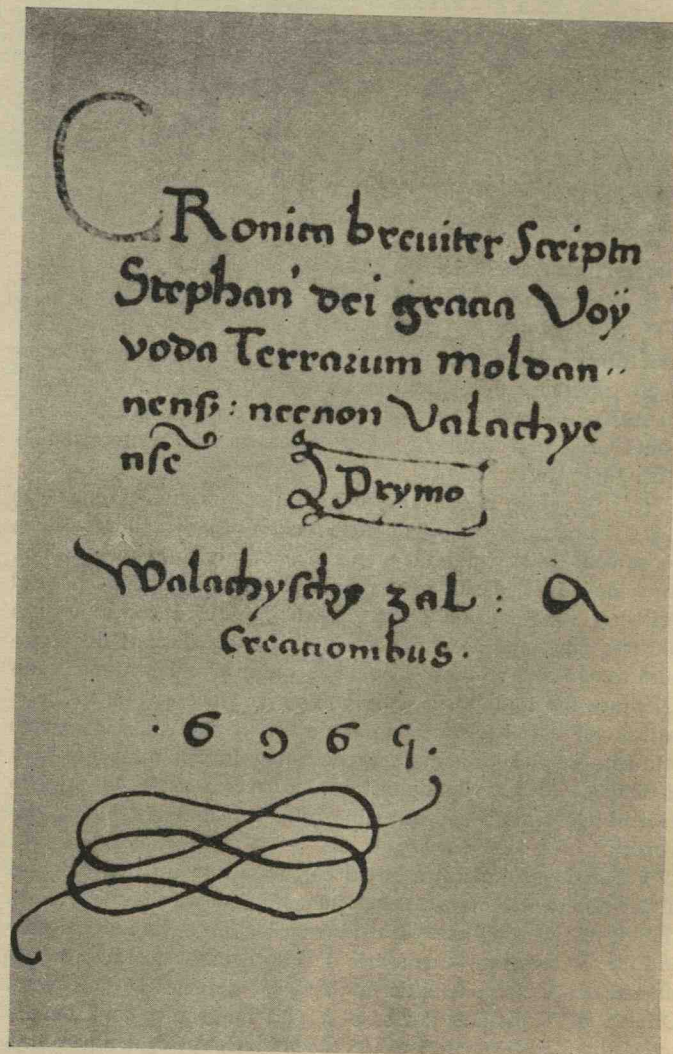
Despre Grigore Țamblac se găsesc știri mai nouă în Murko, *Geschichte der älteren südslav Literatur*, pag. 127 și 161 și A. Iacimirskij, Григорій Цамблакъ, St. Petersburg, 1904 (în rusește). Un alt studiu mai bun: S. Kievskii, Митрополитъ Григорій Цамблакъ, în «*Bogoslovskii Vestnik*», Moscova, IV, 1895. Studiul lui Melchisedec, Митрополитъ Григоріе Цамблакъ, publicat în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, an. III (1884) este azi învechit.

II. ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ ÎN MOLDOVA

A) CRONICA LUI ȘTEFAN CEL MARE

VERSIUNEA GERMANĂ

Domeniul literar slav în care cugetarea românească s'a manifestat mai activ și mai continuu, a fost în Moldova istoriografia. Inceputurile ei trebuesc așezate, cred, în timpul și la curtea lui Ștefan cel Mare.

Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană descoperită în Bayerische Staatsbibliothek din München, de prof. Olgierd Górka.

Zic cred, fiindcă nu este în Europa o literatură mai sbuciumată în desvoltare și mai năpăstuită în soarta ei decât literatura românească. Nu știu să mai fie multe popoare care să-și fi pierdut atâtea monumente de cultură ale trecutului său de cum am pierdut noi. Originalele primelor traduceri românești s'au pierdut; prototipul primelor noastre legende religioase apocrife nu se cunosc; primele traduceri ale romanelor populare au dispărut. «Învățăturile lui Neagoe» nu le cunoaștem decât din copii târzii și defectuoase; cronica scrisă pe timpul și la curtea lui Mihai Viteazul nu ni s'a păstrat decât într-o traducere latină, cronica lui Grigore Ureche n'a ajuns până la noi decât în compilația lui Simion Dascălul; «De neamul Moldovenilor» și cronica lui Miron Costin le avem în copii posterioare, dintre care cea mai veche copie a cronicii datează din 1720. Și atâtea și atâtea altele!

În marile frământări petrecute pe pământul românesc cu incursiuni de armate ungurești și polone, cu numeroase invazii de oștiri turcești și tătarești, cu atâtea vechi mănăstiri și cetăți de scaun arse din temelie și apoi reconstruite ca să fie din nou arse, atâtea din monumentele literaturii noastre vechi au fost distruse sau răpitate pentru a fi apoi aruncate în cine știe ce colț de bibliotecă.

Numai norocul ne ajută să mai dăm peste ele. O întâmplare neașteptată uneori ne scoate totuși la iveală câte unul din aceste monumente care așteapta de veacuri închis în cine știe ce colț de bibliotecă și care ne înfățișează munca de cultură a străbunilor într-o lumină cu totul nebănuită.

Una din cele mai importante descoperiri făcute în timpul din urmă, este aceea a profesorului universitar Gôrka dela Universitatea din Lwów. Cercetând în Biblioteca de stat din München (Bayerische Staatsbibliothek) manuscrise privitoare la istoria Poloniei și a Ungariei, Olgierd Gôrka a dat în primăvara anului 1911, peste cea mai veche cronică românească din câte se cunosc până astăzi. Cronică se păstrează într'un codice în quarto, cu signatura *Codex Latinarum 952*, într-o traducere germană, care începe: «Ab Jesu Maria 1502 Jar, a<d> dicem» 28 April ist geschryben dy Cronycke des Stephan Voyvoda aus der Wallachey, (o greșală evidentă, Walahey în loc de Moldau). Titlul cronicii este: *Cronica breviter scripta Stephan<i> Dei gracia voyvoda Terrarum Moldaviens<i>um> necnon Valachyens<i>um>*¹.

După părerea lui Gôrka, cronica ar fi fost adusă în Germania de solia moldovenească din 1501. La această dată, Ștefan cel Mare, care era bolnav de diabet, și care era chinuit de rămașițele rănii primite la Chilia, simțindu-se din ce în ce mai rău, trimesese după medici specialiști în centrele științifice din Italia (Veneția) și Germania. Misiunea, trimisă în Germania și compusă din Ulrich și Antonius, sosește în Nürnberg la sfârșitul lui Februarie, cu o scrisoare de recomandare din partea regelui Ungariei, Wladislav Jagello.

Solia moldovenească a avut în Germania răsunetul cuvenit. Dintr-o scrisoare în limba latină, adresată lui Ștefan cel Mare și dintr'alta germană către Wladislav Jagello, amândouă trimise de către primarul orașului Nürnberg — al cărui nume n'a putut fi identificat de către d-l Gôrka — reiese că s'a găsit un medic capabil, doctorul Ioan Klingsporn, care, rugat insistent, a primit să vină cu trimișii lui Ștefan cel Mare în Moldova.

Despre doctorul Klingsporn și despre solia moldovenească nu se mai pomenește apoi nimic, nici în documentele moldovenești și nici în cele germane. La curtea din Suceava nu avem știri să fi sosit doctorul Klingsporn; dimpotrivă, la 7 Decembrie 1502, găsim la patul Domnului pe doctorul venețian Ma-

tias Muriano. Într-o listă de 8—9 medici iluștri din Nürnberg, întocmită ulterior, iarăși nu se găsește trecut Klingsporn, deși a fost un medic distins. Ce s'a întâmplat, prin ce peripeții a trecut pe drumurile pe care le-a străbătut misiunea moldovenească și doctorul german, nu știm. Gôrka presupune că au pierit uciși pe drum, în niște ținuturi unde domnea dreptul pumnului.

În Nürnberg, crainicii marelui Domn au trebuit să intre în legături cu fizicianul Hartmann Schedel. Schedel își făcuse studiile la universitatea din Leipzig, și la vârsta de 20 de ani plecase în Italia să-și desăvârșească cultura la celebra universitate din Padova, într-o vreme când umanismul era acolo în plină înflorire. În 1466, își luase doctoratul și, după un popas prin Veneția, se reîntoarce în Germania, unde din 1484 se stabilise în Nürnberg ca medic¹. În afară de profesiunea sa de medic, Schedel a fost în același timp un pasionat geograf și istoric, care a adunat știri privitoare la răsăritul Europei. În biblioteca lui s'a găsit și un exemplar din cunoscuta narațiune, alcătuită de un Sas ardelean între 1477—1491, *Geschichte Dracole Waide*. Schedel publicase în 1493 o cronică, *Liber Chronicarum* — numită și *Chronicum mundi* — care a fost bine primită de contemporanii săi, fiindcă a fost retipărită într-o ediție nouă în 1497 și fiindcă traducerea germană a cunoscut repede 3 ediții (1493, 1496 și 1500). A avut un mare răsunet între cărturarii din Apus. Între altele, pasagii întregi din ea au fost încorporate în ediția din 1494 a operei lui Vincent de Bauvais: *Speculum historiale*. În această operă, neobositul cercetător, împrumutând pe de a întregul informațiile din (Papa Pius II) Enea Silvio Piccolomini, *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio*, vorbește de luptele dintre Dănești și Drăculești, de origina latină a neamului, și se plânge că «difficillimum esse provinciarum (Walachiae) descriptionem» din pricina știrilor contradictorii a izvoarelor².

Acest umanist german a primit solia moldovenească, și, dornic de a smulge dela ea informații, pentru a întregi știrile despre țările noastre, ar fi profitat de acest prilej pentru a-și scoate o copie de pe cronică lui Ștefan cel Mare. Această copie a trecut apoi, împreună cu întreaga lui bibliotecă, în moștenirea nepotului său Melchior și, în cele din urmă, a ajuns în biblioteca Principelui Bavariei, Albrecht V (1550—1579). Biblioteca acestuia din urmă, un pasionat colecționar de manuscrise, a format temelia bibliotecii curții bavareze, care după revoluție a devenit bibliotecă de stat.

Copia lui Schedel, scrisă într'unul din dialectele Germaniei de Nord, apropiat de «hochdeutsch» de azi, conține 22 de file manuscrise, de hârtie veche, de pe la sfârșitul veacului al XV-lea. Ea înșiră evenimentele petrecute în Moldova, în ordine cronică, începând cu răsturnarea lui Petru Aron Vodă și urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare în anul 1457 și sfârșind cu anul 1499, înfrângerea lui Malcoci.

Textul lui Schedel cuprinde, mai ales în transcrierea numelor proprii, o serie de greșeli, ca de pildă, Bognes în loc de Bogdan, Braut în loc de Prut (Zwischen den Nester und der Braut), sau Warsarab ori Waserab în loc de Basarab, ceea ce dovedește că el nu este un original, ci o copie defectuoasă.

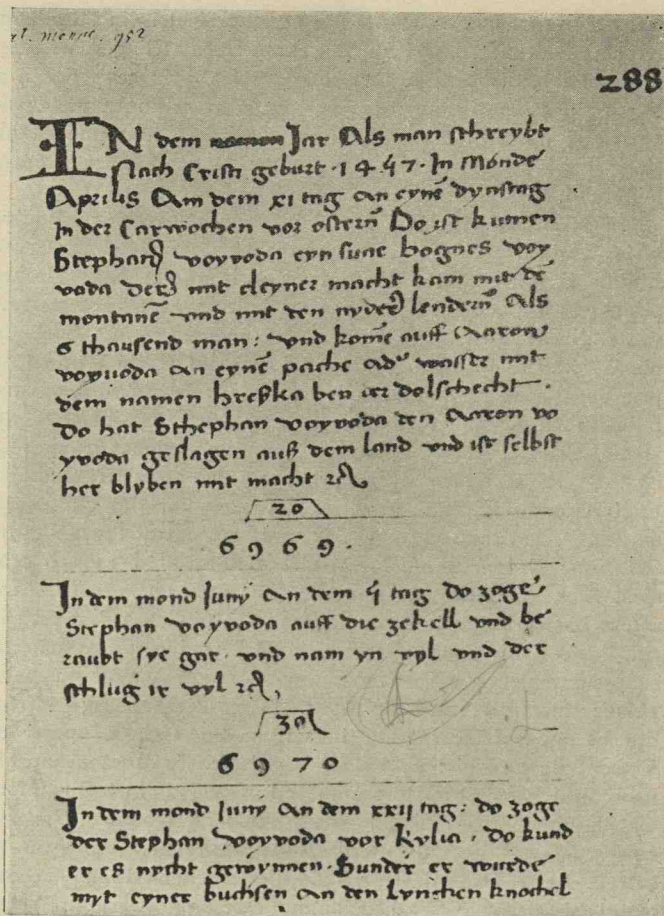
Cronică conține o mulțime de știri pe care nu le găsim în nicio altă cronică internă; ea pomenește și de un ostaș Purice, despre care ne vorbește și Neculce în *O samă de cuvinte* și care se constată pe această cale că a fost o figură istorică, și nu legendară. Știrile nouă pe care le aduce cronică

¹ Am admis lectura corectată a lui Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare* în «Cercetări literare», III (1939, publicată de N. Cartoian), p. 228.

² Grauert, *Neue Danteforschungen in Historische Jahresberichte*, XVIII (1897), p. 76; Chițimia, *op. cit.*, p. 267.

³ Și datele biografice date de I. Chițimia, *op. cit.*, p. 225—227.

Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană păstrată în Bayerische Staatsbibliothek din München.

sunt foarte interesante și ele pun într-o lumină vie — după cum mărturisește d-l Gôrka într-o comunicare făcută Academiei noastre în 1930 — «forța puternică a caracterului lui Ștefan cel Mare, marele său geniu militar», care în momente grele pentru țara sa, nu-și pierdea cumpătul, știa să se ridice de-asupra situației și să folosească, cu o rară abilitate, împrejurările cele mai critice spre a-și duce oștirile la biruință.

Cronica înfățișează însă o vădită părtinire pentru Polonia; ea nu pomenește nimic de pătrunderea lui Ștefan cel Mare până în inima Poloniei la Lemberg și despre celelalte ostilități ale lui Ștefan cel Mare cu Polonia. În schimb, ea dă informații inedite cu privire la ajutorul atribuit Polonilor în 1499, la răzburarea lui Ștefan cel Mare împotriva Turcilor pentru încălcarea Poloniei.

Aceste tendințe ale cronicii îl fac pe d-l Gôrka să admită că cel ce a alcătuit cronica în limba germană a fost Herman, părcălabul Cetăței-Albe, care, mai târziu, apare la curtea din Suceava a lui Ștefan cel Mare, ca jucând un rol important în tratativele cu Polonia din Aprilie 1499 și pe care d-l Gôrka îl socotește că era de origine sas¹. El ar fi scris cronica cu intenția de a informa pe regele Ioan Albert (1492—1501) despre lucrurile moldovenești. O copie de pe această cronică germană a intrat apoi în mâna lui Ulrich, solul trimis de Ștefan cel Mare la Nürnberg ca să-i aducă un doctor și care probabil ar fi fost rudă cu Herman.

¹ A se vedea și C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, II, București 1937, p. 596: «un militar sas în serviciul lui Ștefan».

Argumentele aduse de d-l Gôrka pentru a susține paternitatea părcălabului Herman asupra versiunii germane a cronicii nu-mi par convingătoare. Din documentele contemporane nu reiese în mod cert că Herman — pe care documentele noastre interne îl transcriu Hrăman — era sas și că ar fi cunoscut limba germană. Numele nu poate da în această privință o indicație concludentă, căci îl găsim purtat de persoane a căror origine nu poate fi germană (*Herman frate cu Iațcu* sau chiar *Herman țiganul*).¹ De altă parte, tendința polonofilă a cronicii mai poate avea, chiar admitând datele d-lui Gôrka, și altă explicație. Din moment ce știm că solia moldovenească aducea cu sine și o scrisoare a regelui de neam polon, Wladislav Jagello, din moment ce Ștefan cel Mare recursese la ajutorul acestuia pentru a obține un medic din Germania, este de admis că, printr'un elementar simț de prudență, solia lui, alcătuită — după câte se pare — din Sași, nu putea duce cu sine prin Polonia, o cronică în care susceptibilitățile polone nu erau menajate. Făcând aceste rezerve într-o lecție ținută la câteva săptămâni după comunicarea d-lui Gôrka la Academia Română, încheiam cu aceste cuvinte: «Oricine ar fi însă traducătorul german al cronicii, un lucru este sigur că acesta a tradus-o după cronica oficială scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Această cronică a fost scrisă după toate probabilitățile în limba slavonă și ea înfățișează o mare asemănare cu cronica dela Bistrița».

În timpul din urmă, vechiul nostru elev, d-l I. Chițimia, pornind pe drumurile noastre, a verificat punct cu punct după copii fotografice ale cronicii, procurate de noi, datele d-lui Gôrka și rectificând unele lecturi greșite, a ajuns la concluzii cu totul diferite de ale istoricului polon. Cronică a fost scrisă într'adevăr în limba slavonă, fiindcă în numele proprii din textul german se păstrează urmele unui original slavon de ex. orașul Râmnic este transcris în versiunea germană sub forma Rybyng, care la rândul ei transcrie exact forma slavonă РѢНИКЪ, așa cum o găsim și în versiunile interne slavonești ale cronicii. Intr'alt loc găsim în textul german: bey einem Bache der heyst Potogk = la un pârau ce se numește Potok. În versiunea slavonească a cronicii dela Bistrița e: «na mjesto naricaemoe ПОТОКЪ ВОДНА», la localitatea ce se numește *Cursul Apei*. Polonul găsind în textul slavon *vodna* «de apă», a crezut că trebuie să fie vorba de un pârau și va fi tradus în latinește «ad rivum qui nominatur Potok», ceea ce traducătorul german a reproduș apoi întocmai în limba sa. Acest original slavon, crede d-l Chițimia, ajunsese probabil în Ucraina, unde un polon l-a tradus în limba latină, precum se vede din urmele latine rămase în traducerea germană (în monde *Aprilis*; în dem mond *Julij*; în dem mond *Novembris*; an dem 7 tag *Decembris*; an 17 tag *Octobris* în dem menet *Octobry primodie*... do saczt *Sptephan voyvoda Ysayam* (acuzativul latin) seinen Schwoger... des *Radulli voyvodess dochterr* <Tochter> an dem tag sand *Dyonisij Dymytry*...). Dar asemenea expresii și nume proprii declinate latinește se găsesc adesea, precum arată d. P. P. Panaitescu, în operele umaniștilor germani din veacurile al XV-lea și al XVI-lea. Traducătorul latin al cronicii slavone a fost zice d. Chițimia un polon, căci deși se întâmpină în documentele latine ale evului mediu din Ungaria, Franța, Germania fonetisme ca (*gracia*, în loc de *gratia*, *creacionibus* în loc de *creationibus*; totuși nume proprii în forma polonă ca *Colaczijn*, *Czessuy*, *Vylcza* pentru Vâlcea; *Mikoley* (forma polonă a numelui Nicolae Halytzky; *Repka* — în textul german *Rebge* — din *rzepka* = ridiche, porecla dată starostelui din Buczacz) trebuiesc să fie luate în considerare.

Traducătorul polon a modificat și a amplificat însă datele originalului slavon cu știri privitoare la împrejurările polone,

¹ P. P. Panaitescu în *Revista istorică română*, I (1931), p. 158.

ca de pildă itinerariul armatei regelui Albert, pe teritoriul polon, înainte de a intra în Moldova pentru a fi zdrobită în codrii Cosminului.

Tot el a înlăturat altele din originalul slavon, care nu erau favorabile Polonilor. În această formă, cronica a ajuns în mâinile lui Schedel, nu adusă de solia moldovenească, ci cerută și obținută de acesta poate în timpul călătoriei sale în Polonia, după strălucita victorie a Domnului moldovean împotriva Turcilor.

Deși argumentele aduse de d. Chițimia nu sunt toate deopotrivă de convingătoare, totuși ipoteza pusă în discuție de d-sa are meritul de a îndrepta cercetările pe o nouă pistă.

Cronica lui Schedel înfățișează în forma germană copia cea mai veche a cronicelor moldovenești, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui Domnitor. Din nenorocire, această versiune nu este o traducere completă și fidelă a cronicii dela curtea lui Ștefan cel Mare.

VERSIUNILE SLAVONEȘTI

Versiunea germană nu ne poate da, deci, icoana exactă a cronicii scrise la curtea lui Ștefan cel Mare. Va trebui, dar, să încercăm reconstituirea ei pe baza izvoarelor interne scrise în limba slavă.

Care sunt aceste izvoare?

În afară de această versiune germană, care a stat închisă în biblioteci străine până în timpurile noastre, cronica domniei lui Ștefan cel Mare ni s'a mai păstrat în următoarele cinci copii târzii în limbă slavonă:

1. **LETOPISEȚUL DELA BISTRITA**, care a fost descoperit de I. Bogdan în Biblioteca clubului bulgar din Tulcea, după indicațiile date de Alexandru Pop, profesor pe atunci la gimnaziul din Tulcea.

Este un manuscris în 8°, copiat la sfârșitul veacului al XVI-lea, sau începutul celui de al XVII-lea. Cea mai veche notiță de pe filele manuscrisului este din 1710, a lui Ierei Gheorghe din Băiceni. El spune că i-a «dat această carte preutiasa răposatului preotului Ursului», din neamul Mitropolitului *Varlaam*, «carele au fost protopop în Iași; i-a dat-o ca să le hie pomană în veci». La 1861, un Bulgar, Djudjov, a cumpărat manuscrisul cu 5 ruble dela un Lipovean și l-a transmis apoi Bibliotecii bulgărești din Tulcea.

Codicele cuprinde, după o serie de texte apocrife și poporane, cronica lui Manases în traducere slavă, urmată de letopisețul moldovenesc. Cronica lui Ștefan cel Mare — într-o versiune apropiată de versiunea germană a lui Schedel până la anul 1484 — este precedată de o altă cronică de întindere mai mică, a șasea parte din întreg, care începe dela descălecatul lui Dragoș (1359) și merge până la urcarea în domnie a lui Ștefan cel Mare. Cronica marelui Domn al Moldovei se înfățișează deci aci ca o continuare a acesteia din urmă, alcătuind cu ea un singur trup, un singur letopiseț, cu titlul care, tradus în românește sună: «Acesta e letopisețul de când cu voia lui Dumnezeu s'a început țara moldovenească». Letopisețul acesta nu este însă complet, fiindcă lipsesc ultimele pagini. În forma în care îl avem, el se întinde și dincolo de domnia lui Ștefan cel Mare, până la războiul lui Bogdan cel Orb cu Radu, Domnul Munteniei (1507). Despre structura acestei cronică, în care Bogdan distingea trei părți și despre caracterul ei particular vom reveni mai jos, când vom încerca, pe baza tuturor versiunilor, să reconstituim înfățișarea istoriografiei moldovenești.

2. **LETOPISEȚUL DELA PUTNA**. A fost studiat și publicat, cu traducere românească, de regretatul I. Bogdan în

Bibl. Acad. Rom. ms. slav 649: *Letopisețul dela Bistrița*

Vechile cronici moldovenești până la Urechia (p. 23—41; 143—148; 193—197). Originalul a fost găsit în Biblioteca Academiei teologice din Chiev, între manuscrisele aduse dela lavra Počaeвъ (azi în Polonia), într'un sbornic de texte cu cuprins foarte variat: ascetice, hagiografice, apocrife, extrase din nomocanoane, tratate gramaticale și materiale istorice. Materialele istorice sunt alcătuite din cele mai vechi anale sârbești, din cea dintâi cronică bulgărească și dintr-o versiune a cronicii moldovenești — singura care ne interesează aci. Cronica moldovenească cu care se încheie sbornicul este scrisă în mediobulgară și poartă titlul: *Povestire în scurt despre domnii moldovenești*. Are o notiță prețioasă: *Гіе пнеаніе пнеах Ісаіа ут Гаатіна* care tradusă în românește înseamnă: «Această scriere a scris-o Isaia din Slatina». Versiunea acestui letopiseț este deci copiată de călugărul Isaia din mănăstirea Slatina a Moldovei. Originalul pare să fi venit din mănăstirea Putna, fiindcă în cuprinsul textului se găsesc numeroase amănunte privitoare la mănăstirea Putna:¹

¹ 1466, Iunie în 4: «au început să zidească mănăstirea dela Putna»; 1470, August în 20: «venit-au Ștefan Voevod și au sfințit hramul Prea Sfinței Născătoare de Dumnezeu dela Putna, cu mâna preasfințitului mitropolit kir Teoctist și episcopului Tarasie, fiind de față egumenii tuturor mănăstirilor și întreg clerul preoțesc în număr de 64 inși, Septemvrie în 3, sub arhimandritul Ioasaf»; 1484, «Martie în 15, în Miercurea mare pe la miază-noapte au ars întreaga mănăstire Putna până în temelie»; 1484, Octomvrie 8: moartea arhimandritului Iosif al Putnei; 1486: numirea celui de al doilea arhimandrit al Putnei, Paisie.

¹ V. Augustin Z. N. Pop în *Biserica Ortodoxă Română* 1939, p. 319.

Mănăstirea Putna.

Părerea lui Bogdan că letopisețul dela Putna este « o prescurtare și o prelucrare a analelor dela Bistrița » nu se poate susține, deoarece, precum a arătat d. I. Vlădescu, în letopisețul putnean se găsesc numeroase știri care lipsesc din analele dela Bistrița. Dar nici părerea d-lui Vlădescu că nu există « nicio înrudire cât de mică între letopisețul dela Putna și cel dela Bistrița și că letopisețul dela Putna ar fi fost *redactat*, nu prescurtat, de cineva cu admirație pentru Ștefan cel Mare... folosind notițe și însemnări contemporane » nu poate fi primită. Identitatea de redacție a știrilor în ambele letopisețe¹ dovedește în chip neîndoelnic că între ele este o filiație, întru cât ambele descind dintr'un prototip comun. Între acest prototip și între analele dela Bistrița și cele dela Putna trebuie să admitem însă mai multe intermediare. Într'unul din acestea lipseau știrile care se găsesc în analele dela Putna. După acela au fost copiate analele dela Bistrița. Dar și intermediarul după care a fost copiat letopisețul dela Putna avea lacune însemnate, căci din versiunea putneană lipsesc numeroase știri și pasaje

¹ Iată câteva pasagii paralele pe care le dăm în traducerea românească a lui Bogdan. Între textele originale slave asemănarea este și mai mare.

Bistrița

În anul 6867, veni Dragoș Voevod din țara Ungurească, dela Maramureș la vânat după un zimbru, și au domnit 2 ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.

După acesta, domni fiul său Lațcu Voevod 8 ani.

Putna

În anul 6867... venit-au Dragoș Voevod din Maramureș dela Țara ungurească la vânat după un zimbru, și au domnit, 2 ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani...

Fiul său Lațcu Voevod au domnit 8 ani și au murit.

întregi. Dacă unele omisiuni se pot explica printr'o tendință de prescurtare; altele — care se înfățișează compact și cuprind pasaje întinse — nu se pot explica, cred, decât admitând că din intermediarele după care derivă letopisețul dela Putna se pierduseră câteva pagini¹.

3. **VERSIUNEA DIN LETOPISEȚUL LUI AZARIE** a fost descoperit de regretatul Bogdan, după indicațiile lui Iacimirskij, într'un codice din Biblioteca imperială din St. Petersburg. Codicele, în format de 8°, a fost scris pela sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea și cuprinde o serie de texte religioase apocrife și istorice. Manuscrisul nu are nicio indicație de dată și nume privitoare la original, autor sau copist; din câteva notițe, posterioare și incomplete, reiese că, pela 1639 se afla la Iași, și că la 1749 a fost trecut în zestrea mănăstirii Nicoriță. De acolo, în împrejurări necunoscute, a ajuns în Rusia.

Partea istorică a codicelui conține: a) o scurtă cronică universală, urmată de niște anale sârbești cu note de istorie românească; b) letopisețul moldovenesc, purtând în slavonește același titlu ca și versiunea dela Putna: *Povestire în scurt despre Domnii Moldovei*, urmată de letopisețele lui Macarie și Azarie, de care ne vom ocupa în capitolul următor (vezi pag. 38). Prima parte, care ne interesează deci, cuprinzând istoria Moldovei dela descălecat până la moartea lui Ștefan cel Mare se apropie mult de versiunea dela Putna — de aceea Bogdan o și numește *Analele Putnene* — dar are și părți comune cu analele dela

¹ A se vedea de ex. lacunele dintre anii 6907 (1399) și 6952 (1444) cele dela anul 7005 lupta din Codrul Cozminului; cele dela anul 7015 (1507).

Bistrița. Ea derivă deci dintr'un arhetip intermediar între versiunea dela Bistrița și cea dela Putna. Are însă și câteva știri pe care nu le găsim nici în versiunea dela Bistrița, nici în cea dela Putna — *toate însă referitoare la viața internă a mănăstirii Putna*. Astfel aflăm din acest letopiseț că al doilea egumen al mănăstirii Putna, ales de Ștefan cel Mare în 1486, Paisie, se mai numea și *Scurtul*; că în 1503, Iulie 23, a răposat egumenul Paisie; că în luna următoare «*August în 4 Marți, la miezul nopții*» a decedat și duhovnicul Antonie Bolsun și că în sfârșit, în 1517 ? Aprilie 22 a murit Bogdan Voievod, fiul lui Ștefan cel Mare, și că a fost îngropat în mănăstirea dela Putna, *în biserica mare de partea stângă*.

4. CRONICA ANONIMĂ, numită așa de regretatul I. Bogdan care a studiat-o și publicat-o în *Vechile cronic moldovenești* (pp. 62—68, 185—192 și 243—290) — se găsește încorporată într'o colecție de cronic rusești, cunoscută în istoriografia rusească sub numele de Voskresenskaja lětopisi, alcătuită în imperiul moscovit pe la sfârșitul secolului al XVI-lea. Partea românească, scrisă în medio-bulgară cu numeroase rusisme, poartă ca și versiunea dela Putna, titlul care în românește sună: «*Povestire în scurt despre domnii moldovenești, de când s'a început țara moldovenească*». Cronica este o transcriere, prescurtată în partea finală, după vechea cronică a Moldovei care mergea până la moartea lui Ștefan-cel-Mare. Bogdan credea că originalul fusese adus din Moldova, probabil de unul din solii lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei, al cărui fiu, Ivan Ivanovici, luase în căsătorie pe fiica lui Ștefan cel Mare, domnița Elena. Până la Ștefan-cel Mare, cronică anonimă dă lista domnilor Moldovei dela descălecatul lui Dragoș, într'o formă foarte apropiată de versiunea cronice dela Putna, cu care de altfel, după cum am văzut, se aseamănă și în titlu. De la Ștefan înainte, cronică este mult prescurtată, căci, în afară de data urcării pe tron a marelui voievod, nu ne mai dă decât 4 date: 1465 luarea Chilie dela Unguri; 1484 smulgerea Chilie și Cetății Albe dela Moldoveni de către Turci; 1497 lupta din codrul Cosminului și 1504 moartea lui Ștefan. Această ștearsă prezentare a domniei lui Ștefan cel Mare, care fusese cusrul lui Ivan al III-lea, dovedește că partea de istorie românească a intrat în compilația rusească într'o vreme când interesul Moscoviților pentru personalitatea marelui Domn moldovean scăzuse. După data morții lui Ștefan cel Mare, cronică anonimă pomenește că Ștefan a avut 4 feciori: Petru, Alexandru și doi Bogdani și se încheie cu cuvintele: «*După el încep a domni fiul său Bogdan*». Înregistrarea urcării pe tron a lui Bogdan ne confirmă și ea ipoteza că originalul moldovenesc, care se află la baza acestei cronice, nu a fost adus în Rusia pe timpul lui Ștefan cel Mare, ci mai târziu, după moartea lui — poate la începutul domniei lui Bogdan.

Spre deosebire de toate celelalte versiuni slavonești, cronică începe cu două legende eponime. Prima, o ciudată fusiune de anacronisme istorice și de născociri fanteziste, privește originea romană a Românilor. «*La anul 6867 (= 1359)*» — începe cronică anonimă — doi frați de legea creștinească, fugind din Veneția de prigonirile «*ereticilor*», au ajuns la Râmul vechiu și și-au zidit o cetate, pe care au numit-o după numele lor, Roman. Acolo au stat, cu neamul lor, până ce Papa Formos a trecut dela credința pravoslavnică (ortodoxie) la legea latină (catolică). Atunci Râmlenii, trecuți la legea catolică, și-au fundat altă cetate, Noul Râm, și au început lupta împotriva fraților lor rămași ortodocși. Luptele au durat până în vremea craiului unguresc Vladislav, care «*era nepot de frate lui Sava, arhiepiscopul sârbesc*» și de care fusese chiar «*botezat*».

În vremea lui Vladislav, Tătarii din stepele Nistrului și dela apa Moldovei, trecând Carpații, s'au năpustit asupra Ardealului și au ajuns până la Mureș. Vladislav a cerut atunci

ajutor de la împăratul Râmului, și de la Papă. Împăratul Râmului i-a trimis ajutor de oaste, dar Noii Râmleni au scris craiului Vladislav, cerându-i să așeze în primele rânduri de bătae pe vechii Râmleni, ca să scape de ei, iar dacă totuși nu vor pieri în luptă, să-i oprească în țara lui. În lupta încinsă cu Tătarii pe apele Tisei, Vechii Râmleni s'au purtat vitejește și au înfrânt pe Tătari. Vladislav, de bucurie, i-a cinstit bine, și arătându-le scrisoarea Noilor Râmleni, a stăruit de ei să rămână în țara lui, ceea ce ei au primit cu condiția ca să li se îngăduie a-și păstra credința ortodoxă. Vladislav le-a dăruit atunci pământ «*în Maramureș, între apele Mureșului și Tisei, locul ce să cheamă Criș*». Râmlenii, trăind acolo, «*au început a-și lua femei unguroaice de legea latinească și a le întoarce la legea lor creștinească*».

După această legendă eponimă — plăsmuită, după cum vom vedea mai târziu, într'un mediu unguresc, din anacronisme (zidirea Romei de doi frați creștini din Veneția, luptele dintre Râmlenii vechi și Râmlenii noi, craiul Vladislav nepot de frate al arhiepiscopului sârb Sava etc.) și din vagi și confuze reminiscențe istorice (invazia Tătarilor; fuga regelui; ajutorul dat de Români în luptele cu Tătarii) — urmează apoi cunoscuta legendă menită să explice originea și stema Moldovei. Cronica anonimă povestește mai departe cum dintre Râmlenii așezați de Vladislav în Maramureș s'a ridicat «*un bărbat cu minte și viteaz cu numele Dragoș*», care, pornind la vânătoare de

Mănăstirea Slatina, ctit'oria lui Alexandru Lăpușneanu, unde călugărul Isaia a copiat versiunea letopisețului de la Putna.

fiare sălbatece și luându-se cu tovarășii săi pe urmele unui zimbru, au trecut munții în niște ținuturi frumoase, unde au ucis zimbrul pe țărmul unei ape. Încântați de frumusețea locurilor, s'au întors în Maramureș, au cerut învoire dela craiul Vladislav și cu toții — cu femei, cu copii — au trecut munții, « au tăiat pădurile », au deșelinat locurile și au întemeiat Moldova. Menționată deci în cronica anonimă, legenda lui Dragoș cu zimbrul, care va trece apoi și în cronica lui Ureche, era astfel formată pe vremea lui Ștefan cel Mare.

5. CRONICA MOLDOPOLONĂ este o cronică tradusă în limba polonă după vechile cronicile slavonești ale Moldovei. Ea a fost adusă în Polonia de Nicolae Brzeski, secretarul regelui polon Sigismund August. Acesta fusese trimis în 1566 de regele polon la Poartă, cu plângeri împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, care, spre a răsbuna sprijinul acordat de Polonia lui Despot, pustiise Pocuția și înțețise pe Tătari să invadeze în același timp Podolia. Momentul era critic, fiindcă Sultanul amenința că, dacă Polonii se mai amestecă în viața internă a Moldovei, o transformă în pașalâc turcesc, ceea ce ar fi constituit de sigur o mare primejdie și pentru regatul vecin. Lăpușneanu simțise intențiile solului polon, căci, la sosirea acestuia în Iași, l-a reținut într-o dulce captivitate 14 săptămâni — din August până la începutul lui Decembrie, când a fost liberat de doi soli poloni și un trimes al Sultanului Soliman. În arestul lui dela Iași, credea I. Bogdan, Brzeski « n'a găsit cu ce petrece mai bine vremea, decât căutând să-și satisfacă curiozitatea de a cunoaște trecutul poporului moldovenesc » și astfel a fost adus să traducă un letopisec moldovenesc, pe care l-a completat cu știri culese de el la Iași. Publicând această cronică în originalul polon și în traducere românească, după un manuscris din secolul al XVI-lea, aflat în Biblioteca imperială din Petersburg, fondul bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), Bogdan credea în *Cronici inedite* (p. 119—143) că acest ms. este chiar autograful lui Brzeski. D-l P. P. Panaitescu într'un articol publicat în *Revista istorică română* (I, 1931, p. 113—123) a arătat că aceste păreri sunt neîntemeiate. Manuscrisul Zaluski, publicat de Bogdan, nu este autograful lui Brzeski și acesta nu este nici traducătorul croniciei, ci traducătorul trebuie să fi fost un polonez dela curtea lui Alexandru Lăpușneanu cu care solul intrase în legături.

În două manuscrise (colecția Zaluski și colecția Iosif Rusiecki), cronica moldopolonă este precedată de traducerea polonă a unei cronici sârbești — cu interesante date privitoare și la țările noastre — scrisă de ienicerul sârb Mihail Constantinovici din Ostravița. În ms. Rusiecki, textele au o notă interesantă, care în traducere românească sună: « Cronică turcească scrisă de Mihail Constantinovici din Ostravița, sârb care a fost luat de Turci între ieniceri, pe care a căpătat-o nobilul Nicolae Brzeski, secretar și curtean al Majestății Sale Regelui, când a fost sol în anul 1566. De asemenea și un fragment al croniciei moldovenești ». Din această notă se vede că Brzeski a căpătat numai cronica, dar n'a tradus-o el.

Cronica moldopolonă cuprinde vechile anale ale Moldovei până la anul 1527 urmate de cronica lui Macarie până la anul 1552. De aci înainte traducătorul polon a înădit câteva știri privitoare la prima și a doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu, la domnia lui Despot și a lui Tomșa — parte din propria lui știință parte culese dela boierii cu care a fost în legătură. Cronica moldopolonă se mântuie cu câteva informații despre « ținuturile din toată țara Moldovei » și despre « dirigătorii Voevodului moldovenesc ».

Partea mai veche a croniciei, începând dela descălecatul Moldovei până la Petru Rareș, traduce vechea cronică a Moldovei într-o versiune intermediară între analele dela Putna și cele dela Bistrița.

După cum s'a putut vedea mai sus, versiunile slavonești derivă toate dintr'un prototip comun, dar se deosebesc unele de altele prin omisiuni, adaose și date schimbate. Cronica dela Putna are prescurtări și omisiuni însemnate față de cronica dela Bistrița, care la rândul ei are și ea lipsuri ce nu se găsesc în cronica dela Putna. Cronica anonimă, care se apropie mai mult de cronica dela Putna, dar are și câteva știri comune cu cronica dela Bistrița, ne-a păstrat singură, interpolate, două legende eponime care s'au resfrânt și în istoriografia în limba națională din veacul al XVII-lea. Cronica moldopolonă la rândul ei este intermediară între versiunea dela Putna și cea dela Bistrița, dar are și ea elemente proprii.

Niciuna deci nu poate fi considerată ca o copie fidelă a prototipului pierdut. Totuși cu toate lacunele ei, cronica cea mai exactă în date și mai bogată în știri, și deci cea mai apropiată de prototipul pierdut, este cea dela Bistrița. Ea este în același timp și cea care se apropie mai mult de versiunea germană a lui Schedel. Dar între versiunea germană și între versiunile slavone — toate la olaltă inclusiv Bistrița — există o deosebire fundamentală. Cronicile slavonești încep istoria Moldovei dela descălecatul lui Dragoș, pe când copia germană a lui Schedel, singură, ne dă numai domnia lui Ștefan cel Mare.

În întregul lor, cronicile slavonești sunt alcătuite din părți inegale ca valoare istorică și ca bogăție de informație. Analiza atentă a cuprinsului distinge — precum observase de mult I. Bogdan — secțiuni diferite:

Prima parte cuprinde, pe o perioadă de 40 de ani, o expunere sumară și seacă a domniilor moldovenești dela descălecat și până la Alexandru cel Bun. Această parte are înfățișarea unei simple liste de domni, ce pare a fi fost întocmită după pomelnice păstrate în mănăstiri și după notițe scrise de contemporani, pe scoarțele manuscriselor de ceasloave ori de psaltiri. Nimic care să trădeze ceva din fiorul contemporaneității în această înșirare seacă de nume și de ani de domnie.

« În anul 1867 (= 1350) veni Dragoș Voevod din Țara-Ungurească, dela Maramureș, la vânat după un zimbru și domni doi ani.

După el, domni fiul său Sas Voevod 4 ani.

După acesta, domni fiul său Lațco Voevod 8 ani ».

Și astfel se continuă lista domnilor moldoveni până la Alexandru cel Bun. Dela Alexandru cel Bun înainte, cronica începe să ia un caracter nou. Din timpul acestui domn ni se dau mai multe date: anul și ziua urcării pe tron, timpul cât a domnit, anul și ziua morții, locul înmormântării. Dar lucru curios, la prima vedere. După ce se pomenește moartea și îngroparea lui Alexandru cel Bun la mănăstirea Bistrița, se înșiră apoi nașterea fiilor lui Alexandru cel Bun. Este greu de admis ca un contemporan, care ar fi făcut însemnări anuale de evenimente la care ar fi luat parte, să intervertească în așa fel ordinea cronologică a faptelor, încât să noteze în primul rând anul și ziua când Domnul a murit și apoi să însemneze anii și zilele în care i s'au născut copiii.

Partea, care urmează după Alexandru cel Bun, a doua, povestește rezeșile schimbări de domnie, războiul civil care s'a desfășurat sângeros între urmașii lui Alexandru cel Bun și care era cât pe aci să nimicească Moldova, dacă nu s'ar fi ridicat geniala personalitate a lui Ștefan cel Mare. Această perioadă, de 23 de ani, din analele slavonești, poartă, prin mulțimea amănuntelor și prin precizia faptelor (« Al doilea războiu a fost la Dărmănești în anul 6942 (= 1434), Februarie I, *Lunia în săptămâna albă* »), timbrul contemporaneității. Se vede bine că în această parte a croniciei avem de aface cu însemnări ale oamenilor care au fost martori la evenimente.

Dar în această parte se constată confuzii de date privitoare la lupta dela Podraga, la omorirea lui Bogdan; intervertiri în

succesiunea cronologică a faptelor și lacune în înșirarea domniilor, căci nu sunt pomenite domnia lui Roman, fiul lui Ilie, a lui Petru, fratele lui Ilie, omorirea lui Ștefan, fratele lui Ilie. Asemenea confuzii duc, nu la concluzia la care se oprește d-l Vlădescu, că partea aceasta de letopiseț n'a fost scrisă de contemporanii faptelor, ci numai la încheierea că ea n'a fost scrisă de contemporani simultan cu desfășurarea evenimentelor — și se va vedea îndată mai clar interpretarea pe care o dăm faptelor.

Partea cea mai importantă a letopisețului — a treia care singură se răsfrânge în versiunea germană — ne înfățișează domnia lui Ștefan cel Mare. Ea formează miezul cronice și are o întindere de 6 ori mai mare decât restul ei. Letopisețul ne dă în această parte știri bogate și prețioase, cu amănunte și precizări de date pe care nu le putea ști decât un martor ocular:

«In anul 6971 (= 1456), luna lui Ianuarie în 23, *Joia pe la miezul nopții*, intră Ștefan Voevod în Chilia și impresură cetatea și petrecu acolo *Joia*, iar *Vinerea de dimineața lovire și începură a dărâma cetatea...* și dărâmară toată ziua și o bătură până seară; *Sâmbătă* se închină cetatea; și cu voia lui Dumnezeu intră Ștefan Voevod în cetate și rămase acolo trei zile... și le puse acolo părcălăbi pe *Isaia* și pe *Bușteu*».

Toate aceste amănunte de precizie până la zi, precum și altele ca acestea:

«Intr'același an, August în 29, fost-au un mare cutremur peste tot pământul, pe vremea când Domnul ședea la prânz...».

Toate amănuntele acestea bogate, strâns legate de personalitatea Domnului, n'au putut fi scrise decât de cineva care se afla în imediata lui apropiere. Deși faptele sunt povestite laconic, în ordine cronologică și într-o limbă străină, totuși din paginile letopisețului transpiră adesea sentimentalitatea lui de Moldovean și creștin, alături de admirația pentru figura eroică a Domnului, ca de pildă când ne povestește că «Ungurii s'au întors rușinați pe altă cale și nu s'a întâmplat cum credeau aceia, ci s'a întâmplat cum a fost voia lui Dumnezeu», sau când ne înfățișează întoarcerea triumfală a lui Ștefan cel Mare după strălucita victorie dela Rahova:

«Ștefan Voevod se întoarse cu toți oștenii săi ca un biruitor în scaunul său dela Suceava; și-i ieșiră spre întâmpinare mitropolii și preoții, purtând în mâini sf. Evanghlie și slujind și laudând pe Domnul pentru darul cel de sus și binecuvântând pe Voevod ca să trăiască Voevodul...».

«Fost-au atunci mare bucurie între oameni și între toți domnii vecini și între toți creștinii cu adevărat credincioși, pentru că biruise Domnul limbile păgâne cu mâna robului său Ioan Ștefan Voevod; iar Ștefan Voevod făcu mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, dela mare până la mic și multe daruri împărți atunci oștirii sale întregi...».

Vibrează în aceste laconice cuvinte bucuria Moldovei întregi, care s'a văzut mântuită de groaza de a nu cădea sub jugul păgânilor, trimiși de cuceritorul Constantinopolului.

Letopisețul dela Bistrița are, în partea privitoare la domnia lui Ștefan, după cum s'a spus, multe puncte de contact cu cronică germană a lui Schedel. Cu toate divergențele pe care le-a atras după sine năzuința traducătorului german de a prescurta textul originalului, precum și transpunerea acestuia într-o limbă străină, totuși versiunea germană urmează în structura ei, în succesiunea evenimentelor, letopisețul dela Bistrița și uneori textele se suprapun cuvânt de cuvânt.

Nu încapă nicio îndoială — că amândouă versiunile decurg din același prototip care a fost o cronică scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Această genială personalitate istorică, venită într-o vreme de mari sbuciumări, în mijlocul unor sângeroase și neîn-

trerupte războaie pentru domnie, a oprit în loc Moldova de pe povârnișul prăbușirii, stăpânind-o cu mână de fier — împotriva competiției vecinilor — 47 de ani. Solii lui băteau drumurile nu numai la curțile regilor din Polonia și Ungaria, dar și în Occident către republica Veneției și către scaunul papal din Roma, cerând o alianță a popoarelor creștine împotriva Turcilor, pentru ca Moldova — «această poartă a creștinătății», cum o numește el însuși — să nu fie pierdută, căci atunci «toată creștinătatea va fi în mare primejdie» și făgăduind că el și ai săi «vor sta în picioare» și «ne vom lupta până la moarte pentru legea creștinească, noi cu capul nostru».

Vitejia, tenacitatea lui, extraordinarele lui însușiri militare au stârnit admirația vecinilor. Cronicarii unguri și poloni nu conținesc în laude:

«O bărbat minunat — spune cronicarul polon Ivan Długosz — cu nimic mai pre jos decât comandanții eroi de care atât ne mirăm! În zilele noastre, câștigă el, cel dintâi dintre principii lumii, o strălucită biruință asupra Turcilor. După a mea părere, el este cel mai vrednic să i se încredințeze conducerea și stăpânirea lumii și mai ales cinstea de comandant împotriva Turcilor, cu sfatul, înțelegerea și hotărârea tuturor creștinilor, de vreme ce ceilalți regi și principii catolici își petrec timpul numai în trândăvii și războaie civile».

Iar Wapowski, după ce povestește înfrângerea suferite de regii poloni din partea lui Ștefan cel Mare, venind la moartea lui spune: «A fost înzestrat cu virtuți de erou Ștefan, încât merită să fie socotit printre bărbații vestiți în arta războaielor».

O personalitate eroică așa de mare, a cărei faimă a trecut peste hotarele înguste ale țării sale și care se îngrijea cu râvnă și de cultura poporului, avea tot dreptul să se gândească a lăsa urmașilor amintirea strălucitelor lui fapte și a neostenitelor lui străduințe. El a însărcinat un cărturar dela curte care — ținând seamă și de unele accente religioase ale cronice, poate să fi fost cleric — să scrie în limba oficială a statului, limba slavonă, cronica țării.

Este foarte probabil ca această cronică, scrisă la curtea domnească, să fi fost începută de-a dreptul cu urcarea în domnie a lui Ștefan cel Mare. Este greu de admis ca Schedel, istoricul de largă cultură umanistă care se plângea — după Enea Silvio Piccolomini — de sărăcia și contradicția izvoarelor cu privire la istoria Românilor, și chiar traducătorul polon, dacă îl admitem, să fi tăiat la copiere tocmai prima parte cu începutul țării Moldovei, mai ales că această parte este mult mai redusă decât partea care cuprinde domnia lui Ștefan cel Mare (a 6-a parte). De altă parte titlul pe care-l poartă versiunea germană — singura contemporană cu marele voevod: *Cronica Stephani Dei gracia vayvoda Terrarum Moldannensium...* (Cronica lui Ștefan, cu voia lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei) în care se străvede formula obișnuită în cancelariile domnești, cu afirmarea principiului monarhiei de drept divin, arată mai curând titlul unei cronici independente, începută atunci sub ochii Domnitorului, decât continuarea unor anale mai vechi.

E posibil — astfel ca cronică lui Schedel, mărginită numai la domnia lui Ștefan, să reprezinte prima versiune a cronicii oficiale. Mai târziu când, în vâltoarea vremurilor nestatornice, noua domnie s'a consolidat adânc, marele Voevod care-și întorcea cu pietate gândul către strămoșii săi pentru a le restaura lespezile pe morminte va fi dat porunca să se completeze cronică cu istoria Moldovei dela întemeiere, ceea ce pune și mai viu în lumină însemnătatea domniei lui. Astfel a putut lua naștere o a doua versiune care se răsfrânge în cronicile slavonești.

Din ce elemente a fost reconstituită istoria Moldovei până la domnia lui Ștefan cel Mare?

Evenimentele petrecute înainte de urcarea lui Ștefan cel Mare pe tron, în cei 23 de ani, care s'au scurs dela moartea lui

Alexandru cel Bun și până la biruința dela Doljești (1434—57), erau în bună parte cunoscute de boierii bătrâni, care trăiau încă la curtea din Suceava a lui Ștefan cel Mare. Unele date se mai găseau notate și pe scoarțele vechilor ceasloave.

Despre domnia lui Alexandru cel Bun nu se știa decât foarte puțin, iar dincolo de această domnie, până la descălecat, care cădea cu vreo 74 de ani înainte de Ștefan cel Mare, nu se mai cunoștea decât numele domnilor și în mod vag anii de domnie și succesiunea lor, reconstituiți poate și după pomelnicele păstrate în vechile biserici și mănăstiri domnești, cum ar fi de exemplu pomelnicul dela Bistrița, început în anul 1407.

Cronica oficială, întocmită astfel la curtea lui Ștefan cel Mare, a fost copiată în mai multe exemplare; unul reprezentând prima versiune se află la baza traducerii germane a lui Schedel, fie că o copie de pe originalul latin a fost adusă în Polonia, cum crede d-l Chițimia, fie că a fost dusă de solia moldovenească din 1502, în Nürnberg; alte exemplare, reprezentând a doua versiune, au fost date spre copiere în vechile mănăstiri, unde călugării au mai adăugat știri privitoare și la mănăstirea lor. Astfel s'au născut diferite versiuni (dela Bistrița, dela Putna). Intre aceste versiuni sunt de sigur mici deosebiri, dar scheletul faptelor este același.

Foarte interesante sunt deosebirea dintre versiunea copiată sau tradusă de Schedel în Germania și dintre versiunea cea mai veche a copiilor slavonești, cunoscut sub numele de letopisețul dela Bistrița. Acest letopiseț are, după cum era de așteptat, o serie de fapte care nu se găsesc în versiunea lui Schedel.

Dar lăsând la o parte elementele acestea, care se găsesc în letopisețul dela Bistrița, versiunea germană a lui Schedel cuprinde și ea o serie de fapte foarte interesante, care nu se găsesc în niciuna din versiunile slavone ale cronicei Ștefan cel Mare.

Astfel, sub anul 1467, versiunea germană ne spune că în lupta dela Baia, dacă Isaia, marele vornic al lui Ștefan cel Mare: «ar fi fost credincios și dacă s'ar fi dus călare unde i-a fost poruncit, niciun Ungur nu ar fi scăpat cu viață. De aceea el, cu mulți alții, trebuia să-și dea capul».

Sub anul 1472, în lupta cu Radu cel Frumos dela Cursul Apei, aflăm din versiunea germană mijlocul de care s'a folosit Ștefan cel Mare ca să-l surprindă pe Domnul muntean: că din cele 48 de steaguri de oștire câte avea, a plecat în întâmpinarea dușmanului numai cu 12 steaguri, că Radu Vodă și norodul său credeau că Moldovenii sunt puțini la număr, dar că în toiu nopții, oastea lui Ștefan s'a strâns toată laolaltă, lângă un pârâu care se numește — zice cronicarul — Potoc¹. Tot din versiunea germană mai aflăm că, după ce Ștefan cel Mare a intrat victorios în București și a luat, împreună cu comorile lui Radu cel Frumos, pe soția și pe unica lui fiică, află că acesta se întoarce cu oastea turcească. Ștefan se retrage lângă o pădure până ce îi vine ajutor din Moldova și apoi, întâmpinând vitejește pe dușmani, i-a bătut și a tras în țepă vreo 2300 dintre ei.

Ceva mai jos, sub anul 1474, cronica germană ne mai înșiră încă una din cauzele care au deslănțuit campania sultanului Mahomet al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, în Moldova. La 9 Februarie, Turcii luaseră Caffa și încărcaseră cu comori multe, jefuite din cetate, 32 corăbii mari, pe care le trimiseseră spre Constantinopol. În ultima corabie, se aflau 12 copii de cetățeni cu 4 Turci. Tinerii se sfătuiesc între ei și, după miezul nopții, pe când Turcii dormeau, îiucid. Un vânt norocos întoarce corăbiile spre Chilia. Aci, Ștefan cel Mare încarcă bogățiile în 400 de care și le trimite împreună cu tinerii la Suceava. Locuitorii din Caffa și Venețienii, aflând despre copiii lor că sunt la Ștefan, s'au bucurat și i-au trimis mulți bani, cu rugămintea ca să dea

drumul copiilor, ceea ce Ștefan a și făcut. Sultanul trimite și el soli la Ștefan cel Mare, cerând, în zadar, să-i trimită comorile și copiii.

Asemenea știri și multe altele, care se găsesc numai în versiunea germană, scrisă cu doi ani înainte de moartea marelui Domn, au putut fi adăugate unele de traducător, altele se găseau poate în originalul alcătuit la curtea lui Ștefan cel Mare.

Acestea din urmă constituie o dovadă evidentă că acest prototip era mai bogat în știri decât putem deduce din versiunile slavone precum și din copia germană, care este ea însăși o prescurtare.

Din nenorocire, cronica aceasta, scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare, nu ne este cunoscută până acum în original. Se va găsi vreodată în cine știe ce colț de bibliotecă străină sau a pierit de mult în volvura vremurilor? Nu putem ști.

C) CRONICARII CĂLUGĂRI

În ultimul capitol am urmărit istoriografia moldovenească începută în vremea și la curtea lui Ștefan cel Mare și ne-am ocupat pe larg de cronica descoperită în arhivele din München și dusă în Germania, poate, de solia lui Ștefan cel Mare, care căuta în 1502, la Nürnberg, un doctor pentru marele domn moldovean, sau, poate, găsită de însuși Schedel în timpul călătoriei sale în Polonia.

Această cronică ni s'a păstrat în traducerea germană și în versiuni slavonești, dar niciuna din ele nu reproduce întocmai, nu este o copie fidelă a letopisețului țării, scris la curtea moldovenească.

Acest letopiseț, la care s'au mai adăugat știri contemporane sub urmașul lui Ștefan cel Mare, Bogdan cel Orb, a fost continuat apoi de trei călugări moldoveni: Macarie, Eftimie și Azarie.

1. MACARIE.

Macarie fusese inițiat și crescut în tradițiile ascetismului de Teoctist, — marele episcop al Țării de Jos, din vremea lui Ștefan cel Mare — și a ajuns egumen la mănăstirea Neamțului în 1523; la 1531 a fost înălțat de Petru Rareș în scaunul episcopal de Roman. A murit în 1558, lăsând în urma sa reputația unui om învățat.

Macarie scrie, după cum însuși spune, din porunca lui Petru Rareș: «spre a împlini poruncile domnești, adică ale slăvitului și pentru dușmani înfricoșatului Petru, feciorul lui Ștefan Voevod cel Viteaz, și ale marelui său logofăt Kir Teodor «căci ei mi-au poruncit nemernicie mele celui mai de pe urmă dintre ieromonahi, smeritului Macarie, a nu lăsa faptele întâmplate în vremurile și domniile trecute să rămână învăluite în mormântul uitării, ci a le preda istoriei».

Primind această însărcinare din partea lui Petru Rareș și a marelui logofăt al Moldovei, el începe prin a copia o versiune prescurtată, scrisă la mănăstirea Putna (căci cuprinde multe date referitoare la această mănăstire) a letopisețului început — după toate probabilitățile — la curtea lui Ștefan cel Mare. Această versiune, pe care a avut-o în față Macarie, mergea până la anul 1525, Septembrie 25, unde se încheia cu moartea lui Petru, fiul lui Bogdan cel Orb.

După această dată, începe partea personală a lui Macarie, despărțită de restul analelor prin următoarele cuvinte: «Cele de până aci le-au adunat și cu meșteșug le-au întocmit și ni le-au lăsat nouă, copiilor lor, spre scumpă moștenire scriitorii dinainte de noi; nu știm cine anume, se vede însă oameni iubitori de Dumnezeu».

¹ În original va fi fost, cum observă d-l Chițimia, ПОТОКЪ ВОДНА=Cursul apei, cum de altfel are și letopisețul dela Bistrița.

Este interesantă această notiță, fiindcă ea ne arată că la un sfert de veac după moartea lui Ștefan cel Mare, un egumen cărturar dela mănăstirea Neamțu, crescut de episcopul Țării de Jos din ultimii ani de domnie ai marelui voevod, nu ne poate spune, din tradiția călugărilor, cine anume a scris cronica țării înaintea lui.

Macarie nu se mulțumea însă cu știrile prea sumare pe care le găsisese în letopisețul înaintașilor săi pentru perioada de timp care s'a scurs dela moartea lui Ștefan cel Mare până la urcarea pe tron a lui Petru Rareș. De aceea el reia povestirea acestei epoci, care cuprinde domniile lui Bogdan cel Orb și Ștefăniță, amplificând expunerea cu știri nouă, ca de pildă: împăcarea celor două tabere vrăjmașe, Moldoveni și Munteni, ce stăteau față în față, gata să se încaere, prin intervenția mitropolitului, de origine sârbească, Maxim; despre expediția lui Bogdan în Polonia, înaintată până sub zidurile Lwówului; despre invazia Polonilor și a Tătarilor în Moldova; despre răscola — repede înăbușită — a lui Trifailă; despre urcarea în domnie a lui Ștefan cel Tânăr și luptele lui cu Tătarii; despre tăierea capului lui Luca Arbore; despre răzvrătirea boierilor; despre luptele cu Muntenii și despre moartea precipitată a lui Ștefăniță la Hotin.

Domnia lui Petru Rareș, din ordinul căruia a scris cronica, este înfățișată în trăsături vagi și fără amănunte precise. Macarie povestește alegerea lui Petru Rareș ca domn la Hârlău, pătrunderea lui în Ardeal, luptele cu Polonii, expediția lui Soliman al II-lea în Moldova, fuga lui Rareș, părăsit de ai săi, prin munți, până ce a dat peste niște pescari care l-au dus la cetatea Ciceului; plecarea lui Rareș la Constantinopol, împăcarea lui cu Turcii și reîntoarcerea în a doua domnie.

Intr-o primă versiune, păstrată într'un codice din Biblioteca Academiei teologice din Kiev, publicat de I. Bogdan în *Cronicele moldovenești înainte de Ureche*, cronica lui Macarie se încheie la anul 1541, dar de sigur că această versiune are o lacună aci; probabil că ultimele foi s'au pierdut, deoarece într-o altă versiune — dintr'un sbornic, păstrat înainte de război în Biblioteca imperială din Petersburg — cronica lui Macarie se continuă până la anul 1551.

În această a doua versiune se povestește sumar ultimii ani ai domniei lui Petru Rareș, amintind doar campania acestuia în Ardeal împotriva lui Mailat; se notează, apoi moartea lui Petru Rareș — de « boală rea, căci om era și el », — la Suceava și înmormântarea lui la mănăstirea Pobrata. Trece, în sfârșit, la domnia lui Iliș, pe care ni-l înfățișează în colorile cele mai negre: « moale și mic la suflet », care « într'un nimic nu s'au arătat asemănător tatălui său, ca și cum nu l-ar fi crescut ca fiu ». Se înconjurase de Turci cu care-și petrecea ziua și-și pierdea vremea, prinzând păsări în laț. A prădat țara, jefuind averile episcopilor și ale mănăstirilor; era crunt cu boierii, căci îi orbia; puneă să li se taie nasul, ori îi silia să-și caute adăpost în țări străine și, în cele din urmă, părăsi « domnia, mama și frații » și, ducându-se la Constantinopol, se turci.

În timpul acestui domn desechilibrat, Macarie, care se găsea episcop de Roman, încă din anul 1530, fu alungat din scaunul său în 1549—50, în urma unor intrigi, țesuțe pe lângă Doamna Elena și pe lângă Domn, în care pare să fi avut un rol sfetnicii Mitrofan și Nour. « Oameni pricepuți la vicleșuguri — spune el în graiul lui înflorit — țesură minciuni pline de clevetiri și le spuse Doamnei Elenei și fiului ei Iliș și am căzut cu strașnică cădere. Despoiat am fost de scaun... și cu grele ispite m'am luptat... »

Dar această urgie n'a durat mult, căci după un an sau doi, în primele zile ale domniei lui Ștefan Rareș, fratele lui Iliș, fu restaurat în scaunul episcopal: « Intorcând — spune el despre Ștefan — puternica sa mână, pe mine surghiunitul, un mort

între vii, mă chiamă și cu mâna domnei sale îmi încredințează iarăși cârja ».

De aceea și Macarie își arată recunoștința, în cronica sa, față, de noul domn, în cuvinte ca acestea:

« Și după ce luă domnia, dela întâii pași se arată că n'au înșelat nădejile celor ce l-au ales, și pe toți îi întărea în nădejile lor de bine. Și iarăși străluciră razele dreptei credințe, și iarăși străluciră zorile binefacerii și toți deopotrivă laudau pe Voievod și toți cu osârdie iubeau pe domnul Ștefan, căci era milostiv și iubitor de călugări și hrănitor de săraci... Și se auzi dela o margine a pământului la alta trâmbița cea mare și în aur ferecată, care trâmbița peste tot locul credința lui în ziditor ».

Cu iluzia acestei icoane, nimbata de glorie, Macarie închise ochii curând după reînscăunare.

Imaginea pe care Macarie ne-a lăsat-o despre Ștefan Rareș este falsă. Ureche ne spune că era un domn destrăbălat și că boierii și locuitorii, înțelegându-se între ei, s'au ridicat într'un rând, pe când se aflau la podul dela Țuțora, și tăind sforile cortului asupra lui Ștefan Vodă, « l-au pătruns cu multe rane ». Lipsa de obiectivitate este astfel unul din defectele principale ale operei lui Macarie.

Alt defect este forma stilistică. În alcătuirea cronicii sale, Macarie și-a luat ca model un cronograf bizantin, foarte popular în lumea slavă, al lui Manases. Manases fusese, după cum s'a spus mai sus, un călugăr care prelucrase motive din cronografele anterioare, îmbogățindu-le cu apocrife biblice și cu legende populare bizantine, într'o mare operă în versuri, care începe povestirea evenimentelor dela creațiune și o duce până la moartea împăratului bizantin Nichifor Botniates, întâmplată la 1081. Trăind într'o epocă de erudiție și rafinament literar; călugărul bizantin a căutat să dea o operă care să se impună prin stilul ei căutat, împodobit cu imagini îndrăznețe. Această operă a călugărului bizantin a fost tradusă în Bulgaria și ni s'a păstrat, între altele, într'un vechiu manuscris din Biblioteca Vaticanului, copiat în anul 1345. O copie a fost apoi adusă, prin refugiații slavi, în mănăstirile noastre și a stat la baza prelucrării lui Moxa. Ea a plăcut așa de mult egumenului Macarie, încât acesta, primind dela Petru Rareș sarcina de a scrie istoria țării, împrumută din ea pasagii și epitete bombastice, pentru a le întrețese în povestirea sa. Astfel vieța Moldovei cu sbuciumul ei, cu boierii și Domnul ei, în loc să fie înfățișată în lumina adevărată, este îmbrăcată în anacronice zorzoane de stil bizantin, care, prin bombasticitatea lor, lasă impresia a ceva artificial și uneori chiar ridicol. Zugrăvind, de exemplu, luptele lui Petru Rareș cu Polonii, el împrumută din Manases, podoabele stilistice cu care acesta descrie războiul troian; și epitetele pe care călugărul bizantin le dă lui Achile, Macarie le potrivește pentru Rareș. Descriind mai departe fuga lui Petru Rareș dinaintea lui Soliman al II-lea, prin munții Moldovei, către Ardeal, el ia din Manases frazele cu care acesta descrie vânătoarea împăratului bizantin Marcian în munții Balcani, ca și cum Petru Rareș ar fi împăratul bizantin și Carpații identici cu Balcanii. Voind să ne arate starea de mulțumire sufletească în care se afla Petru Rareș în a doua domnie, închee cu următoarea frază enigmatică: « Iar Domnul Petru Voievod își hrănește cinstitele bătrânețe cu băi și băuturi și mâncări, întocmai ca o lebădă cu penele aurite, deasupra unei clădiri ». Chiar atunci când este vorba de propriile lui dureri, ca de pildă când a fost răsturnat din scaunul episcopal, el recurge la arsenalul stilistic al lui Manases: « O zavistie, fiară crudă, tigrul mîncător de oameni, săgeată fără de fier, sulită mai ascuțită decât toate... ». În sfârșit, în loc de a zice: în anul 7058, Macarie scrie, după modelul bizantin: « În anul ce se capătă, dacă numeri de șapte ori câte o mie și de cinci ori câte cinci și câte cinci de cinci ori și a opta rotație dela facerea lumii (7058=1550) ».

2. EFTIMIE.

Cronica lui Macarie este continuată de Eftimie: «Până aici — începe noua cronică — s'au scris cu osteneala preasfințitului părinte al nostru Macarie, episcopul de Roman. Iar cele ce s'au întâmplat de aici înainte, evlaviosul Ioan Alexandru Voevod mi-au poruncit mie, ieromonahului Eftimie, celui din urmă dintre egumeni, a le scrie pe scurt». Domnul Alexandru Voevod este Alexandru Lăpușneanu.

Autorul cronicăi, Eftimie, a fost egumen la mănăstirea Neamțu prin 1553, când se găsește pomenit într-o evanghelie. A trecut mai târziu în Ardeal, unde a devenit episcop. Primind din partea lui Alexandru Lăpușneanu porunca de a continua cronică lui Macarie, Eftimie începe prin a repovesti vremurile pline de frământări ale Moldovei de sub urmașii lui Petru Rareș și se oprește brusc la al doilea an al domniei lui Alexandru Lăpușneanu, la zidirea mănăstirii Slatina.

Eftimie nu pare să fi fost un călugăr așa de erudit ca Macarie și aceasta a fost un noroc pentru el, fiindcă l-a scăpat de influența nefastă a stilului manasian.

După ce povestește ultimii ani ai domniei lui Petru Rareș, el se oprește îndelung asupra urmașului acestuia, Iliș, pe care-l numește «Iliș Mahomet» spre a scoate în relief nelegiuirea lui. Ne înfățișează cu amănunte interesante, pe care nu le găsim în alte izvoare, cum fiul lui Petru Rareș și nepotul lui Ștefan cel Mare, trimis de tatăl său la 1541, la Constantinopol, se împrietenise acolo cu câțiva tineri turci de care se legase așa de mult, încât îi adusesese cu sine în Moldova. Pomeneste de discuțiile religioase pe care Iliș le avea cu prietenul său turc Hadâr, «stricat la năravuri», despre haremul de turcoai, pe care le adusesese din Constantinopol, de ura lui împotriva preoților și a călugărilor. Descrie chipul cum a amăgit poporul, chemând sfatul boieresc în grădina dela Huși, pentru a-l vesti că se duce la Poartă ca să stăruiască pentru micșorarea tributului; cum a jurat cu mâna pe cruce înaintea poporului întreg că se ține de legea creștinească și că n'are gând să se turcească, după cum se svonise; dar, în aceeași noapte, a sfărâmat crucea, și cum apoi, încărcat de haraci și de bogății — «de vase de aur și de argint, rămase dela domnii cei bătrâni ai Moldovei» — și, întovărășit de boieri și de ostași, a ieșit din țară, dar, ajuns la Constantinopol, s'a turcit și nu s'a mai întors în Moldova.

Domnia lui Ștefan Rareș este înfățișată în colori antipatice, așa cum o cunoaștem din Ureche.

În contrast cu fiii lui Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu este înfățișat în colorile cele mai simpatice. Dupăuciderea «ticălosului» de Joldea, el este împăciuitorul, care deschide temnițele, pentru a pune în libertate pe cei închiși, și care a iertat pe cei alungați din țară: «Deci veneau din toate părțile și din toate locurile oamenii, ca să se indulcească de vederea feței lui, de bunătatea, de blândețea și de frumusețea lui, și se uitau la chipul Voevodului ca la chipul lui Hristos, căci li se părea a fi în vis, iar nu aievea... În toată lumea se lăți vestea înaripată despre evlavia, osândia și iubirea lui de Dumnezeu și de sfintele biserici».

Este în aceste rânduri acea notă panegirică, cu care călugărul cronicar se obișnuise din lectura Vieților de Sfinți.

După ce pomeneste expediția moldovenească trimisă în Muntenia, sub conducerea vornicului Nădăbaicu, pentru instaurarea lui Pătrașcu, cronică se încheie cu zidirea mănăstirii Slatina. Dar și aici iese în relief sentimentalitatea naivă a călugărului, când crede necesar să povestească un episod fără nicio însemnătate pentru noi, de mare importanță pentru el, fiindcă era vorba de cursa pe care «vrăjmașul neamului omenesc», Diavolul, a întins-o «iubitorului de Dumnezeu Domn», pentru a-l întoarce din gândul cel bun. Anume pe când călărea între

satele Corlătești și Todirești, intrând în râul Moldovei, i s'a împiedicat calul și a căzut în apă. Cu povestirea ridicării mănăstirii Slatina și a înzestrării ei cu sate și mitoaice, cronică se încheie.

3. AZARIE.

Ultimul cronicar al Moldovei, care scrie în limba slavă, este Azarie. Despre el nu se știe decât ceea ce el însuși spune în cronică sa, că scrie din porunca lui Petru Schiopul, cu binecuvântarea mitropolitului Anastasie și cu mijlocirea marelui logofăt Ioan Golia.

Este posibil să fi fost călugăr chiar în mănăstirea întemeiată de familia logofătului Golia. El nu pomeneste nimic în cronică sa de trădarea Golăeștilor, dimpotrivă, descrie în colorile cele mai antipatice domnia lui Ioan Vodă cel Cumplit și caută să înfățișeze într-o lumină simpatice, figura lui Ieremia Golia, «boier mare, care nu s'a sfiit, din dragostea pentru țară, să împiedice pe Ioan Vodă cel Cumplit dela războiul cu Turcii».

Azarie și-a scris cronică între anii 1574—1577. Înainte de a povesti vremea sa, el începe șirul anilor dela descălecat, copiiind, ca și predecesorii săi, vechiul letopiseț al Moldovei, la care adaugă apoi cronică lui Macarie până la 1551, după care urmează partea sa proprie, care îmbrățișează istoria Moldovei dela 1550 până la urcarea în domnie a lui Petru Schiopul (1574).

Cronică lui Eftimie se pare că i-a rămas necunoscută, deoarece, continuând cronică lui Macarie, el introduce partea sa personală cu următoarele cuvinte:

«Până aci au mers alcătuirile ritoricești ale părintelui Macarie. Să încep dar și eu fostul și nemernicul lui ucenic Azarie».

De altă parte, el începe cronică dela domniile fiilor lui Petru Rareș, pe care le repovestește cu totul diferit de Eftimie, în alt spirit și cu alte amănunte. Uciderea lui Ștefan Rareș de către boieri este înfățișată cu groază, ca măcelul fără milă al unui miel. Alexandru Lăpușneanu n'are nimic din trăsăturile feroase care ne este cunoscută personalitatea lui din alte izvoare istorice. Despot Eraclidul este urit, pentru că «ține pe lângă sine sfetnici de altă lege, Luterani urîți de Dumnezeu, a căror învățătură o împărtășia și dânsul». De aceea apariția lui Tomșa frumos la înfățișare, viteaz, cu mâini puternice și piept vârtos este salutată cu bucurie; dar simpatia pentru Tomșa scade dinaintea lui Alexandru Lăpușneanu, care, căpătând iarăși cinstea domniei dela Poartă, «a stins tăciunile ce răspândeau fumul credinței celei rele și a ascuns iarna întunecată a necuraților Luterani, făcând să înflorească primăvara, adică — explică el — bunăstarea bisericilor».

Cronică se încheie cu răsturnarea și pieirea lui Ioan Vodă cel Cumplit și cu urcarea pe tron a lui Petru Schiopul, în care se pun cele mai frumoase nădejdi:

«Bărbat de neam bun, evlavios, frumos, cu suflet luminat, milostiv din fire, darnic... Mănăstirile și călugării s'au adăpat din undele răcoroase ale binefacerilor lui... vieța tuturor a început să curgă lin și toți petreceau în liniște și neturburați...».

Azarie este, în istoriografie, ucenicul lui Macarie. El, «nemernicul ucenic al lui Macarie» — cum se numește însuși — are pentru «alcătuirile ritoricești», pentru «cuvintele frumoase și meșteșugite» ale dascălului său, o adâncă admirație. Opera lui Macarie, despre care el vorbește cu adânc respect, e pentru el «un adevărat izvor de adevăr, ce se varsă asupra inimilor noastre și le adapă cu apa minții, pe care cu toate că o gustăm, nu ne saturăm de ea».

Azarie, ca bun ucenic, se străduiește să imite toată arta retorică a lui Macarie. Ca și acesta, Azarie împrumută din bogatul arsenal de amănunte dramatice și epitete stilistice al lui Manases, pentru a le potrivi la situațiile și figurile istorice moldovenești pe care le înfățișă. De exemplu, cuvintele pe care Azarie

le pune în gura lui Ștefan Rareș, când cade la Țușora, sângerat sub pumnalele boierilor: «Vai de tine dreptate, pe tine te plâng și după tine oftez, căci înainte de mine tu ai pierit și ai murit», sunt împrumutate din Manases. Aceleași cuvinte le pusesese cronicarul bizantin, la episodul războiului troian, în gura lui Palamed, când era să fie ucis cu pietre, în urma insinuărilor viclene ale lui Odiseus.

Din această cauză, cronica lui Azarie, ca și aceea a dascălului său Macarie, trebuie utilizată cu multă băgare de seamă.

Cronicele acestea, scrise după moartea lui Ștefan cel Mare, sunt lispite de precizie și obiectivitate, condiții esențiale oricărei opere istorice. Câtă deosebire în această privință între ele și cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. Câtă grije de precizie avea acesta din urmă: «În anul 6973, Ianuarie în 23, Joia pe la miazănoapte, înconjură Ștefan Voievod cetatea Chilie, iar Vinerea dimineața începură a surpa cetatea...». În cronicile lui Macarie, Eftimie, chiar Azarie, dimpotrivă, faptele sunt înecate în podoabe stilistice. Nicio grije de cronologie: «În aceeași vreme...», «Dar nu mult după aceea...», etc., etc.

În cronica lui Ștefan cel Mare toți boierii care s'au învrednicit, în clipe de cumpănă, de încrederea Domnitorului și au dus la capăt misiunea ce li s'a încredințat sunt pomeniți cu cinste; în cronicile călugărilor nu sunt pomenite nici măcar numele eroilor care au căzut pe câmpul de luptă pentru mărirea Moldovei. Lucrurile își au explicația lor. Ștefan cel Mare, a cărui faimă trecuse peste hotarele înguste ale Moldovei, era o personalitate care intra în istorie. La curtea lui din Suceava se abăteau trimișii șahului persan și solii venețieni. S'a văzut în capitolul precedent paginile pline de admirație pe care i le-au consacrat cronicarii poloni. Orice mișcare a lui era, astfel, o pagină de istorie și el ținea ca istoria să fie scrisă așa cum el a făcut-o.

Cu totul altfel se înfățișează cronicile scrise după moartea lui. Autorii acestora, călugări retrași departe de curtea domnească, unde se plămădea istoria țării, trăind într-o atmosferă de misticism, nu aveau nici chemarea și nici posibilitatea de a scrie istoria în lumina ei adevărată. Realitățile istorice, trecând prin prisma mentalității lor ascetice, sunt în chip firesc deformate. Pentru ei căderea lui Alexandru Lăpușneanu de pe cal, în drumul spre mănăstirea Slatina, e un fapt de senzație, fiindcă vedeau în el cursa întinsă de diavol — un eveniment mai important decât o luptă cu dușmanii pentru apărarea Moldovei. Sufletul lor, deprins a privi viața aceasta pământească, plină de ispite și de desertăciuni, ca un scurt popas către viața cea veșnică viitoare, nu putea vibra puternic pentru sbuciumul contemporanilor lor. Toate evenimentele, al căror ecou ajunge între zidurile mănăstirii stins, apar pentru ei pe același plan. Ei nu au luat parte la ele; nu le-au văzut petrecându-se sub ochii lor; nu le-au trăit ca să le poată înțelege. De aceea nu trebuie să ne surprindă faptul că, în loc să cetim în paginile lor toate frământările timpului, întâlnim mai mult preocuparea de formă, de stil, de efect; că, în loc să povestească simplu și precis cele ce aflau, recurgeau la cronograful lui Manases pentru a împrumuta din el podoabe retorice.

Hrăniți mai mult cu apocrife biblice și cu legende hagiografice, în care eroul este înfățișat într-o aureolă de miraculos și misticism, călugării cronicari, neștiutori despre cele ce se petrec departe, la curte, sunt înclinați să vadă în Domnul, a cărui viață o scriu din poruncă, un prototip ideal de virtuți creștinești. De aceea cronicile lor au un caracter panegiric, așa cum se obișnuiseră din legende hagiografice.

Dacă la cele de mai sus adăugăm și faptul că aceste cronici erau scrise într-o limbă străină, neaccessibilă păturilor largi ale poporului, atunci este ușor de înțeles pentru ce nu le putem considera ca un instrument al deșteptării conștiinței naționale.

Dar, deși sunt scrise într-o limbă străină, deși sunt lipsite de valoare literară, totuși trebuie să ținem seamă și de ele, fiindcă ele ne-au păstrat istoria Moldovei dela 1504—1574 și pentru că — după cum vom vedea mai târziu — au intrat, ca izvoare, în alcătuirea croniceii lui Grigore Ureche.

BIBLIOGRAFIE. CRONICA DIN MÜNCHEN. Cronica germană a domniei lui Ștefan cel Mare, scrisă în 1502 și descoperită de d-l Olgierd Górká, se păstrează în manuscrisul *Codex Latinorum 952* din Biblioteca de Stat din München, *Bayerische Staatsbibliothek*. Despre ea d-l Górká a prezentat Academiei poloneze, în ședința din 17 Iunie 1929, un memoriu, care a fost publicat în *Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, Cracovie, 1929 nr. 6 (Iunie) p. 29—31, sub titlul: O. Górká, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego Nieznane najstarsze źródło rumuńskie historyografii* (La chronique de l'époque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne, mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine). Despre această comunicare o scurtă dare de seamă datorită d-lui I. Nistor în *Codrul Cosminului*, *Buletinul Institutului de Istorie și limbă*, VI, Cernăuți, 1930, p. 484—485. Într-o nouă comunicare, făcută de data aceasta Academiei Române, în ședința din 8 Noembrie 1930, d-l Górká a dat detalii mai precise și mai interesante, dar această comunicare nu a apărut până acum.

N. Iorga, în *Buletinul Comisiei istorice a României*, IX, 1930, pag. 187—195, crede că opera este a unui Sas, probabil dela Baia, care a utilizat un izvor intern de mănăstire în limba slavonă sau română, care mergea până la 1475, de unde apoi a adăugat cele ce știa el personal.

În sfârșit, textul croniceii a fost publicat, cu o introducere interesantă, în anul 1931: Olgierd Górká, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457—1499) z trzema podobiznami w tekście*, Krakovia, 1931, în ediția Academiei Polone din Cracovia (*Archiwum komisji historycznej*), seria II, tom. III și ediție separată 119 p. + II planșe-facsimile. Studiul a fost tradus în limba română de Dr. Emil Biedrzycki și a fost publicat, cu textul german al croniceii și cu o traducere în limba română făcută de domnișoara Irmtraud Briebrecher, absolventă a Seminarului de Istoria Literaturii române vechi, în *Revista istorică română*, IV (1934) p. 215—279 și V—VI (1935—1936), p. 1—85. S'a publicat și a parte în *Biblioteca Revistei istorice române*, I, cu titlul: O. I. Górká, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457—1499)*, București 1937, 160 p.

Un alt studiu aprofundat asupra croniceii, care ajunge la concluziuni diferite: Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, în *Cercetări literare*, III, 1939 p. 219—293; a se vedea și recenzie la P. P. Panaitescu în *Revista istorică română* I (1931) p. 153—160.

CRONICELE SLAVONEȘTI. Grupul de cronici slavonești ale Moldovei au fost publicate de profesorul de slavistică dela Universitatea din București, Ioan Bogdan în următoarele trei lucrări importante: Ioan Bogdan, *Vechile cronici moldovenești până la Ureche*, București, 1891, care cuprinde: 1. *Codicele miscellaneu dela Kiev*. Este un manuscris de 504 file în 8°, păstrat în Biblioteca Academiei teologice din Kiev, scris pe hârtie lucie, în veacul al XVI-lea, de Isaia din Mănăstirea Slatina: *vechile anale slavonești ale Moldovei*. Publicația cuprinde în original și traducere românească următoarele texte, însoțite de studii detaliate și de note: 1) Cronica și analele putnene — Povestire în scurt despre domni moldovenești (p. 23—41; 193—198; 243—267); 2) Cronica lui Macarie (p. 69—89; 198—212; 268—279); 3) Cronica lui Eftimie (p. 90—103; 212—222; 280—283); Cronica anonimă (p. 62—68; 235—239). La acestea se adaugă: cronica moldo-polonă (p. 42—61; 173—181; 223—233).

Ioan Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor*, București, 1895; cuprinde următoarele 4 texte însoțite de studii aprofundate: 1) *Codicele dela Tulcea* — numit astfel fiindcă se afla în Biblioteca clubului bulgar dela Tulcea; azi e trecut în Biblioteca Academiei Române nr. 649 *Letopisețul dela Bistrița* în 8°. 2) O cronică sârbo-moldovenească (sârbească amestecată cu anale moldovenești) dela mănăstirea Neamțu, p. 81—102; 3) Cronica moldo-polonă de N. Brzeski, p. 103—137; 4) Cronica Țării Moldovei și a Munteniei de Miron Costin, p. 139—204.

Ioan Bogdan, *Letopisețul lui Azarie în Analele Academiei Române*, seria II-a, tom XXXI, *Mem. sec. ist.*, 1909, cronicile păstrate în ms. O, XVII, nr. 13 al Bibliotecii imperiale din St. Petersburg și anume: 1) o cronică universală însoțită de analele sârbești dela 1355 până la 1490 cu știri privitoare la țările noastre (p. 62—66; 121—145); și 2) letopisețul lui Azarie (p. 66—98) cu următoarele părți: a) analele Putnene; Povestire în scurt despre domni Moldovei (p. 69—76; 146—152; 181—187); 2) cronica lui Macarie (p. 76—84; 152—168; 187—202); 3) cronica lui Azarie (p. 84—98; 168—181; 202—214). La aceste texte se mai adaugă o versiune românească din secolul XVIII-lea a analor putnene, după un ms. din Biblioteca Academiei Române, descoperit și copiat de Al. Lapedatu (p. 107—119).

CRONICA MOLDO-POLONĂ a fost publicată pentru întâia dată de istoricul polon Wojciecki — după o copie, făcută în secolul XVII de istoricul polon Adam Naruszewicz, din Muzeul Czartoryski (Cracovia), în 1844 — în *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*, Varșovia, VI, p. 51—67. Ea a fost apoi reprodușă de B. P. Hașdeu în *Arhiva istorică*, III, 1867, p. 5—15 și de I. Bogdan — care credea că o «publică întâiaș dată» în *Vechile cronici moldovenești până la Urechia* textul polon la p. 173—183 și traducerea românească la p. 223—233.

O a doua versiune din secolul XVI, descoperită de I. Bogdan în Biblioteca imperială din Petersburg, fondul Bibliotecii Zaluski (azi trecut la Universitatea din Varșovia), a fost publicată în *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor* p. 119—137. O a treia copie dela începutul secolului al XVII-lea, aflată în colecția lui Iosif

Rusiecki din Trojanka, a fost semnalată de filologul polon I. Lós în studiul său *Pamiętniki Lanczara* (Amintirile ieșicului), Cracovia, 1912, p. 38–40.

STUDII. Textele publicate de I. Bogdan sunt însoțite de studii aprofundate. Contribuții interesante la studiile lui Bogdan au adus:

Ștefan Orășanu în *Convorbiri literare*, XXXI, pag. 513 și urm., 648 și urm.
N. Iorga, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea* (1688–1821), ed. I, vol. II (în ediția a II-a textul privitor la analele slave a fost prescurtat).

Părerăa lui Bogdan că analele Moldovei au fost scrise în vechile mănăstiri dela Bistrița (originalul versiunii păstrată în codicele dela Tulcea) și dela Putna (originalul versiunii păstrată în codicele dela Petersburg) a fost pusă la îndoială pentru întâiași dată de d-l I. Minea, care, într-o notiță publicată în *Anuarul liceului I. Maiorescu din Giurgiu* pe anul 1919–1920, publicat de N. Cartoian, a arătat că letopisețul a fost scris la curtea lui Ștefan cel Mare. Chestiunea a fost reluată și documentată pe larg de I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, Iași, 1925 (Extras din *Cercetări istorice* I, p. 192 și urm., unde se studiază și raporturile dintre versiunile slavonești între ele și dintre toate laolaltă și Ureche de altă parte) și de I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei Românilor: Letopisețul dela Bistrița și letopisețul dela Putna*, București, 1926. Despre letopisețele slavonești și raporturile lor cu Ureche a se vedea și George Pascu, *Letopisețul cel moldovenesc, utilizat de Gligorie Ureche* în legătură cu toate letopisețele moldovenești în slavonește, Iași 1938; același, *Die Anfänge der rumänischen Geschichtsschreibung in Südost-deutsche Forschungen* 1939 Pentru *Pomelnicul de la Bistrița* v. mai sus p. 27. Pentru cronica moldo-polonă: P. P. Panaitescu, *Rev. ist. rom.* I, 1931, p. 113–123.

III. ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE

Nu cunoaștem împrejurările în care și-au luat naștere cronicele muntene, deoarece, în afară de Vieța Patriarhului Nifon și de o cronică scrisă în limba română în vremea lui Mihai Viteazul și păstrată într-o traducere latină, istoriografia munteană nu ne-a fost păstrată decât în compilații târzii din veacul al XVII-lea.

Știrile pe care le găsim însă în aceste compilații trec dincolo de epoca lui Mihai Viteazul și a lui Neagoe Basarab. Ele se referă la primii voievozi și, deși confuze și lacunare, ne indică totuși că și în Țara Românească istoriografia trebuie să fi început de timpuriu. Când s'a început însă, în ce împrejurări și în ce limbă nu putem ști precis deoarece, dincolo de epoca lui Neagoe Basarab, nu ni s'a păstrat nimic și până acum nu s'a descoperit și nici nu avem din alte izvoare știință de vreo cronică slavonească pentru Țara Românească.

Cultura în limba slavă, inițiată de Nicodim și ucenicii săi, era tot atât de înfloritoare în Muntenia ca și în Moldova. Am amintit mai sus de unul din marii logofeți ai lui Mircea cel Mare, care retras mai târziu din valorile lumii în liniștea mănăstirilor, a alcătuit un polieleu în limba slavă.

Cel mai de seamă monument al cugetării și simțirii românești în limba slavă îl formează însă *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie*. Acest prețios monument este legat de numele Domnului care a ridicat minunata mănăstire dela Curtea de Argeș și mitropolia din Târgoviște și care a fost protectorul călugărului sârb Macarie, patronând imprimarea primelor cărți de slujbă bisericească pe pământ românesc. Un adevărat voevod al culturii românești și un mare sprijinitor, prin darurile trimise, al creștinătății din întreg Răsăritul ortodox, oprimat sub apăsarea păgână: «ctitor mare a toată Sfetagora», cum îl numește Gavril Protul muntelui Athos. Învățăturile lui Neagoe au fost utilizate și de N. Bălcescu în studiul său despre *Puterea armată și arta militară la Români*, apărut în 1844 în revista *Propășirea* dela Iași, și fuseseră publicate, pentru întâiași dată, cu un an mai înainte, în tipografia colegiului Sf. Sava. La epoca apariției, și multă vreme mai târziu, se credea că aceste învățături au fost scrise de evlaviosul domn al Munteniei în limba țării. În 1894, învățatul rus, Lavrov, descoperind însă în Biblioteca Națională din Sofia o redacțiune slavonească a «Învățăturilor» a închis dusuția, deoarece, în urma acestei descoperiri, toți istoricii

noștri literari sunt astăzi de acord că «Învățăturile» au fost redactate în limba slavonă.

CUPRINSUL. Opera este împărțită în unsprezece părți. În structura ei se întrepesă însă două elemente distincte: unul alcătuit din material mai mult de ordin religios, altul din învățături și sfaturi cu caracter politic. Este ca un tratat menit să îndrumeze către vieța creștinească și mai ales să pregătească pentru domnie pe vâstarul domnesc, o operă parenetică, asemănătoare cu cele cunoscute în literaturile bizantine sub numele de «Oglinzile Domnitorilor», imitate și în literaturile slave și cunoscute și în Apus. O astfel de operă este și *Ceasornicul Domnilor*, despre care ne vom ocupa mai târziu și pe care l-a tradus Nicolae Costin după un original ce venea, prin intermediar latin, tocmai din Spania.

În prima parte, Neagoe sfătuiește în câteva pagini pe fiul său să păzească întotdeauna cu sfințenie poruncile lui Dumnezeu, că dacă le calcă, chiar dacă s'ar ridica împărății lumii cu toată puterea lor să-i vină în ajutor, nimic nu-i folosește, pe când dacă le păzește, oricâți vrășmași s'ar stârni împotriva lui, Dumnezeu îl va ajuta.

Pornind dela această temă, desvoltată frumos din punct de vedere al moralei creștine, urmează — chipurile pentru exemplificare — un bogat material biblic împrumutat din *Cartea Regilor* despre Saul, despre David, despre Solomon, despre Ahia prorocul și Ierovoam, feciorul lui Solomon, despre Ahav împăratul, despre Iue împăratul care a săgetat pe Ioaram feciorul lui Ahav și pe împărăteasa Isavela, despre Senaherib împăratul Asiriei, despre Iezechia împăratul. După aceasta, fiindcă mai înainte se spusese că Domnul trebuie să fie credincios lui Dumnezeu cum a fost Sf. Constantin, se intercalează brusc *Viața Sf. Constantin și Elena* și aflarea sfintei cruci, după care urmează alte capitole biblice: Avesalom și lupta lui împotriva lui David și, în sfârșit, această primă parte se încheie cu câteva parabole din *Varlaam și Ioasaf*: a celor două cosciuge, a privighitoarei, a celor trei prieteni.

Partea a doua, consacrată mai mult sfaturilor privitoare la guvernământ, începe cu două capitole, care se leagă prin cuprinsul lor de materia primei părți: unul privitor la cinstirea icoanelor, altul privitor la dragostea și frica de Dumnezeu.

După aceasta urmează, fără o legătură strânsă cu precedentele, un capitol de o rară frumusețe lirică: cartea lui Neagoe Basarab când și-a transferat moaștele mamei sale, Neaga, și a fiilor săi Petru, Ioan și Anghelina în ctitoria dela Argeș, capitol care atrage după sine câteva pagini din romanul lui Varlaam și Ioasaf și din *Fisiolog*: pilda pentru nimicnicia vieții acesteia pământenești, precum și pildele despre șarpe, porumbel și stru-tocamil.

După aceste capitole, în legătură cu suferințele lui Neagoe, urmează o serie de sfaturi practice, privitoare la opera de guvernare: «cum și în ce chip să cinstească boierii și slugile», ce-l vor servi «cu dreptate»; cum să-și așeze boierii și slujitorii în locurile de cinste la curtea sa; reguli de bună purtare la masă; norme privitoare la primirea solilor străini; chestiuni de tactică militară pe câmpurile de luptă; sfaturi de cum să facă judecățile și să împartă dreptățile; povești de milostivire și de îndurare, de înlăturarea pizmei și a gândului de răzbunare și, în sfârșit, după un capitol referitor la «pecetluirea cărții acestia», opera se încheie cu rugăciunea, adică cu «cuvântul de iertare» pe care Domnul în ceasul morții îl îndreaptă către «coconii săi și către cocoane, și către boierii săi cei mari și cei mici și către alte slugi ale sale către toate». Deoarece partea aceasta parenetică este miezul întregii lucrări, ne oprim puțin asupra ei.

Sâmburele acestor învățături este ideea monarhiei absolute de drept divin, subordonată însă crezului creștin. Omul să nu-și alipească cugetul de lucrurile amăgitoare și deșerte ale acestei

lumi trecătoare, căci «iubirea lucrurilor lumii acesteia deslipește gândul și cugetul dela Dumnezeu», iar cel care cearcă slava își pierde sufletul, «fiindcă, după cum mănâncă rugina pe fier, așa mănâncă și pe om slava cea omenească și cum înfășoară volbura sau curpenul vița și-i pierde roada ei, așa, fătul meu, pierd trufia și mândrețele roada împăratului și a Domnului».

Cu o adevărată grijă părintească, Voevodul recomandă pe boieri în paza fiului său: «să fii gard grădinii mele și să o păzești cum am păzit-o și eu, că dacă o vei păzi și-i vei fi gard ca zidul de piatră, cum am fost și eu, atunci cum cugetau ei să-și verse sângele și să-și puie capetele lor pentru mine, așa își vor vărsa sângele și-și vor pune capetele pentru tine». Dacă se întâmplă ca vreun boier să greșească, să nu se ia după sfatul uneltirilor viclene și să nu se pripească cu pedeapsa, ci întocmai ca grădinarul priceput «să încerce mai întâi să curețe crengile cele uscate, să sape gunoiul dela rădăcină» și numai «dacă nu se va întoarce să dea roadă», atunci — sfătuește el cu multă înțelepciune și discreție — «în mână-ți este să faci cum îți este voia, întocmai ca pe pomul cel sterp».

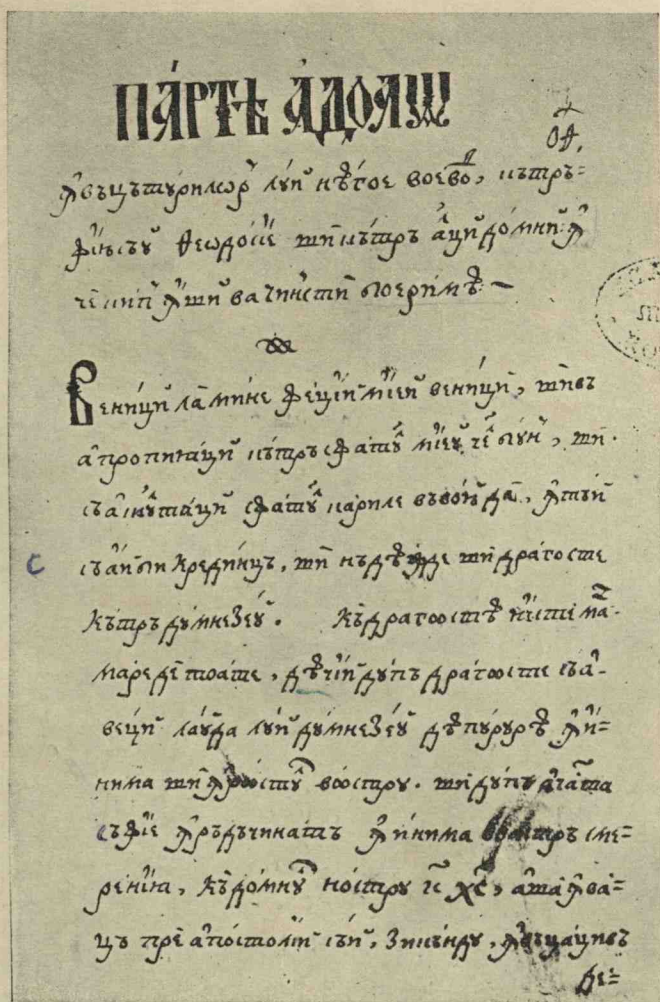
Când va fi să-și pună boierii în dregătoriile publice, atunci să nu țină seamă de rudenii: «Domnul nu trebuie să aibă rudenii, ci numai slugi drepte» fiindcă — zice Neagoe — «nu te-au ales, nici te-au uns ei, ci Dumnezeu, ca să fii tuturor cu dreptate». Înainte de a împărți funcțiunile, să nu se ia după cei interesați, ci să cumpănească bine și să ispitească vrednicia fiecăruia.

În domnia lui să fie cumpătat. Când se așează la masă cu boierii, să ia parte cu sufletul la veselia tuturor, dar să-și păstreze firea și cuviința domnească: să bea cu măsură, «ca să poată birui mintea pe vin, iar nu să biruiască vinul pe minte și să cunoască mintea ta pe mințile slugilor tale, iar nu să cunoască mintea slugilor pe mintea ta».

Un capitol din cele mai interesante, fiindcă, dacă ar fi autentic, ne-ar introduce în intimitatea ceremonialului dela curtea lui Neagoe, este cel privitor la primirea solilor.

Solii, veniți dela Domnii creștini, să fie primiți cu cinste. Înaintea lor să se trimeată boieri cu mâncare și băutură din destul, până ce vor sosi la scaunul domnesc. Ajunși aci, să fie orânduiri la gazdă bună. După ce solul s'a odihnit 2—3 zile, să aleagă oameni vrednici dintre curtenii lui și să-i trimeată să aducă solul. Domnul și curtea să se îmbrace în haine de gală; să se împodobească bine jilțul și divanul, iar în jurul voevodului să se strângă sfetnicii cei bătrâni și boierii cei tineri. Și când trimisul va da solia, Domnul să asculte cu luare aminte, ca să nu piardă nimic din vorbele lui. Chiar dacă nu-i va aduce cuvinte plăcute, să nu răspundă nimic, deoarece «cuvântul este ca vântul: dacă iese din gură, nici într'un chip nu-l mai poți opri, măcar de te-ai căi ziua și noaptea». După ce solul pleacă, atunci să-și adune boierii, să asculte sfatul fiecăruia și să cântărească bine spusele tuturor. După ce sfatul se va risipi, Domnul, retrăgându-se în iatac, să se roage și Mântuitorului și Maicii Sale, ca să-i lumineze mintea, să cumpănească sfaturile și după ce va alege pe cel mai bun, să-și cheme din nou boierii în divan. Numai după ce va împărtași sfetnicilor gândul său, să dea răspuns solului.

Dacă vrășmașii vor năpădi în țară, atunci să nu pribegască peste hotare, căci — zice el — «eu am fost pribeg și de aceea vă spui ce trai și hrană cu nevoie este pribegia. Pentru aceea să nu faci așa, că mai bună este moartea cu cinste, decât vieța cu amar și cu ocară. Nu hireți ca pasărea aceea ce se cheamă cuc, care-și dă ouăle de le clocesc alte pasări și-i scot puii, ci fiți ca șoimul și vă păziți cuibul vostru». Urmează apoi sfaturi privitoare la tactica de luptă. Să nu se teamă de oștile cele multe ale dușmanilor, ci să cheme pe Domnul în ajutor, să-și îmbrace platoșa și să pornească voios la luptă. Oastea să fie

Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie. Ms. nr. 1 (fond Gaster) din Biblioteca Academiei Române, copiat de Radu logofețel de divan, în 1726.

împărțită în trei corpuri: înainte străjile, apoi să vină a doua armată și numai după aceea să urmeze grosul, «tabăra cea mare». Să nu fie însă prea depărtate, pentru că dacă straja va fi biruită, să nu se risipească și să producă panică, ci să se poată retrage și amesteca în armata a doua, iar cu aceasta, la rândul ei, în «toiul taberei». Domnul să nu stea unde va fi temeiul oștirii, fiindcă într'acolo își vor îndrepta oștile străine tunurile, ci să stea între a doua și a treia oaste, înconjurat de 60 de voinici devotați, care să nu se deslipească niciodată de lângă el, nici chiar atunci când steagurile lui sunt biruitoare. Dacă s'ar întâmpla din nenorocire să fie biruit, atunci să se retragă cu boierii în locuri de taină ale țării, unde are boieri credincioși și să aștepte acolo sorți mai norocoși. Dacă va ieși biruitor din războiu, atunci să-și dăruiască ostașii după vitejia și vrednicia dovedită, iar pentru cei cari au rămas pe câmpurile de luptă, să se roage la sfintele biserici în numele poporului întreg, pentru ca astfel toată suflarea țării să se ridice, ca un singur gând, pentru slăvirea eroilor și pentru apărarea pământului strămoșesc.

Miezul învățăturilor îl formează, cum am spus, sfaturile acestea politice și, am mai putea spune, de morală creștină, dar aceste precepte sunt înecate în mulțimea elementelor eterogene: capitole întregi din Biblie (*Cartea Regilor*), pilde din *Fisiolog* și din romanul *Varlaam și Ioasaf*, părți din *Umilința* (*Κατάνυξις*) lui Simion Monahul, din omiliile lui Ioan Hrisostomul.

Dacă unele din aceste elemente, împrumutate de aiurea, sunt bine țesute în urzeala învățăturilor, multe însă sunt

Neagoe și familia sa. Frescă de la mănăstirea Curtea de Argeș

stângaciu introduse în versiunea românească publicată și nu se leagă armonic nici cu capitolele precedente și nici cu cele următoare. Bucățile din care este alcătuit mozaicul nu sunt dar nici de aceeași dimensiune și nici nu se îmbină toate între ele astfel, încât să formeze un întreg unitar. Concepția organică a operei este turburată prin mulțimea elementelor străine, adesea rău așezate la locurile unde se găsesc.

PATERNITATEA. Materialul acesta străin, care s'a suprapus peste redacția primă, complică și rezolvarea problemei privitoare la autenticitatea operei.

În ce privește chestiunea paternității lui Neagoe, stau față în față două păreri: teza d-lui Iorga că «Invățăturile» sunt opera lui Neagoe; teza regretatului coleg D. Russo că sunt opera unui călugăr admirator al lui Neagoe dela începutul secolului al XVII-lea.

D-l Iorga pleacă, în considerațiile sale, dela acele părți lirice în care Neagoe, în accente pline de duioșie, plânge durerile care-i sângerează sufletul pentru moartea prematură a fiului său Petru:

«O, fiul meu Petru, iată că-ți trimit surguciul și diademele pentru că tu-mi erai stâlparea (= ramura) mea cea înflorită,

de care pururea se umbriau și se răcoriau ochii mei. Iar acum stâlparea mea s'a uscat și florile ei s'au veștejit și s'au scuturat și ochii mei au rămas arși și părliți de jalea înfloririi tale.

O, iubitul meu Petre, eu credeam și cugetam să fii Domn și să veselești bătrânețele mele oarecând cu tinerețele tale și să fii biruitor pământului. Iar acum, fiul meu, te văz zăcând sub pământ...».

În al doilea rând, d-l Iorga spune că sfaturile cu caracter politic cuprind norme de domnie caracteristice veacului al XVI-lea românesc, date privitoare la ceremonialul curții: cum să se primească solii, cum să șeasă la masă, cum să se poarte cu boierii, ce atitudine să aibă față de Turci, cum să meargă la război — lucruri care nu puteau porni din mintea prea puțin știutoare de chestiuni de protocol a unui călugăr, nutrit cu lecturi ascetice. Este, mai ales în sfaturile privitoare la tactica militară, un suflu războinic care oglindește întreaga epocă de lupte cu Turcii, dela începutul veacului al XVI-lea.

Apoi, în secolul al XVII-lea, amintirea lui Neagoe se ștersese din mintea cărturarilor noștri și ar fi de mirare cum, un om de schit sau de mănăstire să desfunde din trecut această frumoasă, dar uitată figură de Domn, cu toate amănuntele vieții sale și cu atâtea trăsături care nu puteau fi surprinse decât de un contemporan.

Paternitatea lui Neagoe a fost pentru întâia dată contestată de regretatul D. Russo, într'un articol publicat în *Studii bizantino-române* și mai târziu într'o polemică cu profesorul bulgar Stojan Romansky, publicată în *Convorbiri Literare* și reproducă apoi în *Studii și critice*.

D. Russo pleacă dela constatarea că în miezul operei — în partea care cuprinde plângerile lui Neagoe pentru pierderea mamei sale și a fiilor lui, Petru și Ioan — sunt o serie de inadvertențe și de contraziceri care nu se pot explica admitând că Neagoe este autorul «Invățăturilor». De pildă, se știe că Neagoe a avut trei fii: Petre, Ioan și Teodosie. În capitolul în care se vorbește de transportarea moaștelor mamei sale în ctitoria dela Argeș — unde însă nu se găsește mormântul ei — Neagoe pomenește cu adâncă durere moartea prematură a fiilor săi Petru și Ioan. Și totuși câteva pagini mai departe, în clipa în care Neagoe presupunându-se pe patul morții, își ia rămas bun dela cei din jurul său, spune: Chemați pe iubiții mei coconi... Chemați pe iubiții mei coconi, când el nu mai avea decât un singur fiu, pe Teodosie, este o inadvertență ce nu putea veni dela Neagoe. De altă parte, pasagiul în care Neagoe plânge moartea fiului său Petru este inspirat dintr'o omilie atribuită lui Ioan Hrisostomul, omilie din care ia pagini întregi pe care le traduce și le intercalează în altă parte a operei sale¹. Inadvertențele și contrazicerile sunt numeroase în textul publicat în 1845.

Se știe că Despina, soția lui Neagoe, a răposat în 1554, deci cu 23 de ani în urma lui, și totuși, în cuvântul prin care Neagoe în ceasul morții își ia iertare dela cei pe care-i lasă în viață, el găsește pentru toți un cuvânt bun, o mângâiere: pentru pustnici, patriarhi, preoți, călugări, împărați, domni, boieri, slugi, judecători, săraci, fii și fiice, dar uită tocmai pe Despina. «În acest moment, atât de duios și de solemn — zice D. Russo — acest soț are pentru toți o povață, o mângâiere, un rămas bun, numai pentru nenorocita Despina nu».

Iată acum altele care trădează mai curând preocupările și năzuințele unui călugăr decât ale unui domn, povățuindu-și fiul pentru viitoarea cărmuire a statului:

«Când șezi în chilia ta de aceste trei lucruri te îngrijește: de rugă, de învățătură, de rucodenie» (lucru manual). sau:

¹ Vezi pasagiile paralele la D. Russo, *Studii istorice greco-române* p. 230—234.

«Să cade să n'aibă grije de niciun lucru, ci să urască lumea aceasta cu totul și toate ale ei... Dar dacă-ți este voia să aibi avuții și moșii și vii pentru căci nu te-ai însurat să-ți fi luat muiere?».

Vasăzică, un domn povățuind pe viitorul său urmaș să urască bunurile pământești! Și cine nu vede că ideea ascetismului și a renunțării la căsătorie este în contradicție flagrantă cu principiul monarhic, care se întemeiază tocmai pe ideea prețuirii bunurilor omenești și pe principiul eredității tronului? Și ce rost au într-o operă de sfaturi politice către o odraslă princiară pregătită pentru a se urca pe tron, recomandări ascetice și sfaturi către călugări? Nu pot pleca dela Neagoe asemenea contradicții.

Argumentele sunt puternice. D-nul Iorga, într'un curs ținut în 1929 (*Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, p. 56), admite și dânsul că Neagoe a avut un colaborator cleric care «a redactat sub auspiciile lui», dar că «sunt fără îndoială și părți dictate de dânsul».

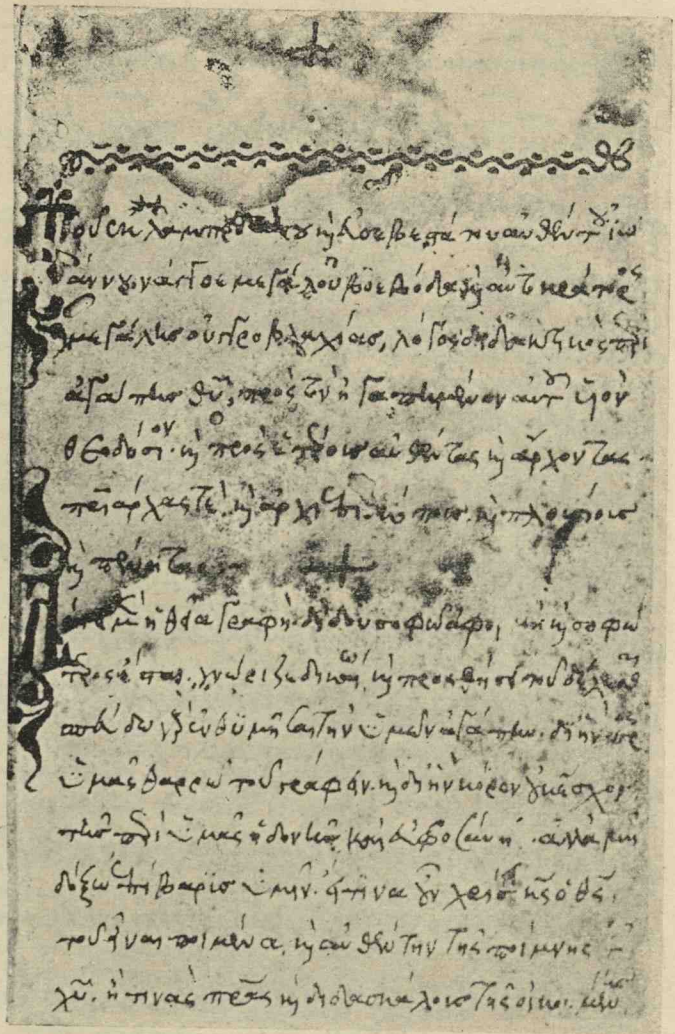
De sigur că în stadiul în care avem azi textul, argumentele împotriva paternității lui Neagoe nu s'au epuizat. Iată de pildă unul nou pe care îl putem scoate dintr-o altă contradicție izbitoare din pasajul în care Neagoe plânge moartea copiilor săi: «ci am trimes în locul meu pe iubiții mei fii: Teodosie, Petru și Ioan și pe dragele mele fiice: Stana, Luxandra și Anghelina, ca încai să se sature ei de dorul oaselor tale, pentru că ei îți sânt fii și ție, după cum îmi sunt și mie și pe care Domnul Dumnezeu i-a luat în cămara sa cea cerească». «In cămara sa cea cerească» este o figură stilistică, obișnuită în «Invățăturile» lui Neagoe și care, privită în întreg contextul, duce la concluzia că și Teodosie era mort. Dar aceasta este inexact, din punct de vedere istoric, fiindcă Teodosie a murit mai târziu la Constantinopol și apoi dacă Teodosie ar fi fost mort, ce rost ar mai fi avut «Invățăturile» către el?

Am subliniat înadins și această inadvertență pentru că se vadă că textele de care ne folosim — și pasajul l-am luat din ediția dela 1843 — nu pot sta la baza unor studii care să adâncească probleme așa de spinoase, ca aceea a paternității.

Pentru a desbata această problemă trebuie să ne întemeiem pe toate versiunile cunoscute și nu numai pe cele românești, ci și pe cele slave și grecești. Care sunt acestea?

VERSIUNILE ȘI RAPORTURILE DINTRE ELE. Invățăturile lui Neagoe ni s'au păstrat în versiuni scrise în trei limbi diferite și anume: într-o versiune slavonească fragmentară, păstrată în Biblioteca Națională din Sofia și editată de învățatul rus Lavrov, în 1904; într-o versiune grecească din secolul al XVII-lea, păstrată în biblioteca mănăstirii Dionisiat din muntele Athos, semnalată de învățatul grec Spyridon Lampros și copiată de regretatul D. Russo, în vederea unei ediții critice, rămasă din nenorocire neterminată, și, în sfârșit, într-o versiune românească, publicată în 1843 în caractere chirilice și reprodușă de d-l Iorga în caractere latine, după un manuscris, crezut din 1654, astăzi în Biblioteca din Blaj, la care se adaugă șapte manuscrise mai nouă, păstrate în Biblioteca Academiei Române.

Între aceste diferite versiuni sunt divergențe care ridică probleme din cele mai interesante. Ca să dau câteva exemple: între versiunea publicată în 1843 și reprodușă mai târziu de d-l N. Iorga și între manuscrisul nr. 3488 din Biblioteca Academiei Române sunt numeroase omisiuni, preschimări de text și adaose care se întind adesea pe pagini întregi. Ba ceea ce este și mai interesant, fiindcă ne indică originea acestor divergențe și ne arată în același timp cum copiii noștri vechi, de multe ori în mod conștient, prelucrau textul pe care-l copiau, se găsesc în manuscrisul 3488 notițe marginale ca acestea: «Dela acest semn până la sfârșitul capătului să nu se scrie și în locul

Invățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie. Versiunea grecească. Originalul în Muntele Athos. Codex Athous nr. 3755. (După D. Russo, *Studii istorice greco-române* II, planșa 4).

celor ce rămân nescrise să se scrie cele din hârtioară», sau: «Dela acest semn să nu se scrie până la sfârșitul tratatului».

Și avem, precum a arătat D. Russo, un manuscris în Biblioteca Academiei Române, nr. 2714, copiat după nr. 3488, în care s'a respectat întocmai indicațiile scrise pe margine, privitoare la omisiuni, prefaceri sau adăugiri în text.

Prin urmare, chiar, după ce a fost tradus în limba română, textul «Invățăturilor» a fost neconținut interpolat și prelucrat, după gustul și năzuințele copiștilor și al posesorilor.

Și mai mari sunt divergențele dintre versiunea greacă și versiunile românești. Din versiunea greacă lipsesc, precum a arătat Russo, acele lungi bucăți din Vechiul Testament care, neavând nicio legătură cu textul Invățăturilor, îi strică unitatea; lipsește de asemenea Vieața Sf. Constantin, alcătuită de Patriarhul bulgar Eftimie și introdusă în versiunile românești fără să fie pusă în armonie cu subiectul și lipsesc în sfârșit unele inadvertențe. În arborele genealogic al textelor, traducerea grecească reprezintă o ramură importantă. Ea pare să fi fost făcută de Matei din Pogoniana, Mitropolit al Mirelor, care a trăit la curtea lui Radu Șerban și a fost multă vreme egumen al mănăstirii Dealul 1. Și mai interesantă pare versiunea slavonă.

În fața acestui material așa de haotic este greu să hotărîm care a fost sâmburele primitiv din care a crescut, prin inter-

¹ D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, p. 161 - 162.

1. *Handwritten text in Church Slavonic script, likely a manuscript from the 15th or 16th century. The text is written in a cursive style with many ligatures and is arranged in approximately 15 lines. It appears to be a religious or legal document, possibly a charter or a liturgical text.*

Cel mai vechiu act românesc ajuns până la noi. 1521. Scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung către «jupan Hănăș Begner» din Brașov.

polări succesive, textul «Invățăturilor» așa cum îl avem astăzi în copii relativ recente. Numai o ediție critică, care va înlesni desprinderea redacțiunii originare din țesătura numeroaselor interpolări, va putea pune la punct problemele controversate, pe care le ridică acest monument literar românesc în limbă slavă.

BIBLIOGRAFIE. Textul a fost publicat întâiași dată în anul 1843 după un manuscris din 1654, care s'a pierdut apoi, sub titlul *Invățăturile bunului și credinciosului Domn al Țării-Românești, Neagoe Basarab Voevod către fiul său Teodosie, dat la lumină de Ioan Ecclesiarhul Curții*, București 1843. Textul acesta a fost republicat într-o nouă ediție, cu o ortografie latină și cu o prefață de N. Iorga, Valenii de Munte, 1910. După ms. din 1654, aflat atunci în Biblioteca Centrală din București care după Hașdeu ar fi făcut parte din Biblioteca lui Ștefan Cantacuzino, întru cât avea sigiliul Domnului imprimat pe fiecare foaie, a publicat B. P. Hașdeu un capitol: *Tractat despre purtarea ce trebuie să fină un Domn în timpul ospetelor scris românește de Neagoe Basarabă, Domnul Țării Românești în chip de povăuire către fiul său Teodosiu*, în *Archiva Istorică* (1865), I, 2, p. 111—116, și continuare p. 120—132. cf. și *Buletinul Instrucțiunii publice* 1865, p. 76—80 (capitolul privitor la războaie).

O ediție populară fragmentară: D. Ciurezu, *Invățăturile lui Neagoe Basarab*. București, 1938, Biblioteca Albina nr. 4 (Fundatia culturală «Principele Carol»).

Manuscrise românești inedite în Biblioteca Academiei Române, cotate cu numerele: 3438 (din prima jumătate a veacului al XVIII-lea); 3572 (din 1781, copiat de Popa Savva Popovici dela Râșinari); 3580 (1809, Decembrie 16, de Daniil Popovici dela Râșinari) și 2714 (copiat în 1816); alte două manuscrise se află în biblioteca lui Gaster: unul copiat la «Ieatul 1726 Mai 14 de Radu logofetel de divan» f. 183 v; ms. trecut azi în Biblioteca Academiei Române și înregistrat la *fond Gaster* nr. 1

altul la «1817 Iuli 29» (f. 111); ms. trecut astăzi în Biblioteca Academiei Române și înregistrat la *fond Gaster* sub nr. 8. Ambele au fost descrise de P. Sîrku în articolul său despre originalul *Invățăturilor* lui Neagoe, publicat în *Memoriile Academiei de Științe, Secțiunea limbii și literaturii ruse*, Petersburg, 1900, tomul V, p. 1289 și urm. Manuscrisul considerat pierdut din 1654 (vezi V. A. Urechia, *Asupra manuscriptului lui Neagoe Vodă din 1654 în Analele Academiei Române*, seria II, t. II (1879—1880), p. 48) se găsește azi în Biblioteca Centrală din Blaj. El fusese semnalat de Lupeanu, *Blajul și biblioteca lui*, Blaj, 1932, p. 9, de d. Ștefan Manciu, *Biblioteca centrală din Blaj*, Blaj, 1939 p. 53 (nr. 115) și a fost identificat, acum în urmă, de d. Vasile Grecu în *Convorbiri literare*, LXXII (1939) nr. Oct.—Dec. p. 1851—1865. Manuscrisul a făcut parte din Biblioteca Domnului Ștefan Cantacuzino (1714—1716), căci pe fiecare filă poartă pecetea cu inscripția «Ioan Ștefan Cantacuzino Voevod». Data de 1654 atribuită de Hașdeu manuscrisului, se găsește însă într-o notiță de pe câteva file grecești, scrise de altă mână și legate la un loc cu textul *Invățăturilor*.

Versiunea slavă a fost publicată de Prof. A. Lavrov în *Памятники древней письменности и искусства*, CLII, St. Petersburg, 1904.

Versiunea grecească din mănăstirea Dionisiat a muntelui Athos (nr. 3755) a fost descrisă de Spy. P. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Cambridge, 1905.

STUDII: B. P. Hașdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, p. 439—445. I. Bogdan, *Cultura veche română*, p. 79—82.

Studii admitând paternitatea lui Neagoe: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase*, București, 1904, pag. 50 și urm. și *Istoria literaturii românești*, I, ed. II, Buc. 1925 p. 140—150; N. Iorga, *Istoria literaturii românești, Introducere sintetică*, Buc. 1929, p. 52—58; același, *Revista Istorică*, XXVI (1940), p. 13—14; St. Romansky, *Mahnreden des walachischen Woiwoden Neagoe Basarab an seinen Sohn Theodosios*, Inaug. — Diss. zur Erlangung der Doktorwürde, in G. Weigand,

târziu, pe la jumătatea secolului al XVI-lea. Aceste copii fragmentare nu cuprind nicio notiță clară care să ne indice pe traducător sau măcar pe copist, necum data sau localitatea unde au fost traduse sau copiate textele. Totuși, în *Psaltirea Scheiană*, în *Psaltirea Voronețeană* și în *Psaltirea Hurmuzachi*, se găsesc câteva rânduri în criptografie — adică scriere ascunsă, — dar până acum, deși s'au întrebuințat toate cheile cunoscute în scrierea slavă, nu s'a ajuns la descifrarea lor¹.

Este probabil că copiii, care ne-au transmis textul, au alterat poziția literelor sau forma lor, așa încât numai norocul mai poate duce la descifrare. Se pare că în *Psaltirea Scheiană*, ultimele trei litere de pe foaia 242 recto, rândul 5—8 de sus, ar ascunde o dată, dar asupra interpretării ei păreri sunt împărțite: Ion Bianu și F. Macurek au propus anul 1482 (שלח = 6690 dela creațiunea lumii), Gaster 1585 (שלח = 7093), Sextil Pușcariu 1515 (שלח = 6023)².

În lipsa unor notițe clare, care să ne destăinuie data și ceva din împrejurările în care au fost traduse aceste monumente de limbă și literatură românească, s'a căutat să se scoată luminile necesare din studiul limbei. Regretatul Sbiera, care a publicat în 1885 Codicele Voronețean, a crezut că originalul acestui text a fost tradus tocmai în veacul al XIII-lea, la sudul Dunării, și pune începuturile literaturii noastre în legătură cu mișcarea bogomilică. Regretatul I. Bianu — și acum în urmă d. Șesan — susțin că traducerea s'ar fi făcut în secolul al XV-lea (I. Bianu: sub impulsul necesităților naționale pentru instrucția teologică a viitorilor preoți) Gaster credea că textele rotacizante sunt copii făcute într-o regiune dialectală, după vechile tiparuri ale lui Coresi. I. Bărbulescu și Dr. I. Bălan sunt de părere că textele sunt traduse sub influența catolicismului, iar O. Densușianu și d. Al Rosetti susțin, nu fără temei, că textele au fost traduse la începutul secolului al XVI-lea, sub influența luterană. Într'un ultim articol, regretatul N. Drăganu, plecând de la ideea că traducătorii Apostolului și ai Psaltirii ar fi fost Sași, crede că prototipul ambelor texte s'ar fi tradus în Moldova, prin stăruințele lui Despot-Vodă (1561—1563). Despot, care era prietenul lui Melanchthon și care intenționa să introducă luteranismul în Moldova, pusese la cale o Academie la Cotnari și o imprimărie pentru care vroia să aducă erudiți capabili să traducă în limba română. În această vreme, sub impulsul Domnului moldovean, prin Sași din Moldova s'ar fi făcut traducerea Apostolului și a Psaltirii, care se resfrâng pe deoparte în versiunile rotacizante (codicele Voronețean, *Psaltirea scheiană* și *Voronețeană*), pe de altă parte în tipăriunile coresiene. Dar timpul prea scurt pentru ca textele să ajungă din Moldova lui Despot-Vodă până în Brașovul lui Coresi pe de o parte, iar pe de alta prezența numeroaselor elemente maghiare, unele neviabile chiar atunci, și absența celor germane, nu ne îndrituiesc a primi această ipoteză.

Cei mai mulți istorici și filologi ai noștri admit până acum însă părerea d-lui Iorga, argumentată din punct de vedere filologic de d. I. A. Candrea, că textele au fost traduse în secolul al XV-lea, în Maramureș și că ele stau în legătură cu marea mișcare religioasă pornită din Cehoslovacia: husitismul.

¹ Singur d-l Grigoraș, într-o serie de articole, publicate în *Adevărul literar* 13/IV, 1924, p. 5. mai acum câțiva ani, pretindea că a descifrat cripte, dar interpretările date de d-sa unor notițe ca acestea: « Această epistă au fost scris pe rumâniești Iunaiza Asenii ot Ternava » sau « Miatahovi în rumâniaste Bogomil... Ionița-lu Doamne... din Terniva Mănăstir... Dimitrie... », interpretări care-l duc la concluzia că Ioniță Asan, sau un curtean al său, ar fi copiat textele în secolul al XIII-lea precum și pretinsa descifrare a criptogramei din *Psaltirea Voronețeană*, care-l face să așeze începuturile literaturii noastre la anul 823, în vremea acțiunii lui Metodiu și Chiril, sunt de domeniul fanteziei.

² I. Bianu în titlul ediției: *Psaltirea Scheiană* (1482), București, 1889, M. Gaster în *Archivio glottologico italiano*, XII p. 197; Sextil Pușcariu în *Dacoromania* III, p. 471 nota; J. Macurek în *Revue Historique*, I, nr. 3 - 4, 1929, p. 64 - 65.

Praga era, în veacul al XIV-lea, un important centru de cultură în Europa centrală. Universitatea îi era îmbibată de idei revoluționare îndreptate cu deosebire împotriva clerului catolic, care, organizat ca un fel de castă privilegiată în mijlocul societății boeme, se scobora uneori până la crime. O serie de predicatori de seamă — precursori ai lui Hus — în cap cu Matei de Janov, care venise din Paris cu idei nouă, zugrăveau decăderea bisericii și cereau înlăturarea fastului și reîntoarcerea la simplitatea primilor creștini, prin reforma interioară a sufletelor. În această frământare de idei, se răspândesc în Praga, mai ales după căsătoria surorii regelui boem, Venceslas al IV-lea, cu regele Angliei, Richard, ideile filosofice și religioase ale lui Wycliffe, care găsesc un puternic răsunet în sufletul lui Ioan Hus.

Ioan Hus, înzestrat cu un puternic talent de predicator și însușit de un nobil idealism, în deplină concordanță cu viața lui intimă, a început să propăvăduiască în catedrala din Praga, numită Bethleem, crezul ideilor celor nouă. El devine așa de popular, încât toate clasele societății, în frunte cu regina Sofia, se grămădesc la catedrală ca să-i asculte cuvântul. Paralel cu activitatea de predicator, el începe să răspândească ideile cele nouă și prin scris, îmbogățind literatura națională cu o serie de opere, care ocupă un loc de frunte, întru cât au creat limba literară cehă pe temelia graiului vorbit în Praga. În acest răstimp, în urma conflictului ivit la Universitatea din Praga între profesorii germani și cei cehi, Hus este ales rector. În calitate aceasta, el ia apărarea scrierilor lui Wycliffe, pe care episcopul din Praga poruncise să le ardă în anul 1410, și tot în această calitate, sprijinit de toți colegii săi de universitate și mai ales de studenți, el se ridică împotriva bulei indulgențelor pe care o lansase Papa Ioan al XXII-lea.

Intervenția lui Hus provoacă atâtea fievberie în Praga, încât regele dă poruncă să fie cu desăvârșire oprită orice încercare de critică a bulei. Trei tineri care au încercat să frângă porunca regelui au fost executați. Prin aceasta, mișcarea reformată a intrat pe calea revoluției.

Papa excomunică pe Hus și, în urma intervenției lui Sigismund, regele Ungariei, îl cheamă la consiliul din Constanța. Hus, întărit cu un salv-conduct din partea regelui Sigismund, prin care i se garanta siguranța la ducere și la întoarcere, pleacă în Octomvrie 1414, dar abia ajuns, în urma instigațiilor vrăjmașilor săi din Boemia, este aruncat în închisoare, unde cade greu bolnav. Conflictul dintre Hus și consiliu nu putea fi aplănat. Consiliul îi cerea o retractare categorică a ideilor sale; Hus, convins că adevărul și dreptatea sunt de partea sa, cerea să se discute și să se dovedească punct cu punct, acuzațiile ce i se aduceau. În zorii zilei de 6 Iulie 1415, Hus, după ce fusese mai înainte demis din demnitatea sacerdotală, a fost ars pe rug. Nobilimea și clericii cehi, care veniseră cu el la consiliu, s'au revoltat învinuind consiliul că a judecat cu părtinire și au declarat că întreaga națiune cehă este solidară cu Hus. Consiliul încearcă să înăbușe și această revoltă, chemând la judecată pe semnatarii protestului și arzând pe rug și pe amicul devotat al lui Hus, pe Ieronim din Praga.

Dar această măsură de represalii a produs o adâncă îndârjire în Boemia; poporul izgonește din biserici preoții, care — urmând după ritul catolic — refuzau să dea împărtășania în cele două forme: cu azimă și vin.

Întreaga națiune cehă a rupt atunci legăturile cu papalitatea și n'a vrut să recunoască altă autoritate în domeniul vieții religioase decât universitatea din Praga. Astfel se începe în Boemia lupta contra averilor adunate de clerul catolic, contra cultului sfinților, contra pompei și îmbrăcăminte somptuoase a preoților și, în sfârșit, pentru naționalizarea serviciului divin.

Revolta cehilor se accentuează mai ales când, după moartea regelui Venceslas, se urcă pe tronul Boemiei fratele lui Venceslas,

Sigismund regele Ungariei, pe care națiunea cehă îl făcea răspunzător de omorîrea lui Hus.

Poporul, instigat de partidul Taboriților — numit astfel fiindcă își avea cuibul într'un oraș din Boemia meridională, Tabor — se răzvrătește. În răstimp, Sigismund, plecând din Buda, se duce la Breslau, unde în prezența lui fu proclamată, din ordinul Papei Martin al IV-lea, cruciata împotriva Cehilor. Aceasta a îndârjit și mai mult poporul și Sigismund este socotit ca un vrăjmaș «mare și crud al regatului Boemiei și al limbii ceh». Poporul se înarmează și, sub comanda lui Žižka, nimicește armata lui Sigismund la porțile Pragăi, curând după ce acesta fusese încoronat ca rege al Boemiei. Incepe apoi o perioadă lungă de sbuciumări, de lupte neîntrerupte, de rivalități interne, cu înfrângeri, dar și cu victorii strălucite. Cehii, conduși de Žižka, care și-a pierdut ochii pe câmpul de luptă, de Procop cel Mare și alții, pătrund cu armele biruitoare în Ungaria și Germania, băgând pretutindeni spaima, prin curajul lor neînfrânt și printr-o tactică de luptă proprie — cu carele. Aceste frământări și lupte durează până în 1485, când se potoli și se semnează tratatul de pace dela Kutná Hora, prin care se hotără ca cele două partide, utraquiștii — cum se numeau adepții reformei, fiindcă susțineau cuminecătura sub ambele forme: cu azimă și cu vin — și catolicii, să fie tratați la fel, pe picior de egalitate.

Reforma lui Hus, care ținea în primul rând la oficierea cuminecăturii sub ambele forme cu azimă și vin, — la înlăturarea pompei din biserică și mai ales la oficierea serviciului divin în limba poporului, s'a răspândit din Cehoslovacia în țările învecinate și, în primul rând, în Ungaria. Aci, înainte chiar de martirul lui Hus, intimul său prieten, Ieronim din Praga, propovăduise în Buda ideile nouă de reformare a bisericii. De altă parte, pe vremea când Hus începuse lupta contra corupției clerului și pentru purificarea morală a sufletului prin reîntoarcerea la simplitatea vieții din primele secole ale creștinismului, se găseau înscriși la universitatea din Praga o seamă de studenți unguri și sași, care au putut aduce cu ei în patrie ideile lui Hus.

Din Ungaria, husitismul a trecut în Ardeal, venind din spre Zips în Bihor, de unde a putut pătrunde apoi în Maramureș. O știre contemporană ne arată că în Saros și Zips, în multe biserici catolice, cuminecătura se făcea — după cerințele reformei husite — sub amândouă formele: cu azimă și cu vin. Husitismul se pare că se răspândise simțitor și în Ardeal, căci la 6 Ianuarie 1456, Ioan Capistrano invită pe nobilii ardeleni să pustiască bisericile Vlahilor schismatici, ale Sărbilor și ale Husiților eretici.

Din Boemia, husitismul a trecut în Polonia, unde domnea regele Wladislav Jagello, căruia, după moartea regelui Venceslas, i se oferise coroana Boemiei.

Reforma husită tindea însă, între altele, la înlăturarea fastului și la confiscarea bunurilor mănăstirești, ceea ce ducea la surparea puterii temporare a episcopilor. De aceea, episcopii care erau recrutați din mijlocul nobilimii polone și deci sprijiniți de ea, au început lupta pentru stărpirea propagandei husite și au stăruit pe lângă rege să renunțe la coroana Boemiei.

Persecuțați în Polonia, husiții trec în Moldova. Deși izvoarele interne nu ne dau nicio știre în această privință, totuși documentele externe vorbesc de un călugăr franciscan Constantin, care colinda satele Moldovei, propovăduind ideile de reformă ale lui Hus. Se pare că husitismul se întinsese destul de simțitor în Moldova, căci avem o interesantă scrisoare a lui Wladislav Jagello către Alexandru cel Bun, prin care regele polon îndeamnă pe domnul moldovean să stărpească erezia din țara sa: «Nu vrem altceva — scrie el — decât să prevenim primejdia și pustiirea care ne amenință, dacă nu vom întrebuița în grabă leac împotriva boalei molipsitoare, cum arată în mod neîndoios stricăciunea Boemiei, odinioară glorioasă, acum în stare de plâns».

Din Moldova, propagandiștii husiți au trecut în Ardealul vecin, fiindcă episcopul Gh. Lepșa se plânge, într-o scrisoare a sa, că «i-au infectat turma, caprele răioase din Moldova». Astfel, în nordul Ardealului, ideile husite, venite din Moldova, s'au încrucișat cu cele aduse prin studenții unguri din Boemia și, în aceste împrejurări, este probabil ca ele să fi cuprins și o parte din Românime.

În Ungaria, ideile de reformă ale mișcării pornite de Hus au găsit, cum era firesc, o îndârjită rezistență în clerul catolic, care se vedea atacat în ceea ce făcea puterea și mărirea sa: averile mănăstirești. Dar, cu toată rezistența clerului înalt, ideile husite, care tindeau să refacă viața morală a societății pe temelii evanghelice, a găsit un puternic răsunet în masele populare, oprimate de aristocrație și de clerul înalt. Ținuturi întregi din Ungaria sunt astfel câștigate la reformă, și îndârjirea era așa de mare, încât se svonea că ereticii se pregătesc să ridice armele contra clerului înalt. În acele vremuri de cumpănă, clerul catolic se adresează papei Eugeniu al IV-lea, care trimite în ajutorul lui pe inchisorul Iacob de Marcia, un călugăr franciscan dintr-o provincie bosniacă. Acesta era un om de o vastă cultură. El a pornit lupta împotriva ereticilor cu o extraordinară energie și cu un curaj atât de neînfrânt, încât a fost celebrat în versuri de preoți unguri. În îndârjirea cu care urmărea și descoperea pe reformați, nu cunoștea nicio limită: îi judeca sumar și îi ardea pe rug.

Cu toată urgia deslănțuită de inchisorul Iacob de Marcia, sprijinit cu căldură de întregul cler catolic, totuși mulți adepți ai noiei reforme rămân neclintiți în credința lor. Ascunzându-se cu grije de delatori, ei continuă să se adune noaptea în locuri tănuite, în păduri, în mori părăsite, pentru ca acolo la lumina făcliilor, să asculte cuvântul mântuirii divine.

În aceste vremuri, de adevărată renaștere religioasă, undeva în cuprinsurile Maramureșului, un preot sau călugăr va fi tradus — cred partizanii teoriei husite — în limba română, potrivit cu ideea fundamentală a reformei, și textele principale ale Sfintei Scripturi: evanghelia și psaltirea. Textele prime ale acestor traduceri s'au pierdut, dar copii, făcute cu mult mai târziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, s'au păstrat în textele rotacizante, cunoscute sub numele de Codicele Voronețean, care conține fragmente din evanghelie, Psaltirea Scheiană, Psaltirea Voronețeană și Psaltirea Hurmuachi.

Teoria *influenței luterane*, susținută de regretatul Ovid Densusianu și de d-l Al. Rosetti, strămută cu câteva decenii mai târziu apariția primelor texte românești. Focarele reformei husite nu erau poate încă stinse în Ardeal, când din Germania prin Sași, care se duceau după mărfuri la târgul din Leipzig și mai ales prin studenții care urmaseră cursurile universității din Wittenberg, au fost aduse peste munți ideile marelui reformator Luther. În aceste noi împrejurări, pe care le vom vedea mai de aproape într'un capitol următor (p. 56—57) s'ar fi făcut primele încercări de traducere a cărților sfinte în limba română, în Maramureș, de unde apoi au fost aduse în Nordul Ardealului.

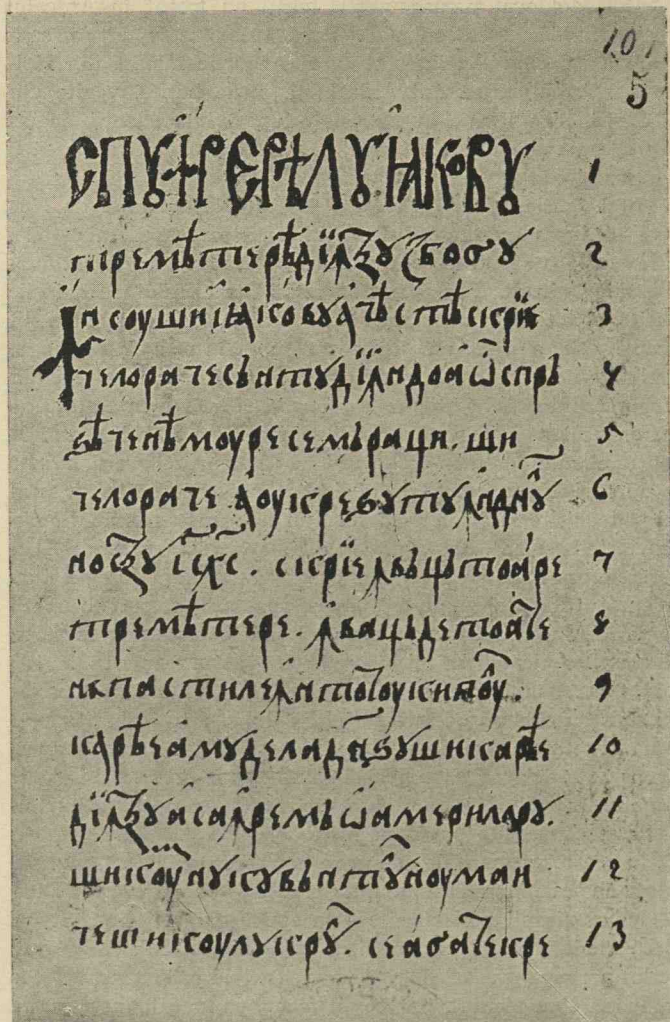
TEXTELE ROTACIZANTE X

Originalele acestor prime traduceri s'au pierdut în frământările vremurilor; ni s'au păstrat însă copii făcute mult mai târziu, pe la jumătatea veacului al XVI-lea, în Ardeal.

Aceste texte, caracterizate prin particularitatea rotacismului — de aci și numirea de texte rotacizante — sunt următoarele:

1. *Codicele Voronețean*; a fost descoperit de răposatul profesor dela liceul Matei Basarab din București, Grigore Crețu, la mănăstirea Voroneț, în anul 1871. La această dată, societatea studenților români din Viena, Junimea, al cărei secretar era pe atunci Mihai Eminescu, pusese la cale comemorarea a 400

Codicele Voronețean. Originalul în Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 448.

de ani dela sfințirea mănăstirii Putna. La serbare luase parte și profesorul Crețu, care, călătorind pe la mănăstirile bucovinene, unde se aflau mormintele vechi ale domnilor Moldovei, a descoperit în podul mănăstirii Voroneț, printre alte texte vechi, și codicele care s'a numit apoi, după locul unde a fost găsit, *Codicele Voronețean*. Din acest codice s'a pierdut începutul și sfârșitul, precum și câteva pagini din mijloc. În forma în care-l avem azi, textul cuprinde partea dela sfârșitul Evangheliei: *Faptele Apostolilor* — opera acestora de a converti popoarele la creștinism — dela capitolul 18, versetul al 14-lea, până la sfârșit, precum și 3 epistole: una a Apostolului Iacob (cap. 1—5) și două ale Apostolului Petru (a doua necompletă). Restul epistolelor, ca și primele 18 capitole din *Faptele Apostolilor*, precum și câteva foi din mijloc (cam 194 pagini), s'au pierdut.

Textul însoțit de glosar și studiu a fost publicat în chirilică și în transcriere latină, cu versiunea respectivă din Noul Testament al lui Simion Ștefan și din Biblia lui Șerban Cantacuzino, de răposatul profesor dela Universitatea din Cernăuți, I. G. Sbiera în 1885. Manuscrisul a fost dăruit apoi Academiei Române, unde se păstrează și azi.

2. *Psaltirea Scheiană*, un manuscript în 8° mic, de 530 de pagini, fusese într-o vreme proprietatea lui G. Asachi, de unde a trecut apoi în biblioteca dela Scheia a lui Sturdza-Scheianu, un mare bibliofil, care ne-a lăsat o importantă colecție de documente privitoare la chestia țărănească. Sturdza Scheianu a dăruit-o în 1884, împreună cu întreaga lui bibliotecă, Academiei Române. Aci se păstrează în secția manuscriptelor sub cota nr.

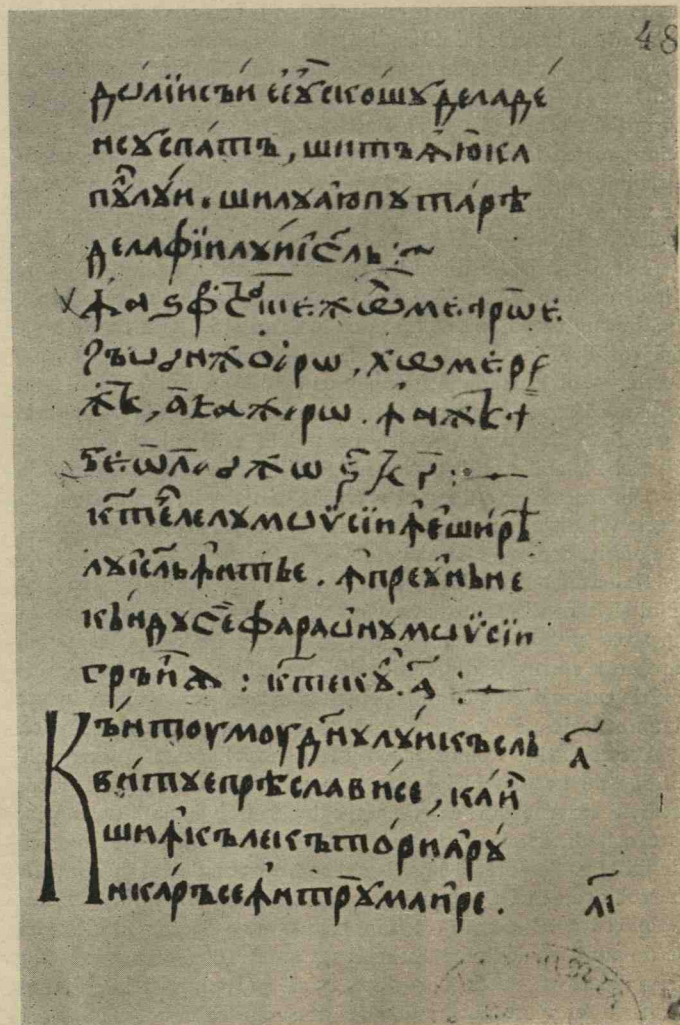
449. După numele donatorului a fost numită de Bianu, *Psaltirea Scheiană*.

Textul cuprinde Psalmii lui David și cântările adăugate de obicei în urma Psalmilor (cântarea lui Moise, rugăciunea Anei, mama lui Samuil, cântarea Sfintei Fecioare, etc.) și se încheie cu simbolul atanasian. Ea a fost copiată, după cum se poate vedea din grafia și fonetismul textului, de trei copişti diferiți. (Primul a copiat paginile 1—20, al doilea 20—196; al treilea 197—530).

Psaltirea Scheiană a fost publicată pentru întâia dată în 1889, de regretatul Prof. I. Bianu, în facsimile și în transcriere latină pe pagina alăturată, și cu indicarea variantelor din *Psaltirea lui Corci* (1577), în caractere cursive pe marginea paginii transcrisă în caractere latine. Ea a fost studiată pe larg, în comparație cu celelalte psaltiri din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, traduse din slavonește, și publicată într-o ediție critică de către d-l I. A. Candrea, în colecția de publicații a «Comisiunii istorice a României», la 1916. În această ediție însă d-l Candrea a încercat să înlăture fonetismul copiștilor și să reconstitue forma arhaică a prototipului pierdut, dar acest procedeu al școalei franceze dinainte de războiu lasă în chip firesc joc liber arbitrarului.

3. *Psaltirea Voronețeană* a fost găsită de Sim. Fl. Marian în 1882, în mănăstirea Voroneț; a fost apoi cumpărată de Dimitrie Sturdza și dăruită Academiei Române, unde se păstrează sub cota nr. 693.

Manuscrisul e fragmentar, căci s'au pierdut primele 58 de foi. Ea ocupă în familia Psaltirilor rotacizante un loc important,

Pagină din *Psaltirea Scheiană*. Biblioteca Academiei Române, nr. 449. Rândurile 5—8 cuprind criptograma nedescifrată.

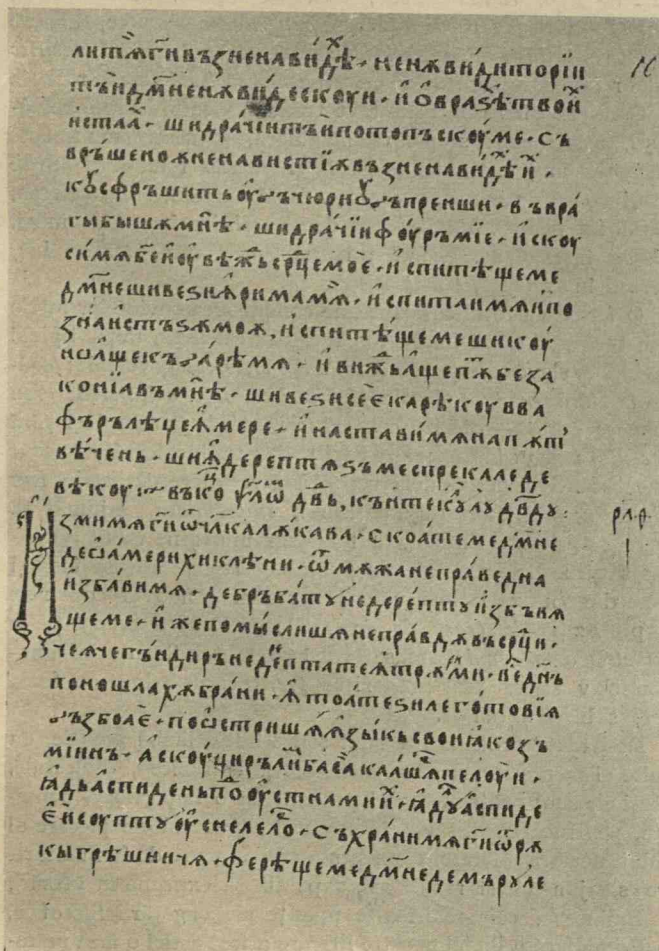

fiindcă ne-a conservat, împreună cu traducerea românească și textul slavonesc. Scrisă cu îngrijire, ea ne dă întâiu fraza slavonească, după care urmează apoi traducerea românească.

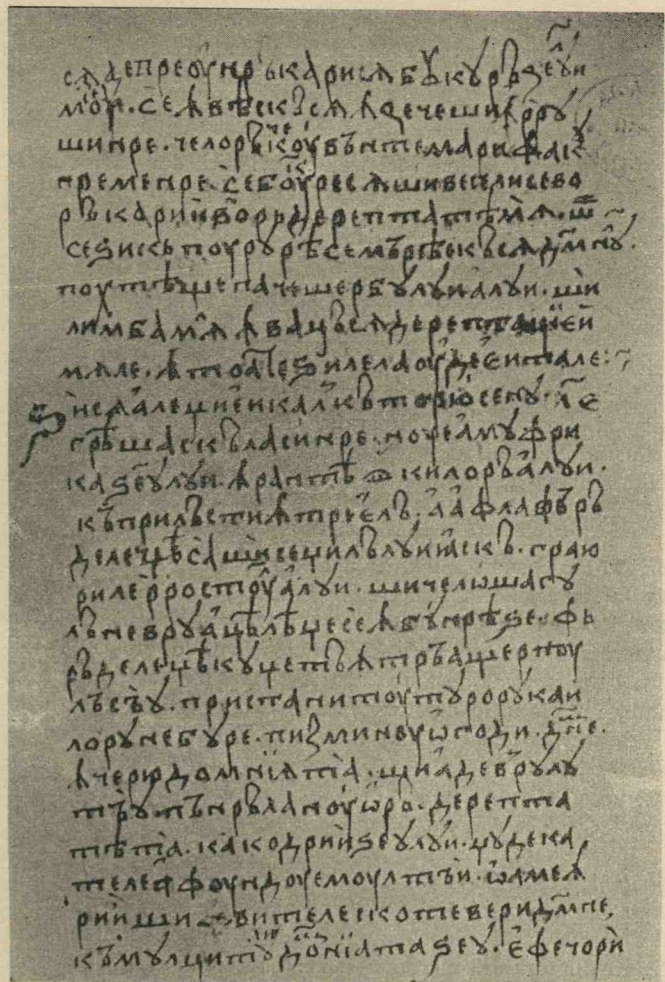
Psaltirea Voronețeană a fost descrisă și colaționată cu Psaltirea Scheiană de către regretatul Ov. Densușianu în *Anuarul Seminarului de Istoria limbii și literaturii române pe anul 1898*. Textul românesc a fost apoi publicat în caractere cirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, în 1911. El a fost apoi studiat și publicat din nou, cu versiunea slavă și textul românesc, de către un distins profesor de limba română dela liceul din Piatra Neamț, decedat prea de timpuriu, G. Gălușcă, într-o teză de doctorat germană, susținută la Universitatea din Halle, în anul 1913: *Slavisch-rumänisches Psalter-Bruchstück*.

4. *Psaltirea Hurmuzachi* se numește astfel după numele donatorului, marele patriot și istoric bucovinean Eudoxiu Hurmuzachi — inițiatorul cunoscutei colecții de documente a Academiei Române. Și această psaltire înfățișează o importanță deosebită din două puncte de vedere: întâiu, fiindcă, după concluziile d-lui Candrea, ea «nu este copia unui manuscris anterior, ci însuși autograful traducătorului din slavonește» și, în al doilea rând, fiindcă ea reprezintă o traducere deosebită, ca text, de celelalte două psaltiri, despre care am vorbit: Psaltirea Scheiană și Voronețeană. Și cum ea este tradusă în aceeași epocă și în aceeași regiune maramureșeană ca și celelalte două, ridică prin aceasta o problemă interesantă de istorie literară: în ce împrejurări s'a făcut această nouă traducere.

DATAREA. HÂRTIA, FILIGRANELE. După cum spunem mai sus, niciun document intern sau extern nu ne destăinuie împrejurările în care au fost traduse aceste texte.

O pagină din Psaltirea voronețeană, Biblioteca Academiei Române, nr. 693.

O pagină din Psaltirea Hurmuzachi, Biblioteca Academiei Române, nr. 3077.

Notițe clare, care să ne aducă oarecare lumină în această privință, de asemeni nu se găsesc pe paginile lor. Unele dintre ele au într'adevăr însemnări în criptografie, dar aceste criptograme până acum n'au putut fi descifrate.

În lipsa unor notițe clare, care să ne lămurească acest lucru, nu ne rămâne alt criteriu de datare decât analiza hârtiei și a caracterelor paleografice și lingvistice ale textelor.

Filigranele — adică mărcile de fabrică, imprimate pe hârtia pe care au fost copiate textele — ne înfățișează o ancoră, un mistreț, o coroană pusă pe un trunchiu cu rădăcini, o stemă cu o coroană și cu o cruce, o vulpe și două săgeți încrucișate.

Ancora care se găsește ca marcă de fabrică în unele coale de hârtie, pe care a fost copiat Codicele Voronețean, apare ca filigrană a hârtiei din fabricile venețiene, la începutul secolului al XVI-lea.

Hârtia, care avea ca filigrană un mistreț, se găsește folosită pentru documente și pentru manuscrise din Moldova, în primele trei pătrimi ale secolului al XVI-lea și ea provenea, după toate probabilitățile, din fabrica de hârtie a orașului Schweidnitz din Silezia, care oraș avea ca marcă a sa un porc mistreț. Marca orașului a fost imprimată ca filigrană și în hârtia fabricată acolo, încă din 1491.

Hârtia textelor care au ca filigrană o coroană pe un trunchiu cu rădăcini, sau o stemă cu coroană și cu o cruce este hârtia ieșită din prima fabrică de hârtie înființată la Brașov, în 1546 de Hans Benkner și Johan Fuchs. Stemele cu coroane sunt, după cum se știe, mărcile orașului Brașov și proprietarii fabricii de hârtie au adoptat, ca și cei din Silezia, marca orașului ca fili-

grană pentru hârtia ieșită din fabrica lor. Vulpea, pe care o găsim imprimată ca marcă în unele coale ale Psaltirii Scheiene, este imaginea numelui unuia dintre fabricanții brașoveni: Fuchs. Ea apare ca filigrană pe hârtia fabricată la Brașov, începând cu anul 1549.

Filigranele textelor rotacizante ne indică dar că hârtia pe care au fost copiate aceste texte fusese fabricată în veacul al XVI-lea în orașele Veneția, Schweidnitz și Brașov.

SCRISUL. Caracterele paleografice ale manuscriselor rotacizante înfățișează de asemeni un aspect arhaic al scrisului românesc. Este așa numita *scriptio continua*, în care cuvintele sunt copiate unele după altele, fără să fie separate între ele prin niciun spațiu.

LIMBA. Concluziile pe care le scoatem din studiul filigranelor și din aspectul paleografic al textelor sunt confirmate prin studiul limbii, deși aci problema este ceva mai complexă, fiindcă limba acestor texte nu este uniformă; dimpotrivă, ea înfățișează două straturi diferite.

Primul strat de limbă reprezintă graiul vorbit în secolul al XVI-lea în sud-estul Ardealului, de unde era copistul. Graiul acesta reprezintă în structura generală a limbii românești de atunci o fază mai evoluată (lipsa rotacismului, căderea lui *n* intervocalic urmat de *i*: *întâiu*; *j* în loc de *g*: jos etc.).

Al doilea strat de limbă aparține ținutului în care au fost traduse prototipurile acestor texte și el are un vădit caracter dialectal și arhaic. Cea mai interesantă particularitate fonetică din acest strat de limbă este rotacismul, adică trecerea lui *n* intervocalic, în cuvintele de origină latină, la *r*: *lumină* < *luminā*, *gerure* < *genuine*, *tire* < *time*, *rugăciune* < *rugāciune*, etc.

Rotacismul, care astăzi abia se mai aude la Moșii din Munții Apuseni și în sudul Maramureșului, în așa numita Țara Oașului, caracteriza în secolul al XV-lea și al XVI-lea graiul de N. E. al Transilvaniei, întregul Maramureș, după cum de altfel se poate deduce din scrisorile maramureșene ale secolului al XVI-lea și al XVII-lea, păstrate în arhivele cetății Bistrița, descoperite și publicate pentru întâia dată de d-l N. Iorga și republicate acum în facsimile și riguroasă transcriere filologică de d-l Al. Rosetti.

Alături de rotacism, apar și celelalte particularități dialectale ale Maramureșului — dar care atunci ca și azi se extind și asupra ținuturilor învecinate: Bucovina și Moldova — precum: pronunțarea lui *j* ca *g* în cuvintele de origine latină: *gioc*, *giude*, *gios*; fonetismul *dz* în loc de *z*: *Dzeu*, diftongul *oa* > *o*, particularitate care se găsește și azi în Maramureș și în Nord-Vestul Ardealului: *nopte*, *totă*, *morte*, etc.

În afară de aceste particularități dialectale care — excepând rotacismul — caracterizează și azi Maramureșul, se mai găsesc în textele rotacizante unele trăsături fonetice, morfologice și lexicale, care vădesc un stadiu al limbii mai apropiat de prototipul latin și asupra căruia se cade să ne oprim puțin pentru a fixa caracterele pe care le-a avut limba noastră literară în prima ei fază.

E, precedat de *r*, păstrat: *rebda*, *reci*, *reotate*; *i* după *r* păstrat și el: *uri*; *n* urmat de *i* în hiat s'a păstrat și se pronunța ca *n* muat: *întâniu*, *spuniu*, *vulponiu*.

Și în morfologia textelor găsim forme vechi de limbă care se apropie mai mult de prototipul latin decât cele evolute de azi. De exemplu: substantivele declinării a doua, cu desinența în limba latină în *-us*, *-um* și care astăzi se termină în consoană, se găsesc în textele rotacizante terminate în *-u*, fiindcă această vocală nu amuțise în limbă atunci: *domnu*, *împăratu*; genetivele și dativale se formau cu prepoziții; apoi pluralul substantivelor latine neutre în *-ora* se termina în *-ure*: *fapture*, etc.

Conjugarea înfățișează și ea forme interesante: găsim numeroase urme din vechiul perfect simplu: *feciū* < *feci* (azi: *făcu*), *zișu* < *dixi* (azi: *zise*), *venremu* < *venimus* (azi: *venirăm*), *venetu* < *veni-*

tis (azi: *venirăți*). Aflăm apoi o formă de condițional moștenită dela perfectul subjonctivului latin: *întrare*, *întrari*, *întrare*, *întraremu*, *întraretu*, *întrare* (cu înțelesul de aș intra) < *intraverim* < *intraveris* -*erit*, -*erimus*, -*eritis*, -*erint*. La persoana I-a a imperfectului apăreau formele fără *m*; eu *auziia*.

Mai interesant însă este lexicul, căci ne oferă o bogăție nebanuită de cuvinte moștenite din patrimoniul latin, care au dispărut din circulația limbii de azi sau viețuiesc în agonie în cine știe ce colț îndepărtat de țară: *agru* < *agrum* «țarină», *ariră* < *arenam* «nisip», *auă* < *uam* «strugure», *deșidera* < *desiderare* «a dori», *fuște* < *fustem* «toiag», *gerure* < *gyronem* «adâncime, prăpastie», *gintu* < *gentem* «neam», *gune* «tânăr», *măritu* < *maritum* «mire» a se număra < *nominare* «a-și spune pe nume»; *păsa* < *passare*, a merge (azi păstrat în expresii ca: *pas de fă ceva*) alături de care apare și omonimul *păsa* < *pensare* = a apăsa (azi păstrat numai în expresii ca: *nu-mi pasă*) *urăciure* < *orationem*, urare, binecuvântare, *viptu* < *victus* «grâu, bucate», *vărgură* < *virgulam* «fecioară», *opu iaste* < *opus est* «trebuie».

Alte cuvinte sunt importante din punct de vedere al evoluției sensului, căci păstrează încă un înțeles mai apropiat de prototipul din care derivă: *codru* cu înțelesul de «munte», *cumplit* «sfârșit»: *cumplitul pământului* = sfârșitul pământului, *fămeaie* «familie», *gudeț* «judecată», *împărți* «despărți», *pădure* «munte», *săruta* < *salutare* «saluta», *strat* «așternut».

Din originalul slavon, au rămas netraduse pe lângă titluri de capitole și numeroase cuvinte care trăiau atunci în limba ținutului, dar care, în curgerea vremurilor, au dispărut sau altele pe care traducătorii nu le-au înțeles ori cărora nu le-au găsit cu ușurință corespondentul românesc, precum: *aslamu* camată, *aspidă* șarpe cu privirea veninoasă, *bezaconie* cu înțelesul de fără de lege, *cadilă* tămâie, *dodei* a supăra, *inîie* brumă, *bincotă* — vicleșug, *ogođi* a plăcea, *onagru* asin sălbatec, *pamente* amintire, *prilăsti* amăgi, *schimen* cățel, *stepenă* treaptă, *vasilisc* balaur fantastic care ucide cu privirea, *zăbleală* fereastră.

Cum era firesc într'un text tradus în cuprinsurile românești, aflate sub stăpânire maghiară, se găsesc numeroase elemente ungurești, neînțelese în ținuturile românești libere de dincoace de munți, precum: *adamă* cămată, *bărat* prieten, *băsădui* a plânge, *bintătu* a pedepsi, *celui* a înșela, a amăgi, *celoșag* înșelăciune, *gilălu* ură, *murgiu* a cărți, *tar* sarcină, *tăroasă* însărcinată, *tămaț* prispă.

O formă ca totul curioasă este compunerea cuvintelor într'o structură nefirească limbii române, dar calchiată după tipicul cuvintelor slave corespunzătoare: *dulce vrere* < *blagovolenie*; *fărămente*, *fără fundu*, plural: *fărăfundere*, *lege călcătoriu*, *greu animoșo păcate* — *cădere*, *omugoditori*, *plod purtători* și *fără de cruțat* «зачади» (dela *чико* = copil), dar traducătorul a crezut că substantivul derivă dela verbul *члдаті* = lege dătoriu, *lege călcătoriu*, *premiezare* (înjumătățire), *împremidza*, *înjumătăți*.

În ce privește sintaxa, textele maramureșene imită adesea întorsăturile de frază ale originalului slavon. Găsim însă și urme din sintaxa latinei vulgare precum genetivul construit cu prepoziția *de* (*casa de domnul*); dativul cu prepoziția *a* (*sufletele a tot omul*). Acusativul însă sub influența originalului slav apare fără prepoziția *pre*, ceea ce aduce confuzia între subiect și obiect.

Deși textele rotacizante sunt scrise într'o limbă greoaie, cu multe elemente streine, cu particularități arhaice și dialectale, totuși ele sunt pentru istoria literaturii de o importanță deosebită, pentru că constituiesc începuturile, punctul de plecare al limbii noastre literare, care, peste trei veacuri de frământare, avea să ajungă la starea de azi, capabilă să exprime în versuri, cu Eminescu, cele mai înalte nuanțe ale cugetării filosofice.

Prima fază a limbii noastre literare a fost astfel o fază maramureșană, un dialect nord-vestic, care în veacul al XVI-lea

într-o privință stagnase într-o formă mai conservatoare, iar în alte privințe evoluase către forme — rotacismul de ex. — pe care nu le cunoșteau celelalte dialecte, cu deosebire cele în care viața românească se desfășoară mai liber în state oarecum autonome. Era greu ca în lupta cu celelalte dialecte, graiul maramureșan să se mențină biruitor pe tărâmul vieții literare. Un alt dialect era menit să-i ia locul.

Textele rotacizante, pe care valurile vremurilor le-au adus până la noi cu file pierdute sau rupte, sunt pentru filologul care vrea să reconstitue originea și evoluția limbii românești comori de preț, căci ele îi desvăluie pe de o parte forme de limbă în care se poate surprinde tranziția de la latina vulgară la limba de azi, iar pe de altă parte o sumedenie de cuvinte din vechea zestre latină, dintre care unele au dispărut, cu timpul, din circulația limbii, iar altele se sbat azi în agonie într'un colț restrâns de pământ românesc.

În sfârșit, ele mai au un aspect. Într-o vreme în care tradiția și prejudecata nu admiteau în biserica Răsăritului ortodox alte limbi liturgice decât slava și greaca, aceste prime și timide zări de lumină în pâcla slavismului înseamnă începutul unei munci grele și lungi de trei veacuri, care va duce însă la naționalizarea serviciului divin.

Textele rotacizante au trecut din mână în mână și prin copii s'au răspândit din sat în sat și din ținut în ținut până ce, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în sudul Ardealului, au fost puse în tipar de către diaconul târgoviștean Coresi.

BIBLIOGRAFIE. PUBLICAȚII DE TEXTE: *Codicele Voronețean* a fost publicat cu un studiu și vocabular de Ion al lui G. H. Sbiera, *Codicele Voronețean*, ed. Academiei Române, Cernăuți, 1885. Ideile eronate ale lui Sbiera au fost combătute de: G. Crețu în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie* (a lui Tocilescu) anul VI (1886), p. 155; de I. Bogdan în *Convorbiri Literare*, 1886, p. 77—88 și de I. Nădejde în *Contemporanul*, anul III. (1883), p. 132, 178, 230, 474, 514, 526.

Psaltirea Scheiană a fost publicată în facsimile și transcriere latină cu variante din Coresi de I. Bianu, *Psaltirea Scheiană*, Tomul I, București, 1889. O ediție critică însoțită de un studiu aprofundat a dat d-l I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI și XVII*, traduse din slavonește; vol. I cuprinde studiul, vol. II textul și glosarul. București (Comisia istorică a României), 1916. Despre copiii Psaltirii Scheiane: I. Bianu, *op. cit.*, p. XII observând că sunt două scrisuri, presupunea doi copiiști sau «aceeași mână, dar după o întrerupere cam îndelungată». Al. Procopovici în *Despre nazalizare și rotacism, Analele Acad. Române*, Seria II, t. XXX Mem. secț. lit. București, 1908, p. 29 și I. A. Candrea, *op. cit.*, I, p. XXVIII, au dovedit că sunt trei. C. Lăcea în *Dacoromania*, III, p. 461—471 admite că sunt Sași; N. Drăganu, *Dacoromania*, III, p. 475—508 și 914—929: primele traduceri au fost făcute de un Sas din regiunea Bistriței «care a urmat ca student la Universitatea din Praga» unde a primit învățăturile lui Hus. Cf. însă și Al. Rosetti în *Grai și suflet* II, 1925—1926, p. 153, 156.

Psaltirea Voronețeană a fost publicată în caractere chirilice de G. Giuglea în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XI (1910), p. 444—467 și XII (1911) p. 194—209 și 475—487. Textul a fost republicat cu versiunea slavă și cea română de G. Gălușcă în *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913 (teză de doctorat). Despre ea o recenzie a lui V. Bogrea în *Drum Drept*, II, 1914, p. 497—508.

Psaltirea Hurmuzachi n'a fost încă publicată până acum, dar despre ea se găsesc informațiuni în studiul citat mai sus al d-lui I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri*, I, p. L—LVII și Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, Buc. 1932, p. 4.

STUDII: Susțin teoria husită: N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, București, 1904, p. XIX—XX. N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. II, vol. I, București, 1925, p. 103—110. I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XV și XVI*, traduse din slavonește, ediția «Comisie istorice a României», I, Buc. 1916. N. Drăganu,

Două manuscrise vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian, ed. Academiei Române, București, 1914, p. 187—188; *Dacoromania*, III, 475—508, p. 914—937; IV, p. 1121—1123. Sextil Pușcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, în *Beihft zur Zeitschrift für rom. Philologie*, XXVI, Halle, 1910. Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, vol. I. Epoca veche, Sibiu, 1930, p. 64; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, Suceava, 1927. Pentru propaganda husită în țările române a se vedea și Iosef Macurek, *Husitství v rumunských zemích*, Brno, 1927; același, *Husitismul în România*, în «*Revista istorică*», XIV, p. 41—44. Despre husitism în Ungaria Dr. Thot-Szabó Pál, *A cseh huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Budapest, 1917. Despre studenții din Ungaria și Sibiu (între 1373—1411) la Praga: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Prager Universität im XIV—XV. Jahrhundert in Korrespondenzblatt*, VI, 1883, nr. 2 p. 19—20.

Atribuesc începuturile literaturii române reformei luterane: O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II, fasc. I, Paris, 1914, p. 6. Al. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 13; și *Recherches sur la Phonétique du roumain au XVI-e siècle*, Paris, 1926; *Romania*, XLVIII, p. 333 și mai ales: *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura «Cartea Românească».

Începuturile literaturii noastre sunt puse în legătură cu propaganda catolică de Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la Români în perioada slavonismului cultural*. Editura «Casei Școalelor», București 1928, p. 45—102. M. Gaster în *Chrestomatia română, texte tipărite și manuscrise (secolul XVI—XIX), dialectale și populare*, vol. I, București, 1891, în care reproduce texte rotacizante, credea că acestea sunt prelucrări ulterioare ale operelor lui Coresi (p. CI și CII).

I. Bianu în *Introducerea limbii românești în biserică*. Discurs de recepție în Academia Română, credea că traducerea s'au făcut pe la sfârșitul veacului al XVI-lea în mănăstirile moldovenești «pentru a da elementele instrucțiunii teologice călugărilor români». Cf. și A. Metroniu, *Inercarea asupra evoluției literaturii vechi românești în Convorbiri Literare* XLVII (1913) p. 401, 527, 631, T. Palade, *Când s'a scris întâiu românește* (extras din Arhiva VII) Iași 1916 p. 27; Dr. Milan P. Șesan, *Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sf. Scripturi*, Cernăuți 1939, în deosebi p. 89: traducerea a fost făcută de un călugăr român care știa și slavonește, poate în mănăstirea Moldavița (p. 110). Șt. Ciobanu, *curs litogr. Fac. lit. București*, 1938—9, p. 449 și urm.

Păreră lui Drăganu privitoare la traducerea în Moldova pe vremea lui Despot Vodă în *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie* extras din *La Transylvanie*, Cluj, 1938 p. 37—38.

Pentru prototipele paleoslave ale traducerilor: Buhăș Tenora, *Über die kirchenslavische Vorlage des Codice Voronețean* în W. M.-Lübke, *Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien*, Heidelberg, 1914, p. 145—221.

Textele au fost studiate din punctul de vedere al limbii de: I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI și XVII traduse din slavonește*; O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, tom. II. Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, editura «Cartea Românească», București, 1932. V. Morariu, *Sintaxa propozițiunii în «Psaltirea Scheiană»* în *Revista Filologică* I, Cernăuți, 1927, p. 219—231 și *Formarea verbelor în Psaltirea Scheiană în Codrul Cosminului* IV—V, partea II-a, p. 263—278.

Pentru u final: O. Densușianu, *Din istoria amuzării lui «u» final în limba română în Analele Academiei Române*, s. II, t. XXVI M. secț. lit. București, 1904.

Pentru explicarea rotacismului: Al. Procopovici, *Despre nazalizare și rotacism*, *Analele Academiei Române*, s. II, t. XXX, Mem. secț. lit., București, 1908. Alexandru Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en Roumain* în colecția *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, Paris, Édouard Champion, 1924. Rotacismul era în secolul al XVI-lea o particularitate fonetică, care distingea net graiurile din Nord-Estul Transilvaniei de cele din Sud. Istro-românii care îl păstrează și azi și care au emigrat probabil între secolii X—XIII din părțile vestice ale Transilvaniei, cunoșteau rotacismul la despărțirea lor de trunchiul românismului. Ei îl păstrează și azi. Fenomenul este cunoscut și pe domeniul României occidentale în dialectele Nord-Vestice ale Italiei și în franco-provansală (departamentele Ière, Doubs, Hautes-Alpes).

Documentele din arhivele Bistriței au fost publicate întâia dată de d. N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, București, 1899; același în *Documentele Hurmuzachi*, XV, partea I și a 2-a, București, 1911—13; apoi de d. Alexandru Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e et du début du XVII-e siècle tirées des Archives de Bistritsa (Transylvanie)* în (Institutul de Filologie și folklor) București, 1926, cuprinde 50 de scrisori dintre 1592 și 1638 din următoarele localități: Câmpulung, Lucavăț, mănăstirea Moldavița, Târgu-Neamț, mănăstirea Rădăuți, Roman, Slatina, Suceava și din următoarele ale Transilvaniei: Bistrița, Făgăraș, Nordul Maramureșului, Suciul de Sus (Solnoc-Dobâca), Săliște-Maramureș. Textele publicate în transliterare sunt însoțite de 21 facsimile și de studii paleografice și filologice, de indice de nume proprii și de vocabular.

INTRODUCEREA TIPARULUI ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

TIPAR SLAVONESC ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Textele Sfințelor Scripturi, traduse în veacul al XV-lea în Maramureș, sub influența husită, s'au răspândit prin copii, din mână în mână, până în ținuturile din Sud-estul Ardea-

lului. Aci, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ele sunt puse sub teascu tiparului prin stăruința juzilor sași ai orașului Brașov, de către diaconul Coresi venit din Târgoviște.

Tiparul fusese adus în țările noastre din Veneția, prin meșteri tipografi sârbi.

Prima carte tipărită în Țara Românească. Liturghier slavonesc tipărit de Macarie în 1508. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Tipărirea cărților necesare cultului divin corespundea atunci în țările slave din Balcani unei necesități adânc simțite, deoarece invazia Turcilor nimicea și împrăștiase vechile manuscrise, copiate cu multă muncă în mănăstiri de către călugări caligrafi.

Încă din 1483, călugărul Macarie, care însoțea în Italia pe tânărul principe muntenegrean Gheorghe Crnojević, supraveghea la Veneția tipărirea unui Liturghier slav. Câțiva ani mai târziu, G. Crnojević, care văzuse înflorirea culturală a Italiei și care era căsătorit cu o nobilă venețiană — Elisabeta, fiica lui Antonio Erizzo — urcându-se pe tronul tatălui său și dorind să răspândească lumina culturii în țara sa, aduce tiparul din Veneția și-l instalează în preajma Cetiniei, în mănăstirea întemeiată de tatăl său. Acolo, sub supravegherea călugărului Macarie, apar trei cărți religioase: un Molitvenic, un Octoih în 1494 și o Psaltire în 1495; dar în 1496, pătrunderea Turcilor în munții Muntenegrului distruge aceste începuturi culturale. Cât de tragică a fost soarta culturii creștine în această epocă a invaziunii turcești, se vede și din peripețiile dramatice ale vieții celor doi inițiatori ai tiparului.

Gheorghe Crnojević, izgonit de Turci, fuge în Veneția; de acolo la Ravena, unde este internat în urma stăruinții Turcilor; apoi, scăpând din închisoare, se întoarce în patrie, travestit în haine de călugăr, încearcă să ridice steagul independenței, dar este înfrânt și silit să se predea Turcilor, care îl

exilă în Asia Mică. Acolo se presupune că a trebuit să primească islamismul pentru a-și mântui viața.

În acele sbuciumate vremuri, călugărul Macarie, rămas fără protectori și urmărit de Turci, a luat și el drumul pribegiei spre Veneția, cu protectorii săi, și de-acolo mai târziu, fiindcă singurele țări ortodoxe peste care nu se întinsese stăpânirea turcească erau Principatele române, aci, la noi, în Muntenia, pe vremea când domnea Radu cel Mare, și-a găsit adăpost pentru munca lui culturală.

În Muntenia, se afla pe atunci, în mare vază la curtea lui Radu cel Mare, Mitropolitul sârb Maxim, care a izbutit să impună cu cuvinte creștinești pe Radu cel Mare cu Bogdan al III-lea, Domnul Moldovei, tocmai când oștile se aflau față în față, gata să se încaere. Maxim era, după mamă, nepotul vestitului erou albanez Skander Beg și vărul lui Gheorghe Crnojević, întemeietorul tipografiei. În 1503, Maxim se afla la Veneția. În aceste împrejurări — crede d-l P. P. Panaitescu în *Biserica ortodoxă*, 1939, p. 544 — Maxim va fi întâlnit în cetatea dogilor pe nepotul său Solomon, nepotul lui Gheorghe Crnojević, și pe călugărul Maxim pe care i-a adus în Țara Românească. Aci cu o tipografie cumpărată de Radu cel Mare, poate din Veneția, — și nu cu vechile buchii de tipar din Cetinje, care se răvăciseră — și-a început călugărul Macarie noua sa activitate.

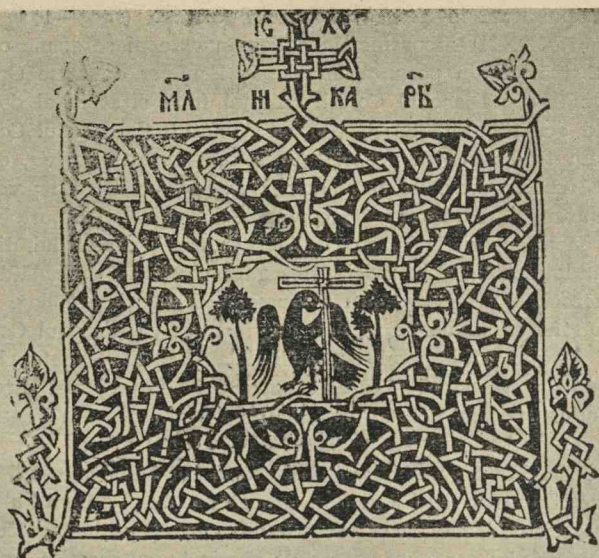
Octoihul slav tipărit de călugărul Macarie, la Târgoviște, în 1510. Xilogravura de pe verso titlului. Originalul în Mănăstirea Hilandar din Muntele Athos (după copii fotografice făcute de d. V. Grecu pentru Biblioteca Academiei Române).

Din tipografia lui Macarie, pe timpul lui Radu cel Mare și al urmașilor săi, au apărut numai trei cărți bisericești: Liturghierul, început sub Radu cel Mare și încheiat sub Mihnea cel Rău, la 10 Noemvrie 1508, un Octoih în 1510, în domnia lui Vlad Vodă, și un Evangheliar în 1512, sub domnia lui Neagoe Basarab. Tipografia funcționează deci patru ani, între 1508—1512; apoi, în împrejurări care nu ne sunt cunoscute, încetează.

Abia peste 33 de ani, în 1545, tiparul începe să funcționeze din nou în Țara Românească. Inițiatorul acestei noi tipografii a fost tot un sârb, logofătul Dimitrie Liubavici, care adusese în Serbia o tipografie, pe care o instalase în Gračnica, dar în cele din urmă, din cauza împrejurărilor vitrege în care se sbătea vieața literară a Slavilor sud-dunăreni sub stăpânire turcească, se expatriază cu tipar cu tot.

La 1550, îl găsim în cetatea de scaun a Țării-Românești, la Târgoviște, lucrând pe timpul lui Mircea Ciobanul (1544—1554). Tipografia lui Dimitrie Liubavici funcționează la Târgoviște vreo cinci ani, dând la lumină, după câte știm până acum, 4 cărți slavone: un Molitvenic, un Evangheliar, un Apostol, în 1547, care a apărut în 2 ediții, una pentru Mircea Ciobanu și alta pentru Iliș Vodă al Moldovei și un Triod-Pentecostar.

НАВѢЩЕВАНІЕ НАНѢЗВІ

Ѧ СТИХЪ ХЕРІ • ВЪСРѢНЫ • ГЛАГОЛЪ, 3 •
 РІНАДѢ ВЪЗРѢНІЕ СЪВѢН • СЪКРОУШЕ
 ШОМЪ СЪМРѢТН ДРЪЖАВЪ • НПРОСѢ
 ШЕШОМОУ ЧЛѢСКИН РІАДЪ • СЪВЕСЛАБ
 ТЫНІНІВЪ СЪВѢЩЕ • СЪДѢТЕАЮ НО СЪ
 НАШЕ СЛАВѢ ТѢСЪ • РАСНОТІЕ ПРѢ
 ПЛАЕШ СЪСЪ • НПОГРЕБЕНІЕ НАШЕ РАДІ
 СЪМРѢТІА ЖЕ ІАКО БЪ СЪМРѢТЪ ОУМРА ТИ НАШЕ
 ТѢМ ЖЕ ПОКАНѢМ СІА РІАДІВНОМЪ ТИ ВЪСКРЕНІЮ,
 51

Prima carte tipărită de Coresi la Brașov (1557). Octoih slav. Originalul în Biblioteca Academiei Române

Între tovarășii care ajută pe meșterul sârb în tipărirea textelor slave necesare serviciului divin, se citează în prefețele sau epilogurile cărților: călugărul Moise și ucenicii săi Oprea și Petre.

EPOCA LUI CORESI

După aceasta, tiparul românesc încetează în Târgoviște, pentru ca să reapară mai târziu la Brașov în 1556, când, pe timpul lui Pătrașcu cel Bun, între 12 Iunie 1556 și 14 Ianuarie 1557, diaconul Coresi tipărește cu porunca lui Hanăș Benkner, judele Brașovului, un Octoih slavonesc. Cum a ajuns Coresi la Brașov nu putem ști. Probabil că Hanăș Benkner, care întemeiasse cu 10 ani mai înainte prima fabrică de hârtie, în năzuința de a-și desface marfa, îl adusese pe Coresi cu tipografia lui acolo, pentru ca să înceapă publicarea cărților de slujbă necesare bisericilor românești din Principate. Prefața pe care a reprodus-o d-l Mazilu — într'un articol critic despre Coresi — învederează oarecum această intenție, căci alături de H. Benkner «cu porunca» căruia ne spune că tipărește cartea, pomenește și pe domnii Principatelor noastre: «în Țara-Românească blagoslovitul Pătrașcu Voievod — e vorba de Pătrașcu cel Bun, tatăl lui Mihaiu Vizteaul — și în țara Moldovei blagoslovitul Alexandru Voievod».

Această carte — prima tipăritură coresiană la Brașov, despre care ne-a dat lămuriri interesante regretatul Bianu, într'o no-

Molitvenic slavonesc, tipărit la Târgoviște în 1545, de Dimitrie Liubavici și de ucenicii săi. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

tită publicată în *Analele Academiei Române*, (1909—1910 volumul XXXII) — conține un epilog în care ni se spune că a fost tipărită din porunca lui Hanăș Benkner de către Oprea Logofătul și Diaconul Coresi. Ultimul fiind citat în al doilea rând «eu robul lui Hristos, Oprea logofătul, și diaconul Coresi ne-am trudit pentru aceasta și am scos această carte», este, după cât se pare, ucenicul lui Oprea Logofătul, care precum spuneam și după cum se constată din epilogul Apostolului slavonesc tipărit la Târgoviște în 1547, era la rândul lui, discipolul lui Dimitrie Liubavici, pribeagul sârb «suflet desnădăduit, nenorocit și păcătos», cum se numește el însuși în epilog.

Astfel se stabilește în chip documentar că diaconul Coresi și-a învățat meșteșugul tiparului dela ucenicii — poate chiar dela călugării sârbi, — care, expatriați în împrejurări vitrege, au adus în țările noastre buchiile de tipar, lucrate în Veneția.

CORESII. Figura Diaconului Coresi, începătorul cărții românești tipărite, deși a fost în timpul din urmă obiectul a numeroase studii, articole și polemici, ne este încă puțin cunoscută.

Numele lui, care sună azi așa de exotic în onomastica românească, a fost pus de mult — de Alex. Odobescu chiar — în legătură cu familia Coressios din Chios, care a dat medici ca Ioan Coressios din Chios, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, scriitori de seamă ca Gheorghe Coressios dela începutul secolului al XVII-lea, negustori ca Anton, Gheorghe și Ioan (Dziani) Coressi, care aveau afaceri comerciale cu Lwówul polon.

Ce legături au fost — dacă exista vreuna — între Coresi al nostru și omonimii săi, greci, originari din Chios, nu putem ști, fiindcă documentele timpului nu ne îngăduie să facem nicio conjectură.

Fapt este că în actele și documentele românești din secolul al XVI-lea apar mai mulți Coresi. Astfel între anii 1527—1544 se pomeneste de un Coresi «gramăticul», sau Coresi «diacul», sau Coresi «pisețul», care scrie o serie de acte între 1527 și 1538 în București și Târgoviște, cetățile de scaun ale Țării Românești.

Alte documente posterioare vorbesc de Coresi logofătul în Miroslăvești, «fiul lui Coresi logofătul», care apare pentru întâiași dată pela 1560, într'un act dela mănăstirea Tismana. Il găsim mai târziu, în 1568, scriind acte la București. Se pare că era un om înstărit, căci Alexandru Vodă, fiul lui Mircea Ciobanu, îi întărește în 1572, în «minunata cetate numită București», moșiile Bărcănești și Vlădulești, părți de pământ în Ruși, Popești, Brăniștor, Urlați, Leontești și Broșteni. Din câteva acte, aflăm că avea un naș cu numele de Barbu, că ținea în căsătorie pe Diica, fiica lui Bunea și sora lui Stoica Jelează, și că avea mai multe cumnate: Stana Neața, Dobra și Maria, în satul Bărcănești, ale căror părți de moșie le cumpărase pela 1567. El a avut un fiu, pe logofătul Bunea.

Amintesc aceste date într'adins, pentru că din ele se poate vedea că acești Coresi — chiar dacă ar fi fost la origine străini, totuși, prin căsătorii și înrudiri, intraseră în rândul pământenilor.

Ce legătură există pe de o parte între Coresi gramăticul de pe la 1527—1544 și, pe de altă parte, între logofătul Coresi de pe la 1560—1582 și între Diaconul Coresi, a cărui activitate tipografică se desfășoară între anii 1556 și 1583, nu reiese clar din documente. Regretatul Nerva Hodoș, într'o prefață la Molitvelnicul lui Coresi, a încercat să reconstituie — de sigur în mod ipotetic — astfel spița familiei Coresi din Țara Românească¹:

Coresi gramăticul (logofătul)

Diaconul Coresi
(1560—1583)
|
Șerban (1588)

Logofătul Coresi
(1560—1582)
|
Bunea Logofătul
Coresi (1606)

O jumătate de an după tipărirea Octoiului slavonesc la Brașov, Coresi apare la Târgoviște, unde începe la 8 Iulie 1557, în timpul domniei lui Pătrașcu cel Bun, un Triod-Penticostar, pe care îl mântuie însă de tipărit tocmai după moartea lui Pătrașcu, în vara anului următor, 1 Iulie 1558, sub Mircea Ciobanul.

Apoi Coresi se strămută din nou la Brașov, unde îl găsim în 1559 și unde, în decurs de mai bine de 20 de ani, el tipărește în limba română cărțile fundamentale ale bisericii, sub impulsunea noului curent de reformă pornit de Luther.

INFLUENȚA LUTERANĂ ȘI ACTIVITATEA LUI CORESI. Reforma luterană pătrunsesse în Ardeal, în anul 1519, prin negustorii sași cari luaseră parte la târgul din Leipzig și care adusesse cu ei la întoarcere cărțile lui Luther. În 1522, mai mulți tineri Sași, care studiaseră la universitatea din Wittenberg și audiaseră prelegerile lui Luther, răspândesc între concetățenii lor ideile marelui reformator german. În fruntea mișcării a stat însă apostolul reformatiunii din Brașov, Honterus. Honterus, născut în 1498, în Brașov, după ce și-a terminat învățătura în orașul natal și-a continuat studiile în școlile superioare din Cracovia, Viena, Wittenberg și, în cele din urmă, în Basel, unde s'a inițiat și în arta tipografiei. În 1533, Honterus, întorcându-se în orașul natal cu o largă cultură umanistă și cu un înflăcărat zel pentru noul crez al reformei, începe printre concetățenii săi propaganda pentru reforma luterană. Predicile lui inspirate, găsesc, în vremurile de după nenorocita luptă dela Mohaciu, când o parte din Ungaria căzuse sub stăpânirea turcească, un adânc răsunet în sufletul contemporanilor săi Sași. În 1542, Honterus publică în limba latină și germană cartea reformatiunii, *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barchensis provinciae*, în care fixează punctele fundamentale ale noii biserici — între altele și nevoia de a propădui Evanghelia Domnului în limba națională. Curând după aceasta, preoțimea din țara Bârsei, convocată într'un congres, căsătorește înlocuirea limbii latine din biserică cu limba germană, căsătoria preoților și introducerea serviciului divin în formă luterană. Pentru a da mai multă extensiune ideilor reformei, Honterus, care învățase în Elveția arta tiparului, întemeiază în Brașov o tipografie alimentată cu hârtie pusă în circulație din fabrica ridicată de prietenii și concetățenii săi, Iohann Fuchs și Hannes Benkner, primarii Brașovului.

În același timp cu Sașii, îmbrățișară luteranismul și Ungurii. Principele Ioan Sigismund Zzapolyai (Zápolya), urmând liniile politice — trase de mama sa pe timpul regenței — de a organiza în Ardeal și pe țărâm religioasă o opoziție puternică împotriva catolicului Ferdinand, care, stăpânind partea vestică a Ungariei, năzuia să cuprindă și Ardealul, a adoptat reforma luterană. Ioan Sigismund era poliglot — știa binișor și românește — și urmărea să atragă la noua reformă și pe Români, care erau elementul cel mai numeros în Ardeal și care-i dădeau — după cum o afirmă Giovanandrea Gromo: «ostașii cei mai buni». Locul de frunte între sftetnicii dela curtea sa îl aveau doi Români: bătrânul Mihail Csáki, cancelarul Țării, păstrătorul sigiliului statului, un umanist de seamă care fusese preceptorul lui, și Gaspar Bekes, cel mai tânăr dintre sftetnici, care lua adesea masa cu Principele și care dormea în aceeași cameră cu el. În aceste împrejurări, este posibil, ba chiar probabil, ca toate

¹ Nu putem accepta spița întocmită de d-nul St. Nicolaescu (*Revista pentru istorie, arheologie și filosofie* X, 1909 p. 269) care identifică pe Diaconul Coresi cu logofătul Coresi. În actul din 1572, pe care se întemeiază d-l St. Nicolaescu, logofătul Coresi nu este nicăieri pomenit ca diacon și nici nu se face aluzie la activitatea lui tipografică desfășurată pe acel timp în Transilvania (între 1559 - 1583).

măsurile luate de autoritățile maghiare pentru convertirea Românilor la reformă să se fi făcut cu sfatul și cu inițiativa acestor curteni, rupți de neamul lor și convertiți la reformă.

O condițiune prealabilă pentru răspândirea luteranismului printre Români era traducerea și tipărirea cărților românești sub influența curentelor de reformă. Această activitate, inițiată și patronată de Sași și Unguri, s'a desfășurat în trei centre diferite: Sibiu, Brașov și Orăștie.

Ea a început la Sibiu, unde pătrunsese mai de vreme ideile de reformă, prin stăruința lui Petrus Haller, ales jude (primar) al Sibiului în 1543, și a pastorului Mathias Ramser, căruia Melanchthon — prietenul lui Luther — îi scria să «îngrijească înainte de toate ca învățătura mântuirii să fie împărtășită poporului nefalsificată și ca tineretul să citească catehismul».

În chiar anul alegerii lui Petrus Haller, Sașii îmbrățișară reforma. În anul următor, 1544, universitatea săsească hotărăște ca toți câți n'au primit cuvântul lui Dumnezeu în noua formă să fie îndemnați frățeste a-l adopta.

În aceste împrejurări s'a tipărit în 1544, la Sibiu, prima carte românească — un catehism — din care însă până acum nu s'a descoperit niciun exemplar. Dar apariția lui în 1544 este în afară de orice discuție, fiindcă ni s'a păstrat o notiță contemporană în socotelile orașului Sibiu¹, în care se pomeneste că s'au dat doi florini unui oarecare «magister Philippus» — Filip Maler — pentru munca lui de tipărire a catehismului valah. De altă parte, un preot sas din Bistrița, Adalbert Wurmloch, într-o scrisoare din 1546 către preotul Ioan Hessus din Breslau, spune că s'a tradus în limba valahă un catehism, care s'a tipărit la Sibiu în caractere sârbești (chirilice). Wurmloch mai adaogă informația prețioasă că mulți preoți români îl primesc ca sacrosanct, dar că și mulți îl condamnă².

Centrul în care străduințele de a capta pe Români la ideile reformei s'au manifestat cu mai multă tărie și mai consecvent a fost însă Brașovul.

În Brașov se întâlnesc în această vreme două persoane care au jucat un rol de seamă în începuturile cărții românești: Diaconul Coresi, care venea din Târgoviște cu materialul de tipar chirilic, Hans Benkner, primarul orașului Brașov, proprietarul primei fabrici de hârtie din Ardeal. Honterus, care convertise la reformă preoțimea sașă din Țara Bârsei, care întemeiasse prima tipografie în Ardeal și reformase școala, murise de la 23 Ianuarie, 1549. Dar spiritul lui trăia încă între Sașii Luterani. În această atmosferă de idei adusă de Honterus, prin stăruința și pe cheltuiala primarului Benkner, Coresi se pune în serviciul ideii de tipărire a cărților sfinte în limba română. «Cu zisa <și cu cheltuiala> jupânului Hanes Beagner, scris-am eu Diacon Coresi...» sau «eu jupânul Hanăș Beagner... am avut jelanie peîntre sfintele cărți creștinești... și am scris aceste sfinte cărți de învățătură, să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe Rumânii cine-s creștini».

Dar, pentru ca ideea naționalizării serviciului divin pusă în circulație de reformă, să pătrundă mai adânc în masele românești, ea trebuia inculcată tinerelor generații, din școală. De aceea cea dintâi publicație românească apărută la Brașov este un catehism menit a fi predat copiilor din școlile românești, cum era în primul rând aceea care funcționa pe lângă vechea biserică ortodoxă a Șcheilor din Brașov.

Avem în această privință un prețios document contemporan, care desvăluie ceva din împrejurările și intențiile cu care a fost publicat Catehismul, prima carte coresiană. Este mărturia diacului Oprea, care era în același timp psalt și profesor «mișteriu — cum

spune el — școalei românești de lângă besearea Șcheailor și «dascăl mai mare ucenicilor cine învață dascălie». În epilogul unui Octoih românesc, tradus din porunca episcopului Pavel Tordăș cu intenția de a fi tipărit, și copiat de «mișteriu școalei rumânești», acesta spune răspicat că vlădica Pavel: «au porâncit în școală mearșterii și dascălii să învețe rumânește, den cărțile ce le deaderă boiarii cinstitului sfat de maine și ce va da sfînția lui, împreună cu alalți creștini buni, că în școală, cumu trebuiaște și în besearecă, așa mai vârtos cuvântul lu dumnezeu trebuiaște să înțeleagă feciorii, dară cumu să înțeleagă deacă învață în limbă striină de nu înțeleage nimea! Iară sârbeaște și letineaste să știe numai cine iaste om cărtulariu, oare preut, oare dascăl, oare diiac, iară mișelamia n'are lipsă de-a știrea».

Șirul tipăriturilor românești ale lui Coresi începe deci, în 1559, cu Catehismul. Cronicarii sași Simon Massa și Marcus Fuchs ne înștiințează, la 12 Martie 1559, că Iohannes Benknerus, primarul Brașovului, cu ceilalți senatori au reformat biserica Valahilor și că a propus catehismul spre citire și învățare¹.

Catehismul lui Coresi este alcătuit din următoarele părți: 1. O scurtă prefață; 2. Decalogul (zece porâncele ale lui Dumnezeu); 3. Simbolul credinței ortodoxe niceoconstantinopolitan (credința creștinească); 4. Tatăl nostru; 5. Milcuițura («când chemi pe Dumnezeu în ajutor» adică rugăciunea) și datul de har «când îți aduci aminte de binefacerile lui Dumnezeu»; 6. Botezul; 7. Cuminecătura.

Catehismul, deși are, după cum a arătat d-l Al. Rosetti, unele părți comune cu micul catehism al lui Luther (ediția din 1529: decalogul; simbolul apostolilor, în forma catolică; tatăl nostru; botezul...), totuși nu este o traducere după acesta. Limba textului arată o mulțime de termeni specifici și construcții neromânești, care sunt o decalcare după sintaxa ungurească.

Catehismul românesc se apropie ca fond — și în unele privinți și ca formă de catehismul unguresc al lui Batizi — însă nici cu acesta nu corespunde întocmai. Originalul unguresc era un catehism sumar, care după cum ne încredințează d. N. Sulică, «în afară de părțile cuprinse în micul catehism al lui Luther, mai conținea și câteva întregiri împrumutate din marea lucrare de sinteză a lui Filip Melanchthon, publicată în 1521, sub titlul: *Loci communes rerum theologicarum* și care a avut un mare răsunet, deoarece numai în timpul vieții autorului a apărut în 50 de ediții. Din această operă a lui Melanchthon au străbătut până în Catehismul românesc din 1559 ideile dogmatice despre milcuițură și datul de har, — așa de obscur prezentate în Catehismul românesc. Odată Catehismul unguresc tradus în limba română, Coresi l-a revizuit, refăcând textul din Tatăl nostru și citatele după textul Evangheliei, pe care o avea sub presă, și îndreptând simbolul credinței după normele bisericii ortodoxe. Numai astfel, amintind pe toți cei ce au contribuit la publicarea Catehismului, el putea spune în prefață catehismului:

«...Nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească, cu știrea măriei lui Crai (adică Ioan Sigismund Zapolia) și cu știrea Episcopului Savei țărăi ungurești. Și scoasem sfânta Evanghelie și zece cuvinte și Tatăl nostru și credința Apostolilor să înțeleagă toți oamenii cine-su Rumâni creștini».

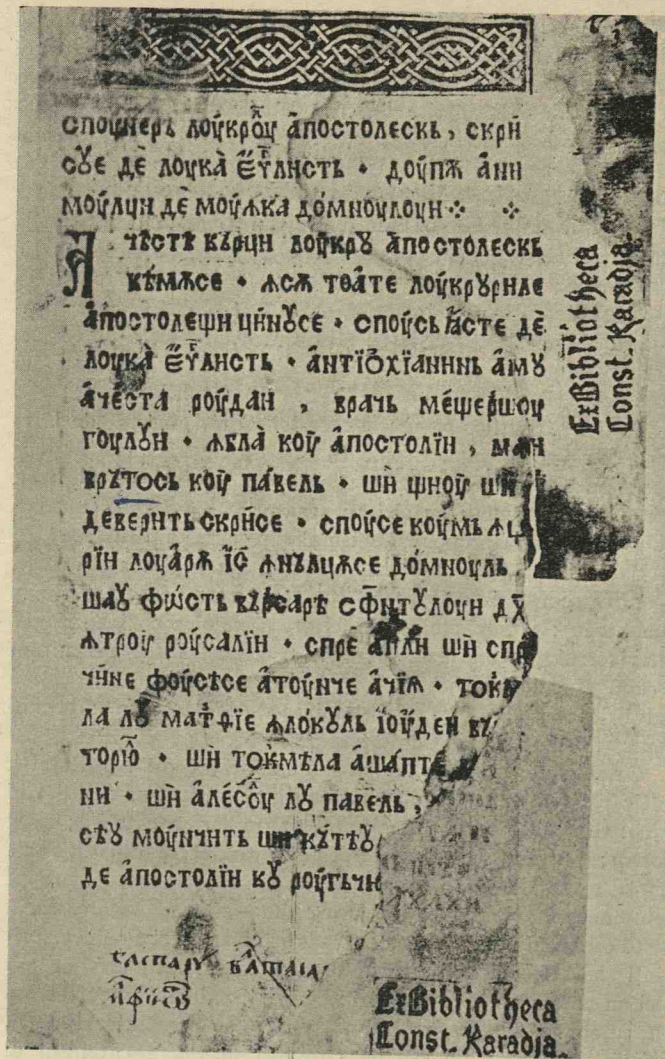
După Catehism, activitatea de tipărire a cărților sfinte în limba română se continuă; în răstimp de 22 de ani se tipăresc în românește toate cărțile care alcătuiesc, după concepția reformatorilor, patrimoniul sacru al învățăturilor creștine și anume:

¹ *Rechnungen aus dem Archiv von Hermannstadt und der sächsischen Nation*, I, Sibiu, 1880, p. 195.

² Vezi textul reproduș la Bianu, Hodoș, *Bibliografia veche românească*, I, p. 22.

¹ «1559, die 12 Martii, Johannes Benknerus, iudex Coronensis, cum reliquis senatoribus reformavit Valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos discenda illis proposuit». *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, IV, Brașov, 1903, p. 80).

Lucrul apostolesc (Faptele Apostolilor), tipărit de Coresi la Brașov, în 1563. Originalul, acum, în Biblioteca Academiei Române.

<i>Catehismul</i> (Intrebare creștinească)	1559
<i>Tetraevangheliarul</i> , Brașov	1561
<i>Lucrul apostolesc</i> (Praxiul)	1563
<i>Cazanie și Molitvenic</i> , Brașov	1564
<i>Liturghier</i> , Brașov	1570
<i>Psaltire</i>	1570
<i>Psaltire slavo-română</i>	1577
<i>Pravilă</i> (nu se poate data exact)	1570—1580
<i>Evangelhie cu tâlc</i> (Cazanie)	1581

Lucrul apostolesc — Faptele Apostolilor — și Psaltirile reproduc o copie de pe vechile traduceri maramureșane; poate și Tetraevangheliarul este retipărirea unei traduceri anterioare, după cum mărturisește Coresi în introducerea Catehismului: «nește creștini buni socotiră și scoaseră cartea den limbă sârbească pre limba românească». Celelalte sunt traduceri făcute în vremea lui Coresi.

Exceptând prefața Cazaniei și Molitvenicul din 1564, în textele amintite mai sus, afară doar de ideea naționalizării serviciului divin — unul din postulatele fundamentale ale curentelor de reformă — și de o mică aluzie la darul milciturii din Catehism, nu se introduce nici o inovație care să devieze biserica Românilor dela tradiția ortodoxă moștenită din strămoși.

INFLUENȚA CALVINĂ. Ideea de a se amesteca în credința intimă a poporului român, de a transforma cu totul cultul lui strămoșesc după normele statornicite de ideile reformei, apare după 1564, când Ungurii, despărțindu-se de Sași, îmbrățișează reforma calvină. Ungurii se străduiesc să atragă și pe Români la reforma lui Calvin și în acest scop ei luptă pe două fronturi: pe de o parte ajută tipărirea cărților bisericești în limba română, pe de altă parte, caută să impună cu sila, pe cale oficială, organizarea bisericii, după normele calvine.

Sub această influență, Coresi tipărește în 1564, cu ajutorul nobilului ungur Forró Miklós de Haporton — Foro Miclăușu — cum îl numește el în predoslovie — o Evangelhie cu învățătură, adică textul Evangheliilor comentat și explicat, și un Molitvenic.

În epilog, Coresi ne lămurește asupra scopului acestei publicații astfel: «dacă amu văzutu jelanian la mulți preuți de tâlcul evangheliilor, cum să poată și ei propovădui și a spune oamenilor învățătură dupe cetitul evangheliei, așa am aflatu aceste tâlcuire a Evangheliilor pre Duminici presre anu, scoase de în scriptura prorocilor și apostolilor și celor sfinți părinți. ...».

Era deci o colecție de predici inspirate din textul Evangheliei pe care căutau să-l lămurească și care se citeau în biserică.

În prefața cu care însoțește textul Cazaniei, se strecoară ideile reformei, precum și ideea naționalizării serviciului divin: «acolo în biserică să se spue... sfânta Evangelhie în limba pre care grăescu oamenii, să putem înțelege noi mișelamé».

Parabola Samaritencii. Xilogravură din Evangelhia lui Coresi 1560. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Sau ideea separării puterii spirituale, care se cuvine oamenilor bisericii, de puterea materială care trebuie să fie atribuția împăraților, voevozilor și dregătorilor acestei lumi: «oamenilor de biserică — spune el — n'au lăsat Dumnezeu domnia să domnească în chipul Domnilor și Voevozilor»; și în această ordine de idei, el se ridică cu înverșunare împotriva Papei, pe care-l compară cu Antichrist, fiindcă «s'a ridicat peste toată lumea și calcă suptu picioare toți împărații și craii și domnii despre pământ» și tot astfel se ridică și contra Patriarhului Ioan din Constantinopol, «care s'au sfădit cu Papa pentru domnia și prea mai măriia lumii».

Intr'alt loc, el condamnă, potrivit reformei calvine, cultul sfinților și al Sf. Fecioare care însă este în biserica ortodoxă o piatră de temelie, căci pe cultul sfinților sunt întemeiate acatistele. Iată ce spune, în această privință, prefața Cazaniei: «Aceia nu cred carei să roagă sfinților morți: lu Sfântu Pătru și lu Sfântu Vasile sau Sfântului Nicolae sau Sfintei Mariei, că numai unulu Iisus Hristos iaste împlătoriu dreptu noi și rugătoriul: nimea altu, nici în ceriu, nici pre pământu. Că sfinți morți nu audu rugăciunea noastră».

La sfârșitul acestei Cazanii se află un Molitvenic — adică o carte de rugăciuni (dela slav. *molitviti* = a se ruga). Acest Molitvenic înfățișează un interes deosebit prin inovațiile introduse în ritual. Astfel la botez se suprimă «mirul, apa sfințită, lumânarea... și alte adăosături», considerate de calvin, ca *idolatria et superstitionum fomenta*. La cununie se introduce jurământul, iar cuminecătura se prevede numai în extremis.

Nerva Hodoș, care a studiat și a republicat în 1903, în caractere chirilice și transcripție latină, acest Molitvenic, orientându-se după unele cuvinte ungurești, păstrate în textul românesc: *tăroasă* = gravidă, *ocă* cu sensul de «causă», *otlămăzuit* = scutit, ocrotit, *nebintetuit* = nepedepsit, ș. a., cuvinte care nu se aud nicăieri în limba Românilor din Ardeal, precum și după unele construcții proprii limbii maghiare ca: *derep ce trebuiaște să se boteze oamenilor; eu încă am pe el botezat*, ș. a., deduse că Molitvenicul a fost tradus din ungurește.

Părerea lui N. Hodoș a fost confirmată în 1908 de dr. E. Dăianu, care a descoperit originalul Molitvenicului lui Coresi în «Agenda sau actele bisericești pe care le săvârșesc de obicei miniștrii și păstorii sufletești creștini» a lui Heltai Gaspar, preotul reformatilor din Cluj pe acele vremuri și proprietarul unei tipografii, în care a tipărit un ciclu de cărți care i-au asigurat un loc în istoria literaturii maghiare. Dr. E. Dăianu, a arătat apoi cu citate paralele dependența Molitvenicului lui Coresi de Molitvenicul lui Gaspar Heltai.

Activitatea lui Coresi se desfășoară mai departe cu tipărirea unei Psaltiri în 1577.

Activitatea de traducere a cărților sfinte sub influența reformei calvine care-l atinsese, după cum am văzut mai sus, și pe Coresi, se desfășoară însă mai întins în regiunea Clujului și a Orăștiei. În aceste ținuturi, autoritatea ungurească impusese organizațiunii religioase a Românilor, conducători aleși — după moda calvină — de întreaga obște, cu numele de superintendenți și cu sarcina de a contribui la răspândirea reformei, al cărei prim obiectiv era: introducerea limbii naționale în biserică.

În 1567, după alegerea lui Gheorghe de Sângeordz ca episcop al Românilor, se întrunește un sinod, care hotărăște introducerea limbii române și scoaterea din parohie a popilor orbi, care vor păstra prejudecata limbii slavone. Doi ani după aceasta, când în locul lui Gheorghe de Sângeordz este ales Pavel Tordaș, sinodul întrunit la Aiud, sub presidenția noului ales, hotărăște — în unanimitate, spune documentul unguresc, — înlăturarea din ceremonial a tuturor lucrurilor privitoare la credință, care nu-și au temeiul în Sfânta Scriptură, renunțarea la cultul sfinților și îndepărtarea din biserică a tuturor preoților care nu vor învăța

La Elaias prorokul: tutorora außkris laßfat: ke domnuluy ua odihny: kari mor en credintza luy.

Ku şineyua radika şuş: kareu iel adăuerafje: kum morcy şey eyuaen uia: Si şuz en ezer cyua ducze.

Aczaşrau facze şell ferikem: binele luy şenul vyrem: cze may tare şell laudem czinc aşteptē şkulatura.

Aczestoy laş şe en odihna: tremere şe uirze: Si laş şe acolo uifelind: kum şe aybe tot bynele.

Crefşucy miey entratz luntro: portzileua enkunacy: pucynellu en kiddecy. şenu en tre mania me.

Cze numay en vreme şkurta: enklipitil okilor: panamua trecze maniam: tot akolo odihnirz.

Ke manya lu domnezeu: tora tary me purcze kend: preomeny deşpre paman: pogoriua gczudekara.

Ku kare allenis şey: pierde leua şir... herare: czeua syneomeny şey: ke zau en iel uşbairu.

May mul pamentul şenczele: nuyua azkunde trupul luy: cze domnezeu uia cza luy: redikaua pre ueczie.

Marey noua ueşelie: kendu neuom en gruparc: ke iare uom şyen truna: ku domnezeu uom lakui.

Czeft frarene czu muritu: Amuy şerul lu domnezeu: cze planczem kend kăşa luiy: iest en peretzia domnuluy.

Lukrul noştruy dekaştiga: lukrul luy de ueşelye: şe rugem pre miloşte luy: şe ku noy şuenta troycza.

Dene noua dubul şuentu: dupa morteneen perecyas: şe putem uede şarza luy: panac en ueczia vakuluy.

Ember, emleközze! à ſomo. &c.

O Mé pomenestere deşpre cza morte trifte: pomenestere deşpre czaşul à morcyey tale: Pomenestere om chriştinu keucy akmuşu muri.

B

Homu-

Cea mai veche carte românească tipărită cu litere latine în 1570.
(Originalul în Biblioteca Todorescu din Budapesta).

poporul în limba română despre sfințele taine. Dar, deși documentele ungurești contemporane ne spun că hotărîrea aceasta a fost luată cu unanimitate, totuși preoții români, crescuți în tradiția ortodoxă și urmând instinctul maselor populare, erau refractari ideilor de reformă, fiindcă pentru sinodul care urma să se țină în anul următor la Cluj, superintendentul intervine pe lângă municipalitatea din Bistrița rugând-o, într-o scrisoare din 9 Decemvrie 1570, să pună în vedere preoților români că vor fi aspru pedepsiți, dacă vor lipsi dela sinod. Scrisoarea aceasta a lui Pavel Tordaș înfățișează un interes deosebit din punctul nostru de vedere, fiindcă ne dă știri prețioase privitoare la mișcarea literară a timpului: «Mai dau de știre preoților români — spune el — ca să-și aducă și bani de cheltuială ca să cumpere cărți românești: *Psaltirea*, care să o plătească cu un florin; altă carte *Liturgia*». Dintre aceste două cărți, *Liturgia* a fost descoperită în anii trecuți de d-l Sulică, iar *Psaltirea* este textul tipărit de Coresi în 1570. O altă carte importantă apărută în această epocă sub influența calvină este o carte de psalmi versificați, din care s'a descoperit câteva foi în legătura unei cărți din 1601.

Textul — reprodus în facsimile și transcriere latină cu un studiu de Stripszky Hiador și Dr. G. Alexici — ocupă în ciclul tipăriturilor românești din veacul al XVI-lea un loc aparte, deoarece

Tetraevangelie tipărită de diacul Lorinț la Bălgrad (Alba Iulia), în 1579. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

este cel dintâi text românesc publicat cu caractere latine în ortografie — bine înțeles — ungurească. El cuprinde 10 cântece, având fiecare titlu unguresc și este, după cum s'a arătat, o traducere după o veche carte de cântece pentru calvinistii unguri întocmită de Francisc David, care s'a întemeiat, la rândul său, pe un Graduale tipărit în Oradea, la 1566, și mai ales pe *Cartea de cântece*, alcătuită de Szegedi Gergely. Cartea avusese, înainte de traducerea românească din 1570, trei ediții ungurești. Această traducere pare să se fi bucurat de multă cinste între Românii calvinisti fiind întrebuințată în biserici și școli.

Alte știri despre activitatea lui Pavel Tordaș nu mai avem. El moare în 1576—1577, și cu acest prilej, dieta ardeleană a luat o hotărîre care ne arată că reforma se răspândise simțitor printre Români: «Deoarece — zice actul — și în obștea românească sunt mulți cari, luminați de Domnul Dumnezeu, s'au rupt de mărturisirea grecească și ascultă cuvântul lui Dumnezeu în limba lor proprie, murind superintendentul lor de până acum, am hotărît ca și ei să-și aleagă dintre dâșii un om învățat și drept, cu înțelegere adevărată, pentru ca predicarea cuvântului lui Dumnezeu cel viu să nu contenească între dâșii și să meargă înainte». Pe temeiul acestei hotărîri a dietei, obștea românească, adunându-se în sobor, a ales ca superintendent pe Mihail Tordaș, un frate sau o rudă a lui Pavel.

Acesta este episcopul care a patronat traducerea și publicarea Paliei dela Orăștie despre care ne vom ocupa mai jos.

INTOARCEREA SPRE ORTODOXIE. Atacurile fățișe împotriva dogmelor fundamentale ale ortodoxiei, strecurate în introducerea Cazaniei din 1564, urgia deslănțuită de autorități pentru a impune cu sila reforma calvină, a îndârjit și mai puternic în rezistența lor, masele populare românești și preoțimea ardeleană. În atmosfera aceasta de vrajbă, populația românească, trezită la conștiința religioasă ortodoxă, începe — acolo unde alunecase în apele reformei — să se lepede de ea și să se întoarcă la credința strămoșească. Intr'un molitvenic slavon contemporan, cumpărat de popa Dobre, dela un oarecare Bratul, cu 55 de aspri și dăruit bisericii Scheiu din Brașov, la anul 1569, ni s'au păstrat instrucțiile «când vrea cineva să vie către a noastră credință» și să se lepede «de toată leagea latinească și de a lu *Martin Erelicul* și de toate eresele lor și de toate hulele lor cu carele hulescu pre duhul svântu și pre preacesta și pre svinții lui Dumnezeu și pre svintele icoane». Și instrucțiile stăruiesc tocmai asupra punctelor care fuseseră atacate în prefața Cazaniei lui Coresi din 1564: «iar el au ia să zică: leapădu-mă și proclîtescu și crezu întru svântoa Troiță după voia lu Dumnezeu și mă închin și Preacinstii de Dumnezeu Născătoare de pururea fata Mariia și tuturor svinților și svintelor obraze; și primescu posturile și zilele de postu: mercuri și vineri și așa mă jur înaintea lu Dumnezeu».

E probabil ca în această întoarcere la matca credinții strămoșești să fi avut un rol, pe lângă instinctul firesc al maselor și imboldul clerului din țările libere, căci revirimentului conști-

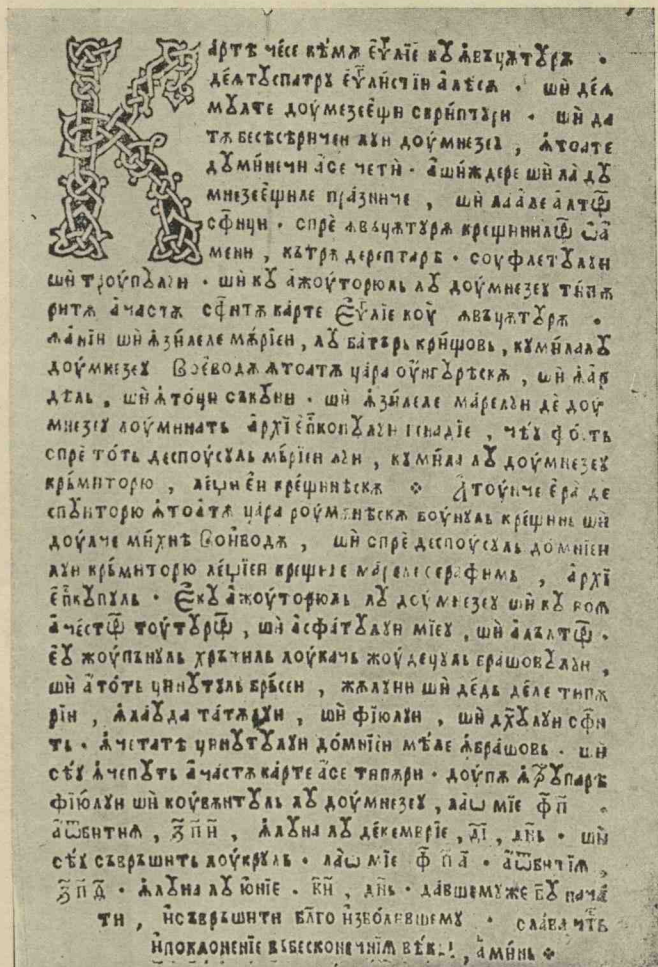
1579 Liturghierul Diacului Lorinț. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

infeii ortodoxe a Românilor ardeleni îi corespunde în Țara Românească o străduință de a întări ortodoxia în forma slavă. În principate, unde în urma organizării vieții religioase, bisericile se înmulțiseră, slujba se făcea după manuscrise, care se copiau anevoie și deveniseră insuficiente pentru nevoile locașurilor de rugă. Lipsa cărților de ritual era simțită mai ales în Muntenia, unde arta caligrafiei fusese mai puțin dezvoltată decât în Moldova. De aceea Domnul Țării, Alexandru, și Mitropolitii săi, Eftimie și Serafim, comandă tipografiei coresiene cărțile de slujbă religioasă: «Pentru sărăcia și imputinarea svintelor cărți în țara Domniei mele am dorit și m'am sfătuit cu Părintele nostru Preosfințitul Mitropolit...» grăesc epilogurile acestor cărți — și mai departe lămuresc că s'au tipărit «ca să fie în dar și în cinste și spre lauda sfintelor biserici și întru pomenirea și iertarea păcatelor străbunilor și părinților noștri și nouă păcătoșilor». După Evangheliarul slavon tipărit în 1562, începând din 1568, timp de aproape 15 ani tiparul lui Coresi este ocupat cu publicarea cărților de ritual în limba slavă. Astfel apar pe rând: în 1562 un Evangheliar; în 1568 un Sbornic, cuprinzând culegeri din viețile de Sfinți; în 1574 — 1575 un Octoih; în 1577 o Psaltire; în 1578 un Triod, cuprinzând cântările din postul mare; în 1579 un Evangheliar, publicat de Coresi în tovărășie cu un alt meșter tipograf Mănăilă; în 1580 un Sbornic la Sebeșul săsesc și în sfârșit în 1583 un Evangheliar, ultima carte tipărită de Coresi.

Cărțile acestea slavonești aveau o răspândire mai mare decât cele românești. Nu numai că unele au apărut în 2 și chiar în 3 ediții (Evanghelia, 1562, 1579 și 1583), dar alături de Coresi mai lucrau în Ardeal și alți tipografi la imprimare de cărți slavonești pentru Românii ortodocși.

Astfel un diac Lorinț tipărește la Brașov, între 20 Ianuarie și 20 Iunie 1567, un Octoih; apoi în 1570 un Evangheliar, din care s'a găsit un exemplar, păstrat, azi, în Biblioteca Universității din Cluj și în sfârșit în 1579, dela 25 Februarie până la Mai o Evanghelie, la Alba Iulia din al cărei epilog aflăm că el obținuse un privilegiu dela Principele Ardealului, Sigismund Bathory, prin care se interzicea retipărirea textului de altcineva

Pagină din Evanghelia cu învățătură a lui Coresi Brașov, 1580.

ВЪСѢ • СНАЙМЖЕ ВЪСѢ • ДХАСѢГО ШНѢ
МЖЕ ВЪСѢ • ЗДЕ ОУЛОУЧНЫМЪ СЪМНРЕНІЕ
ИМЛѢ • ТАМОЖЕ СЕЕ СВѢТО ОЗАРНМСА
БѢГОДѢТІЮ АМННѢ •
ПОВЕЛѢНІЕМЪ ЖѢПАНЪ ХАНЪШЪ БѢГНЕРВ
А ЗЪ ХѢ РАБЪ • КАЛННЪ ДІАКЪ • НСХСЪ
А • ОУЧЕННУН • ТРОЦДНХСАШСЕМЪ • Н
СЪПНСАХѢ СІЕ КНИГН • ВЪЛѢТО
ЗЪ, ТЫСЖЦЪ, ОГ, ПОЧЕ
ШЕСА СІЕ КНИГЫ •
МѢЦА ДѢ ФІ ДНЬ •
НЕСИРЪШНШЕСА МѢЦА СІПТѢВРЕЕВ ДНЬ •
А ЗГРѢ БРАШЕВЪ ~

Epilogul Evangheliarului tipărit de diacul Călin, în 1566, la Brașov din porunca lui Hannes Benkner. Originalul în Muzeul de artă ucraineană din Harkov. (După *Slavia* V. p. 190—194).

timp de 30 de ani. E probabil că el a mai tipărit și alte cărți, dar n'au ajuns până la noi.

Un al treilea tipograf român în Ardeal, necunoscut până deunăzi, este Călin, care împreună cu 4 ucenici ai săi, retipărește la Brașov, între 19 Decembrie și 2 Septembrie 1566, un Evangheliar — după tipărirea coresiană din 1561. Din această tipăritură — singura care a răsbătut până la noi din activitatea lui Călin — se cunoaște până acum un singur exemplar, păstrat în Muzeul de artă ucraineană din Harkov, unde a fost adus în timpul revoluției rusești dintr'o bibliotecă din Volinsk¹.

În această atmosferă de întoarcere spre ortodoxie, a apărut în 1581, ultima publicație românească a lui Coresi, *Cartea cu învățătură* — Cazania — ca un fel de reacție împotriva vâlvei pe care a stârnit-o între Românii ortodocși, Cazania însoțită de Molitvelnicul cu tendințe reformiste din 1564. Cartea s'a publicat cu cheltuiala judei Brașovului și a tot ținutului Bârsei-Hrăjitu Lucaci — Luca Hirscher — deci o întreprindere comercială, dar cu toate garanțiile de autenticitate ortodoxă, căci ni se spune în prefață că judele, care «cu foarte inimă fierbinte și cu jale aprinsă de mult jeluia la această luminată carte», a trimes — poate pe popa Mihai dela biserica Șcheilor din Brașov care era des întrebuințat în relațiile Sașilor brașoveni cu Țara Românească — la «Arhimetropolitul» Țării Românești Serafim, în Târgoviște, după originalul cărții, că apoi, sfătuindu-se și cu Mitropolitul Ardealului Ghenadie și cu clerul său, a dat-o «lui

¹ Cf. descrierea lui, de M. Korneev, în *Slavia*, V, 1926, p. 190—194.

Evangelia cu învățătură (1580), cu stema lui Lucas Hrisher. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Coresi diaconul, ce era meșter învățat într'acest lucru, de o scoase de în carte sârbească pre limba rumânească, împreună și cu preoții dela bisearea Scheailor de lângă cetatea Brașovului, anume Popa Iane și Popa Mihai ». Dintre aceștia rolul important în traducere pare să-l fi avut Popa Mihai care, după cum aflăm din alte izvoare, învățase carte slavonească în țara sârbească și care se bucura de multă trecere între contemporanii săi, întru cât el a purtat, din partea Sașilor, tratativele cu Mihai Viteazul pentru a mântui de pârjol cetatea Brașovului.

Cartea venea într'adevăr dintr'un izvor ortodox autentic, fiindcă, după cum a dovedit-o de curând d-l V. Grecu, ea este o traducere, printr'un intermediar slavon — până acum neaflat — al omiliilor grecești ale lui Ion Caleca. Acesta a ajuns Patriarh al Constantinopolului, sub numele de Patriarhul Ioan al XIV-lea (1334—1347), pe vremea Paleologilor, când era în plină înflorire literatura omiletică. Nu sunt însă toate omiliile opera personală a lui Ioan Caleca, ci unele par a reproduce predici mai vechi.

Un loc aparte în familia textelor coresiene îl are *Pravila*, care se leagă de literatura dreptului canonic și din care s'a descoperit un fragment de 12 foi, într'un codex al muzăului din satul Ieud, cu prilejul unei expoziții din Sighetul Marmăției. Este o carte de care clerul simțea mare nevoie la taina spovedaniei în acele vremuri de religiozitate, când preoții erau într'adevăr cârmui-

torii sufletelor. Ea cuprinde o serie de penalități pentru diferitele grade de păcate omenești: anateme, excluderi din comunitatea creștină, interdicții dela taina împărtășaniei, canonisirea trupului prin post și metanii: «Cela ce ia mana, post 7 leat; închinăciuni: într'o zi 100. Cela ce bagă apă în vin, de-l vinde, să fie proclat (blestemat)...». După d. C. Spulber, *Pravila coresiană* este o traducere după nomocanonul atribuit lui Ioan Nesteutul, Patriarhul Constantinopolului între 580—619. În manuscrisele grecești, ca și în traduceri slavonești, nomocanonul lui Ioan Nesteutul se găsește adăogat la sfârșitul Sintagmei lui Mihail Vlastaris. O asemenea versiune slavonească din sec. al XV, cu note marginale românești, din vechile noastre mănăstiri poate dela mănăstirea Neamțu — a fost descoperită de regretatul I. Bogdan și descrisă în *Convorbiri Literare* (XXIV/19, p. 727 v. și mai sus p. 22).

Textul *Pravilei* circula în manuscris, înainte de a fi fost tipărit de Coresi. O copie de pe prototipul pierdut se găsește în *Codex Neagoeanus* (Bibl. Acad. Rom., nr. 3821), copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, din satul Sânpetru, din județul Hunedoarei. O altă versiune, copiată la Râpa-de-jos de un anume Popa Toader, în 1610, și păstrată în Arhivele Bistriței, a fost semnalată de d. A. I. Rosetti în *Grai și suflet* (I, p. 332; V, p. 195). Partea dela sfârșit a *Pravilei* în care se evoacă viziunea raiului și a iadului, se găsește copiată în *Codex Sturdzanus* și în *Codex Todorescu*.

* * *

În epilogul *Psaltirei* din 1577, Coresi spusese că «eu diacon Coresi, deaca văzuîu că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba (lor), numai noi, Rumânii, n'avăm...derept aceeaia, frații miei preuților, scrisu-v'am aceste Psăltiri cu otveat, de-am scos den psăltirea sârbească pre limba rumânească, să fie de înțelegătura ». Totuși, după cum s'a putut constata de către cei ce au comparat această *Psaltire* cu *Psaltirea Scheiană*, Coresi nu este traducător — cum de altfel nu este nici în celelalte.

Compararea duce însă la o altă concluzie interesantă. Coresi, punând sub teascu tiparului manuscrisele ce veneau din regiunea Maramureșului, a înlocuit particularitățile arhaice și dialectale ale acelor texte cu particularitățile graiului vorbit în sud-estul Ardealului și în Țara-Românească, particularități care reprezentau o limbă mai evoluată vorbită de un număr mai mare de Români. Inoirile aduse de Coresi vechilor traduceri maramureșene nu s'au mărginit numai la fonetism și morfologie, ci au atins chiar structura sintactică și lexicul. Multe cuvinte de obârșie streină, sau chiar din moștenirea latină, care nu erau înțelese în părțile din care el venise și în cele în care își împlinea munca lui de tipograf, le-a înlocuit cu altele de o mai largă circulație în limbă. Cuvinte că: *feleleat, fuglu, gotovi, izeclean, pristoi, opu iaste, gintu, arivă* au fost înlocuite prin corespondentele lor: *răspunsu, legătură, găti, iute, a se opri, trebuință este, năroade, năsip*, ș. a. Intorsătura frazei e mai firească la Coresi, raporturile sintactice mai precise (obiectul e totdeauna legat de verb prin prepoziția *pre*), iar ritmul se desfășoară mai vioiu și mai armonios:

«Iată amu fraților, că trecu iarna și primăvara înceape-se. Și vedemă toate făpturile de pre lume întregindu-se, și pomii înflurind și toate leamnele (pomii) dumbrăvilor, și pământului răsărindu-i iarba și pasările toate cântându, și alalte toate înoindu-se. Și de acestea bucurămu-ne și ne veselim. Și să slăvim și mărim și ne mirăm prea bunului și meșterului Dumnezeu, cela ce adauge și întoarce toată lumea spre noire. Ce, cumă vedemă acestea toate înoindu-se, așa și noi, până vremea avăm, a noastră viață să o noimă » (*Evangelia cu învățătură*, ed. Sextil Pușcariu-Al. Procopovici p. 87).

Cărțile coresiene au avut o circulație mult mai întinsă decât avuseseră traducerea maramureșenă care se copiau anevoie cu mâna. Prin legăturile comerciale cu Brașovul, prin boierii băjani și, mai târziu, prin cuceririle lui Mihai Viteazul, cărțile coresiene au trecut munții. În toate ținuturile românești s'au găsit, până în vremurile noastre, exemplare eșite din teascurile primei tipografii românești din Brașov. Un exemplar din Psaltirea slavo-română a fost descoperit de Alex. Odobescu la mănăstirea Bistrița din Oltenia, în bună tovarășie cu tipăriturile slavonești contemporane; un exemplar din Evanghelia cu învățătură a fost găsit de d-l Al. Procopovici, în satul Liteni din Bucovina, unde fusese adus, probabil, din Suceava; Lucrul apostolesc, dăruit Academiei Române de C. Const. Karadja poartă o notă din Iași, dela 3 Martie 1563 a hatmanului Gavril, fratele lui Vasile Lupu; o Evanghelia a fost găsită de N. Iorga în Vălenii de Munte din Prahova; Catehismul și Pravila au fost descoperite la Ieud, în Maramureș. Tipăriturile coresiene, răspândindu-se în toate ținuturile românești, au dus cu ele pretutindeni graiul muntean, pe care l-au impus cu autoritatea cărților sfinte. Astfel Coresi, folosind graiul din sud-estul Ardealului și din Țara Românească, a îndeplinit, fără să bănuiască, o operă de o importanță deosebită în cultura noastră: a pus primele pietre solide la temelile limbii literare de azi.

BIBLIOGRAFIE. Despre Macarie și Maxim v. E. M. Turdeanu în *Cercetări literare* publicate de N. Cartoian, III, București, 1939 p. 150 și mai ales P. P. Pănaitelescu, *Octoiul lui Macarie (1510) și originea tipografiei în Țara Românească în Biserica Ortodoxă Română*, București, 1939, p. 525—550, unde se dă și toată bibliografia sârbească. Despre cărțile tipărite de Macarie și D. Liubavici v. I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 1—43. O bună bibliografie asupra lui Coresi se găsește la Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*. Ediția II, Sibiu, 1930, p. 224—225. Ne folosim de această bibliografie, completând-o cu lucrările apărute după publicarea ei.

Cărțile tipărite de Coresi au fost inventariate și descrise de: I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, pag. 54—93 și 516—529, cu reproduceri de titluri, prefețe și epiloguri, facsimile de litere, pagini, frontispicii și vignete. La descrierea fiecărei cărți, bibliografia cunoscută până atunci.

Din textele coresiene au fost reproduse în ediții moderne, până acum, următoarele:

1. *Întrebare creștinească (Catehismul)* în I. Bianu, «*Texte de limbă din veacul al XVI-lea*», Academia Română, București, 1925 (ediția facsimilată). Textul fusese publicat mai înainte în transcriere latină, cu greșeli, de Andrei Bărbăntu,

Catehismul luteran românesc în Analele Academiei Române, Mem. Secț. lit. Seria III, tomul I, București, 1924, p. 4—8.

2. *Evanghelia* de Dr. Gherasim Timuș Piteșteanu, *Tetravangelul* Diaconului Coresi, cu o prefață de Constantin Erbiceanu, București, Tipografia Cărilor bisericești, 1889 XII+232 p.

3. *Apostolul*, I. Bianu, «*Texte de limbă din secolul XVI-lea reproduse în facsimile*», IV. *Lucrul Apostolesc — Apostolul — tipărit de Diaconul Coresi în Brașov la anul 1563*. Academia Română, Secțiunea literară, București, 1930.

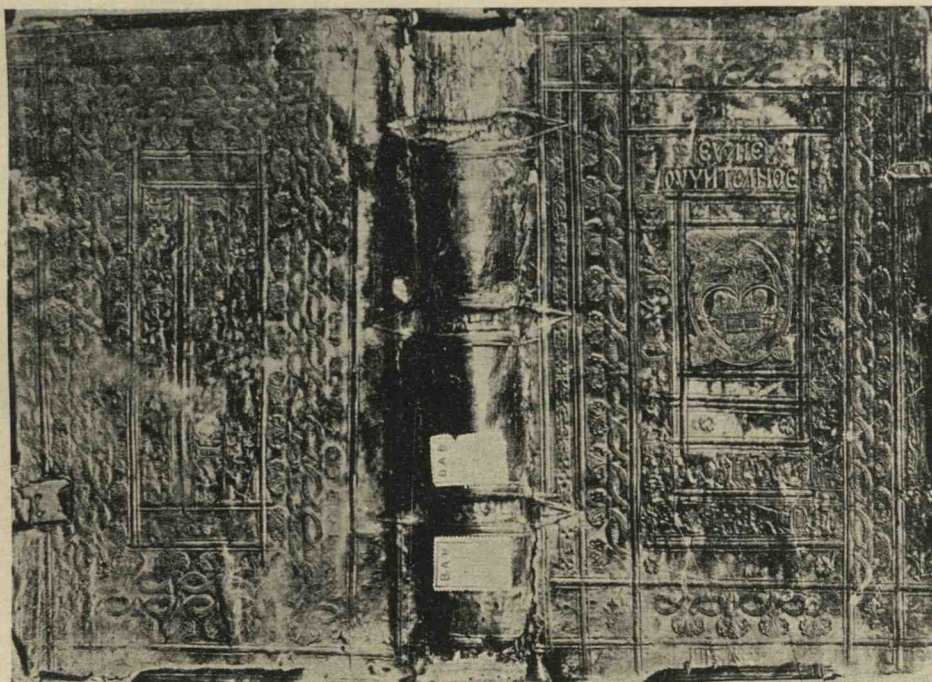
4. *Molitvenicul*, N. Hodoș, «*Un fragment din Molitvenicul Diaconului Coresi*» (1564), publicat în «*Prinos lui D. A. Sturdza*, București, Göbl, 1903, p. 235—276 (în caractere chirilice și transcriere latină) cu un studiu interesant.

5. *Psaltirea*. B. P. Hașdeu, *Psaltirea publicată românește la 1577 de Diaconul Coresi, reprodusă cu un studiu bibliografic și un glosar comparativ* (în caractere chirilice și transcriere latină Tomul I. Textul, Academia Română, București, 1881). Studiul și glosarul n'au mai apărut. O ediție populară a acestui text a fost publicată în colecția «*Autorii români vechi și contemporani*», București, Socec, 1894.

6. *Pravila*, I. Bianu, «*Texte de limbă din secolul al XVI-lea reproduse în facsimile*, *Pravila Sfinților apos'oli*», Academia Română, Secția literară, București, 1925. Textul reprodus în transcriere latină cu versiunile din Codex Sturdzanus și Codex Neageanus (acesta și în facsimile) de C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească, Text-Transcriere. Studiu*. Cernăuți, 1930.

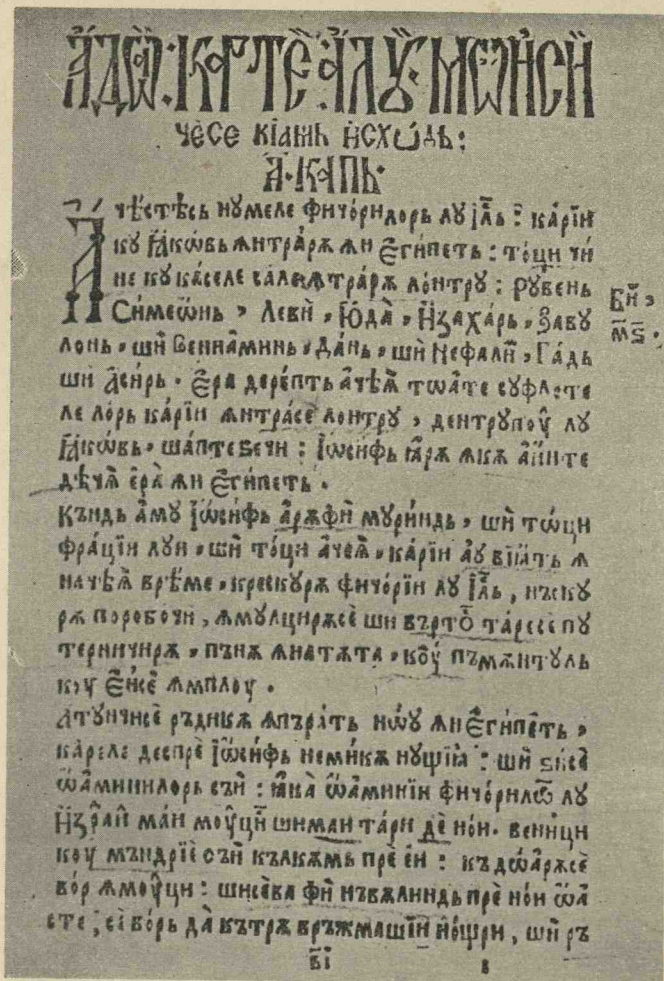
7. *Cazania* din 1581: Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, «*Diaconul Coresi, Carte cu învățătură* (1581), vol. I. Textul, București, 1914, Comisia istorică a României. Ediție critică cu variante din Evangheliarul lui Coresi dela 1561, din Tâlcul Evangheliilor dela 1564 și din Evangheliarul dela 1574, copiat de Radu din Mănăști pentru Petru Cercel, după reproducerea lui M. Gaster.

STUDII: Despre *Catehism*: Andrei Bărbăntu în *Analele Academiei Române*, Secțiunea literară, seria III, tomul I, București, 1924 și *Transilvania* LII (1921), p. 900—901; N. Drăganu în *Dacoromania*, II, p. 581, III, p. 929—937, IV, p. 1091, 1107, 1113. Al. Rosetti în *Romania* XLVIII (1922), p. 321—334; Același, *Catehismul Marjan în Grai și suflet*, I, București, 1923—1924 p. 251—260; Al. Procopovici, *Arhetipul hosit al catehismelor noastre luterane* în revista *Făt-Frumos*, II, (1927), p. 72—80 și 104—111. Profesor Nicolae Sulică, I, *Documente românești din colecția Solyom Fekete*, II, *Catehismele românești din 1544* (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări cu privire la izvoarele lor. Extras din *Anuarul liceului Al. Pașiu Ilarian din Târgu-Mureș*, 1936, p. 15—49; Despre *Evangheliar*: Mario Roques în *Romania*, XXXVI (1907), p. 429—434. (despre un exemplar complet din biblioteca din Budapesta); I. Popovici în *Nova Revistă Română*, XI București, (1912), p. 166—167; Sextil Pușcariu în *Dacoromania*, I, p. 347; N. Drăganu în *Dacoromania*, I, p. 349—352, 684—690, 988—1007 (dovedește că Coresi nu traducea, ci tipărea după texte mai vechi); P. V. Haneș, *Evangheliarul românesc din 1561 în comparație cu cel slavonesc în Convorbiri literare*, XLVII (1913). Despre *Apostol*: Al. Rosetti, *Lexicul Apostolului lui Coresi comparat cu al Codicelui Voronețean în Grai și suflet*, I (1923), p. 100—106; C. I. Karadja, *Despre Lucrul Apostolesc al lui Coresi în Analele Academiei Române*, Secțiunea literară, seria III, tomul 3, mem. 6, București, 1924, p. 545—555. Despre *Molitvenic*:

Legătură vechea Evangheliilor cu învățătură a lui Coresi 1580—1581. Originalul în Biblioteca Academiei Române.

Pagină din Palia dela Orăștie.

PALIA DELA ORĂȘTIE (1582)

S'au văzut în capitolul precedent măsurile luate de autoritățile maghiare pentru a converti la calvinism bisericele românești din Ardeal și străduințele depuse de superintendenții români pentru a traduce în limba poporului, cărțile necesare cultului și propagandei. Cea din urmă din șirul acestor tipărituri este *Palia*.

Coresi tipărise, după cum s'a văzut, numai Noul Testament, cele patru Evanghelii, Faptele (și scrisorile) apostolilor. Era firesc ca atenția cărturarilor români ai vremii să se îndrepte și către Vechiul Testament care formează fundamentul pe care se sprijină Noul Testament, alcătuind împreună un întreg: *Biblia*. Sarcina de a patrona traducerea și tipărirea Vechiului Testament și-a luat-o superintendentul Mihail Tordaș — cel ales în 1577 — sprijinit, în această întreprindere de comandantul Hunedoarei, Geszty. Cartea intitulată *Palia*, dela gr. *Παλαια* (= vechiu), adică Vechiul Testament, publicată la Orăștie în 1582, de către fiul diaconului Coresi, Șerban, și tovarășul acestuia, Mărian diacul, cuprinde de fapt numai primele două cărți: *Creațiunea* și *Ieșirea* sau, cum spun traducătorii cu cuvintele slavone: *Bitia* (slav. быти = a fi; bitia = creațiune) și *Ishodul* (slav. исходити = a ieși).

Ea s'a tipărit, după cum se spune în prefață, cu cheltuiala lui Francisc Geszty, «Gesti Frénți», cum îl numesc ai noștri, «ales hotnogiul Ardealului și țării ungurești, lăcuietoriu în Deva». E un personaj cunoscut în istorie: era comandantul militar al Hunedoarei și ținuturilor învecinate cu teritoriul unguresc, căzut în stăpânire turcească; avea ca reședință Deva, cu bogatul ei teritoriu și fusese trimis în ajutorul lui Aron Vodă, Domnul Moldovei. Era un comandant violent, urît de soldații săi, care, la opt ani după moartea lui, i-au distrus mormântul. Dar, cu tot caracterul lui aspru și impulsiv, s'a ocupat totuși cu interes de viața religioasă și culturală a supușilor săi: a zidit școală și internat în Deva, a restaurat biserica reformată, a construit casă pentru preot și a suportat cheltuielile pentru tipărirea *Paliei*.

Traducătorii au în frunte pe episcopul sau, cum îl numeau ei, «ales piscopul Rumânilor în Ardeal», Mihail Tordaș, și sunt în număr de patru: Ștefan Herce «propovăduitorul Evangheliei lui Hristos în orașul Cavâran Sebeșului (Caransebeș)»; *Zacan Efreim*, «dascălul de dascălie a Sebeșului»; *Peștișel Moisi*, «propovăduitorul Evangheliei în orașul Lugojului» și *Archirie*, «protopopul varmegiei Hunedoarei».

În prefață, ni se spune că traducătorii, văzând cum «toate limbile înfloresc întru cuvintele sfinte ale lui Dumnezeu» și că «numai noi Români nu le avem pre limba noastră, cu mare muncă scoasem den limbă jidovescă și greacă și sârbească pre limbă românească». S'a crezut, într-o vreme la noi, că aserțiunile traducătorilor sunt întemeiate și s'a căutat chiar a se determina partea care revine fiecăruia în această utilizare de izvoare în limbi străine, dar regretatul Iosif Popovici, fost profesor de slavistică la Universitatea din Cluj, în *Analele Academiei Române XXXIII* pe 1911, și independent de dânsul, d-l Mario Roques în *Mélanges offerts à M. Émile Picot* Paris (1913) și mai târziu în *Palia d'Orăștie* (1581—1582) vol. I, Paris, 1925, au dovedit că avem de a face cu o traducere făcută după textul unguresc al Vechiului Testament, tradus și tipărit în 1551, de un elev al lui Melanchthon, Gaspar Heltai, pastor la Cluj, tipograf și autor de cărți—între care și originalul Molitvenicului lui Coresi—care i-au asigurat un loc de seamă în istoria literaturii ungurești.

Textul unguresc care stă la baza traducerii românești se străvede în numeroasele elemente lexicale din cuprinsul *Paliei*, precum: *span* = supraveghetor, ung. ispán; *târnaț* = piața din fața templului, ung. tornác; *iliș* = merinde, ung. élés;

În afară de studiul publicat de N. Hodoș ca introducere la text și amintit mai sus: Dr. E. Dăianu în *Războiul din Cluj*, VI (1908), p. 168—181; N. Drăganu în *Dacoromania*, II, p. 254 și urm. Despre *Psaltire* și *Liturghierul din 1570*: I. A. Candrea în *Noua Revistă Română*, III, 1901 p. 533-541, IV, 14-24; V. Mangra, *Cercetări literare-istorice*, București, 1896 p. 3—10; N. Sulică, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi, tipărit la Brașov în 1570*, Târgu-Mureș, 1927; N. Drăganu, *Despre ce Psaltire și Liturghie vorbește Pavel Tordaș la 1570 în Dacoromania*, IV, Cluj, 1926, p. 913—915. Pentru prototipul bizantin al Cazaniei lui Coresi din 1581: Prof. Vasile Grecu, *Izvorul principal bizantin pentru Cartea cu învățură a Diaconului Coresi din 1581. Omiliile Patriarhului Ioan XIV Calcea (1334—1347)*, Academia Română, Studii și cercetări, XXXV, București, 1939. Despre Pravilă: C. A. Spulber, *Cea mai veche Pravilă românească*, Cernăuți, 1930, p. 71—85, cf. și recensia lui A. L. Rosetti în *Grai și suflet*, V, 1931—1932 p. 194—198.

Pentru chestiuni mai generale: N. Sulică, *Coresi scriitor sau tipograf*, Brașov, 1901; Același, *Un capitol din activitatea diaconului Coresi*, Brașov, 1902; Stoica Nicolaescu, *Diaconul Coresi și familia sa în Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, X (1909), p. 265 și urm.; C. Lăcea, *Așezarea definitivă a lui Coresi la Brașov în Revista filologică*, II, (1929), Cernăuți, p. 354—358; A. I. Procopovici, *Dela Coresi Diaconul la Teofil Mitropolitul lui Mateiu Basarab în Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 289—302. O încercare de sinteză a făcut d-l Lucian Predescu, *Diaconul Coresi*, București, Tipografia Bucovinei, 1933, dar pentru lucrarea aceasta a se vedea și rectificările ce i s'au făcut în următoarele critici și recenzii: Dan Simonescu, *Diaconul Coresi, Note pe marginea unei cărți: Lucian Predescu, Diaconul Coresi*, București, 1933; Același, *Errare humanum... perseverare diabolicum* (Răspuns d-lui Lucian Predescu), București, 1933; D. Mazilu, *Diaconul Coresi — Contribuții* — Ploiești, 1933 (Tipografia «Cartea Românească»); A. I. Procopovici, recenzie în *Dacoromania*, VII, p. 336—338. Despre diacul Lorinț: N. Iorga, *Octoihul Diacului Lorinț*, Academia Română, Mem. secț. istorice, seria III, tom. XI, mem. 7, București, 1930.

Despre *Honterus*: Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*, München, 1935 (Schriften der Deutschen Akademie, Heft 22); Hermann Tontsch, *Die Honteru sprosse in 400 Jahren. Festschrift der Buchdruckerei*, Johann Götsch Iohn., Brașov, 1933.

sucuit = obicinuit, verb. ung. szokni; *ocă* = cauză, ung. ok, precum și în numele proprii cu terminațiuni flexionare proprii numai limbii ungurești (ca de exemplu: *Calahot* din *Calah*, nume de localitate biblică + terminațiunea -ot, care în ungurește indică acuzativul; *Leabimot* < *Leabim* + ot; *Ludimot* < *Ludim* + ot; *Anamimot* < *Anamim* + ot).

Dar, în afară de textul unguresc, traducătorii au mai avut — după cum arată d-l Mario Roques — dinainte și un text latinesc al Vulgatei, într-o ediție corectată, asemănătoare cu aceea pe care a publicat-o în 1573, Luca Osiander la Tübingen.

Fragmentul Leviticului (cartea a III din Biblie), scris pe pergament și păstrat în Biblioteca Națională din Belgrad, pe care l-a publicat Hașdeu în *Cuvente din Bătrâni* nu face, cum s'a crezut, parte din traducerea care sta la baza Paliei dela Orăștie, ci este o tălmăcire independentă, făcută în Ardeal, la începutul secolului al XVII-lea și copiată în Țara Românească.

Palia ocupă în ciclul traducerilor românești din veacul al XVI-lea, un loc a parte prin frumusețea traducerii, prin limba ei vioaie, pitorească și armonioasă. Traducătorii au știut să folosească frământările unui veac de muncă literară pentru a nimeri cuvinte expresive, care deșteaptă imaginația și mișcă simțirea.

Cu Palia dela Orăștie se încheie seria tipăriturilor românești în Ardeal. Curând după aceasta, marile schimbări și războaiele deslănțuite în toate cuprinsurile românești, pe care se profilează

epopeea militară a lui Mihai Viteazul, au pus capăt activității tipografice. Ea se reia abia peste o jumătate de veac, dincoace de Carpați, în timpul domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu.

BIBLIOGRAFIE. Originalul Psaltirii calvine se află în Budapesta, Biblioteca Dr. Iuliu Teodorescu. O copie în fototipie se găsește în Biblioteca Academiei Române. Textul a fost publicat cu un studiu introductiv de Dr. Sztripszky Hiador și Dr. Alexics György, *Szegedy Gergely Énekes könyve*, XVI, *századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra*, Budapesta, 1911. Exagerările din introducere au fost puse la punct de Dr. Mateiu în *Luciașul*, 1911, p. 557 și urm., Șt. Meteș în *Tribuna*, 1911, nr. 283 nr. 10/23 April, p. 19—20 și mai ales de N. Draganu în *Transilvania*, anul 1912, p. 213 și urm. și în *Dacoromania*, IV, 1924—1926, p. 87—88 (nota 5) și 915.

Un fragment din Palia dela Orăștie, cuprinzând cartea I «Creațiunea», a fost publicat în text chirilic, cu o prețioasă introducere, de Mario Roques, *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament, Palia d'Orăștie (1581—1582). Préface et livre de la Genèse*, Paris, 1925.

Despre originalul unguresc al Paliei dela Orăștie: I. Popovici, *Palia dela Orăștie* în *Analele Academiei Române*, an. XXXIII (1911); Mario Roques, *L'original de la Palia d'Orăștie* (Extras din *Mélanges offerts à M. Émile Picot*, Paris, 1913). H. Sztripszky și G. Alexics, *Szegedy Gergely énekes könyve*, Budapesta, 1911.

Fragmentul de Levitic, păstrat în două foi de pergament în Biblioteca Națională din Belgrad, a fost publicat de Hașdeu în *Cuvente den Bătrâni*, I, București, 1878. p. 5—17. Despre acesta vezi și introducerea lui M. Roques amintită mai sus, precum și A. Bitay, *Erőly Irodalmi szemle*, III, (1926), p. 195 și I. Șiadbei în *Revista filologică*, I, (1928), Cernăuți, p. 276—283: *Fragmentul Leviticului românesc dela Belgrad*.

EPOCA POST-CORESIA. TEXTELE POPULARE

LITERATURA APOCRIFĂ

Textele Sfintelor Scripturi, traduse în Maramureș și tipărite de Coresi în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, s'au răspândit peste tot pământul românesc, ducând pretutindeni cuvântul lui Dumnezeu în limba poporului.

Pentru neamul nostru, care folosise până atunci ca limbă de cultură o limbă străină, aceste traduceri au fost cele dintâi zări de lumină.

Indemnați de râvna cu care poporul primise cartea în limba lui, clericii, singurii cărturari ai timpului, s'au apucat să traducă din mulțimea textelor slave ale vechilor mănăstiri, legende religioase cu caracter popular, pe care istoricii literaturilor creștine le numesc legende apocrife.

După criteriile de limbă — și, în primul rând, rotacismul — legende religioase apocrife au început a fi traduse cam în aceeași vreme de înviore religioasă și în aceeași regiune în care au apărut și primele texte ale Sfintelor Scripturi în limba română.

Aceste legende au circulat din mână în mână în toate ținuturile românești. Cu timpul, și alte centre de cultură religioasă — poate mănăstirile din Principate — au contribuit la traducerea și răspândirea literaturii apocrife.

Intr-o vreme, în care singura clasă de cultură era clerul — și era clerul fiindcă acum patru veacuri, cultura era legată la noi, de cunoașterea unei limbi moarte — traducătorii au fost preoții și călugării.

Interesant este faptul că din bogata literatură apocrifă slavă, clericii au ales, pentru a transpune în limba poporului, mai întâi legende apocaliptice, în care pretinsul autor — an apostol sau un patriarh — desvăluie în cuvinte pline de simboluri menite a spori impresia de mister, tainele lumii de dincolo de moarte, pe care le-ar fi aflat prin miracolul unei viziuni cerești. Ceea ce a îndemnat clerul nostru să împărtășească poporului, din mulțimea legendelor slave cu care își desfăta imaginația,

mai întâi apocalipsele apocrife, a fost fără îndoială năzuința de a întări în sufletul maselor populare instinctele morale, îndreptându-le gândul dincolo de bunurile trecătoare ale acestei lumi pământești.

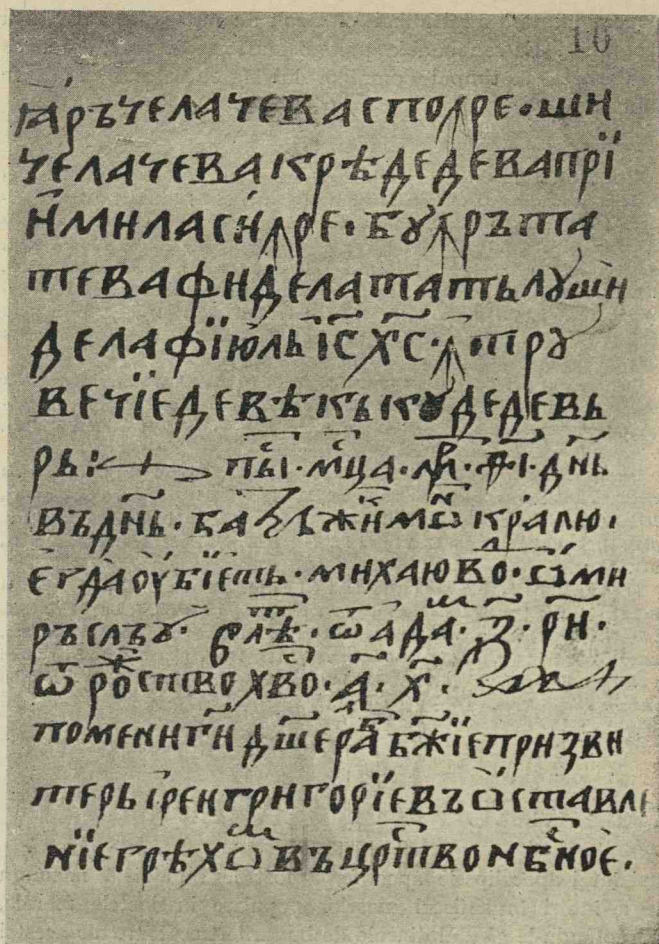
Legende acestea naive, dar care zugrăvesc în colori vii pe de o parte, contrastul dintre chinurile pe care le îndură în flăcările nestinse ale infernului cei ce și-au trăit vieța în păcate, iar pe de altă parte, veșnica fericire care așteaptă, în grădinile înflorite ale raiului, pe cei ce și-au încheiat vieța pământească în cinste și dreptate, trebuie să fi sguduit adânc sufletul poporului, căci numai astfel ne explicăm urmele, pe care aceste legende le-au lăsat până azi în tradițiile, în colindele religioase și în arta populară.

Epoca care se întinde dela Coresi până la Matei Basarab este bogată în colecții manuscrise, cuprinzând asemenea legende: *Codex Sturdzanus*, copiat între 1580—1620, în Măhaciu pe Mureș; *Codex Todorescu*, copiat în secolul al XVI-lea, în Ardeal; *Codex Martianus*, copiat în secolul al XVII-lea; *Codicele dela Kohalm*, descoperit de Ilie Bărbulescu, tot în Ardeal, un altul descoperit de Andrei Bărbăneanu, la Ieud, în Maramureș; altul în Ardeal de N. Iorga cu versiune slavo-română și rotacism¹.

Colportorii zeloși ai acestui gen de literatură au fost preoții, căci mai toate manuscrisele vechi sau noi ale acestor legende, cunoscute și păstrate în Biblioteca Academiei Române, sunt copiate de ei. Lucrurile își au explicarea lor, fiindcă aceste legende apocaliptice, pe lângă tendința de a ridica nivelul moral, mai vădesc și preocuparea de a înălța în ochii poporului autoritatea preotului. Așa, de pildă, în *Călătoria Maicii Domnului la iad*, se înfățișează, între muncile pe care le îndură cei păcătoși, și chinurile celor ce n'au venit Duminica la biserică sau nu s'au ridicat dinaintea preotului când a ieșit din biserică (sunt osândiți să stea pe scaune înroșite în foc.)

¹ Vezi N. Iorga, *Istoria Românilor vol. IV, Cavalerii*, p. 114—115.

Codex Sturdzanus f. cu nota în limba slavă a lui Popa Grigore, din anul 1600, «când a fost învins Mihai Vodă la Mîrslău».

Aceste legende, răspândite prin copii manuscrise, au fost adunate și cusute la un loc de timpuriu în sbornice sau codice. Cel mai vechiu este *Codex Sturdzanus*, numit așa de Hașdeu după numele lui Dimitrie Sturdza, care l-a împrumutat marelui istoric și filolog pentru studiu și care apoi l-a dăruit Academiei Române. El a fost studiat și publicat de Hașdeu în text chirilic și cu o bună transcriere latină, în volumul al doilea din *Cuvente den bătrâni*.

Codex Sturdzanus este alcătuit din două părți. Prima parte cuprinde o serie de legende, intitulate de Hașdeu *texte mähăcene*: *Legenda Duminicii*, *Legenda Sf. Vineri*, *Legenda lui Avraam*, câte trele copiate de Popa Grigore, în Ardeal în satul Măhaciu, mai sus de Turda, între 1580—1619; a doua parte cuprinde o altă serie de legende: *Legenda Sf. Sisinie*, *Călătoria Maicii Domnului la iad*, *Apocalipsul Apostolului Pavel*, numite de Hașdeu *texte bogomilice*, precum și un text *Cugetări în Ora morții*, pe care Hașdeu îl credea o creațiune originală românească cu caracter bogomilic. Acestea din urmă au fost copiate înainte de 1550 de un anonim și cusute într'un volum cu textele mähăcene de Popa Grigore.

Hașdeu, și, după el Gaster și toți cei ce s'au ocupat de istoria literaturii noastre vechi, au pus în legătură literatura apocrifă cu o mișcare eretică apărută în Bulgaria și imperiul bizantin în veacul al X-lea: bogomilismul.

BOGOMILII

Bogomilismul a fost o sectă eretică, născută în Asia Mică din fuziunea creștinismului cu dualismul persan. Din Asia,

erezia a pătruns în Europa prin coloniștii greci și armeni, aduși de împărații bizantini și așezați la granițele de Nord ale Bizanțului, în regiunea Adrianopolului și Filipopolului. Din aceste centre, curentul s'a întins în imperiul bizantin și mai ales în Bulgaria, unde a dobândit o mare putere de expansiune prin propaganda popei Ieremia Bogomil, care a trăit în secolul al X-lea, sub țarul Petru. Din Bulgaria, secta a trecut mai departe în Serbia, Bosnia și Herțegovina și s'a răspărit în Occident sub diferite numiri: Patarini în Italia nordică, Cathari (dela gr. *καθαρός* = curat, fiindcă pretindeau că ei dețin învățătura curată a Mântuitorului) în Germania și Italia—de aci vine și germanul Ketzer, boemul Kačir = eretic, și au ajuns până în sudul Franței. Celebra sectă a Albigenșilor, împotriva căreia Papa Innocențiu al III-lea a deslănțuit cruciata de exterminare, era și ea o îndepărtată ramură a Bogomililor din Balcani.

Erezia bogomilică a fost în creștere în Peninsula Balcanică până în secolul al XII-lea, când s'a pornit lupta pentru distrugerea ei. În anul 1118, împăratul bizantin Alexe Comnenul deschide lupta, arzând pe rug în hipodromul din Constantinopol pe conducătorul sectei, pe medicul Vasilie, și pe cei 12 apostoli ai săi. Câtva timp după aceasta, în Serbia, jupanul Ștefan Nemanja începe o groaznică prigoană împotriva ereticilor, arzându-i pe rug sau aruncându-i în exil.

În secolul al XII-lea și al XIII-lea, țarii bulgari Boril și Alexandru se străduiesc și ei să înăbușe erezia în Bulgaria. Invazia turcească a împiedicat însă extirparea bogomilismului din țara vecină. Aci, până târziu în secolul al XVII-lea, s'a menținut o fâșie întinsă de 14 sate, înșirate între Nicopole, Vidin și Filipopol, care rămăseseră credincioase vechei erezii și refuzau crucea, deși aveau biserici. În veacul al XVIII-lea, aceste resturi bogomilice au fost convertite la catolicism de către misionari franciscani veniți din Bosnia. Din aceste ținuturi au venit la noi, începând din anul 1688, emigranți bulgaro-pavlichieni, care s'au așezat în jurul Craiovei, a Râmnicului, în județul Vlașca și în jurul Bucureștilor, la Cioplea.

Doctrina bogomililor pleacă dela antagonismul dintre Dumnezeu, ca principiu al binelui, și Satana, ca principiu al răului. Dumnezeu este creatorul lumii spirituale, invizibile și eterne, Satana este creatorul lumii materiale, vizibile și trecătoare. Satana a creat trupul omului, Dumnezeu i-a dat sufletul. Satana a pus la cale căderea omului și isgonirea lui din rai; el a stăpânit lumea până la venirea Mântuitorului. De aceea, Bogomilii respingeau Vechiul Testament care povestește rătăcirea omenirii sub influența Spiritului celui rău și nu admiteau decât Noul Testament.

Pornind dela antiteza dintre suflet, creațiunea lui Dumnezeu și dintre trup, creațiunea Satanei, și considerând viața aceasta de pe pământ ca un popas către viața cea veșnică viitoare, Bogomilii predicauseră asceza, disprețuiau bunurile pământești, duceau o viață sobră, nu admiteau taina euharistiei cu pâine și vin, combăteau cultul Sfinților și al icoanelor pe care le considerau ca rămășițe de idolatrie, nu admiteau Vechiul Testament, care povestește epoca în care omenirea a fost sub stăpânirea Satanei, respingeau crucea pe care o considerau ca o unealtă, cu care diavolul a chinuit pe Mântuitor. În vremurile de înflorire ale pan-slavismului, atunci când literatura apocrifă era puțin cunoscută, savanții slavi atribuiau Bogomililor un rol important în creația și răspândirea literaturii apocrife. Hașdeu, și, după el, Gaster, au împărtășit părerea slaviștilor și această părere a fost admisă fără nicio rezervă de toți istoricii noștri literari, ba răposatul Sbiera, care credea că prototipul Codicelui Voronețean a fost tradus în secolul al XIII-lea, în sudul Dunării, pune în legătură cu erezia bogomilică înseși începuturile literaturii noastre.

LITERATURA BOGOMILICĂ

Din literatura bogomilică, trei cicluri de legendare, după câte știm până acum, au intrat în literatura noastră veche. Primul este legenda lui Adam și Eva în care apare tema zapisului cu Satana. Adam, isgonit din raiu, a fost silit, pentru a putea lucra pământul care era opera și proprietatea Satanei, să încheie cu el un zapis, prin care i-a cedat sufletul lui și al celor ce se vor naște din el. Satana a ascuns zapisul, scris pe o cărămidă, în apele Iordanului. Când Mântuitorul a venit la Sf. Ioan și a intrat în apele râului ca să primească botezul, s'a așezat peste cărămidă, sfărâmând-o. Acest motiv este împletit cu tema arborelui crucii. Adam, în agonie, trimite pe Sit și pe Eva să-i aducă din raiu o ramură din pomul cunoștinții binelui și răului. Din această ramură, ai săi îi împletesc o cunună, pe care i-o pun pe cap în ceasul morții. Din cunună, a crescut un arbore, din care apoi s'a făcut crucea, pe care a fost răstignit Mântuitorul.

O altă legendă își propune, printr'un proces de interpretare simbolică, să arate cum crucea Domnului a fost ridicată pe locul unde zăcea căpățâna lui Adam și de aceea în icoanele pe care se zugrăvește răstignirea Mântuitorului se află sub cruce o căpățână. Sângele Domnului, revărsându-se peste ea, a răscumărat-o din păcate.

Legenda lui Adam și Eva se păstrează în mai multe manuscrise din primul pătrar al secolului al XVII-lea, iar a doua despre, lemnul crucii, într'altă serie de manuscrise din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

În literatura noastră veche se mai cunosc încă două cicluri de legende cu vădit caracter bogomilic. Unul, care ni s'a păstrat într'un manuscript din sec. al XVIII-lea al Bibliotecii Academiei Române (nr. 1282 f. 164—177), povestește cum Satanail, invidios de creațiunea omului, a atras de partea sa o ceată de îngeri și furând veștmântul, stema și steagurile Domnului s'a așezat cu scaunul de deasupra norilor și cum Dumnezeu a trimis pe arhanghelul Mihail, care, prin vitejia și iscusința lui, a izbutit să redobândească podoabele raiului. Această legendă al cărui prototip bulgăresc este publicat de profesorul Iordan Ivanov dela Sofia, a prins rădăcini adânci în folklorul nostru. În unele versiuni populare, tema aceasta s'a contaminat cu zapisul lui Adam, căci în aceste versiuni, culese de Voronca și alții (v. *Cărțile pop.*, II, p. 55), Dumnezeu trimite pe arhanghelul Mihail sau pe Sf. Ilie să reia dela Satan zapisul încheiat cu primul om. Legenda luptei lui Satanail cu trimeșii Domnului pentru podoabele cerului este sursa unuia din cele mai frumoase cicluri de colinde populare « prada în raiu » în care se întâlnesc la oaltă gradația povestirii, mișcarea dramatică și frumusețea imaginilor. (v. *Cărțile pop.*, II, p. 37).

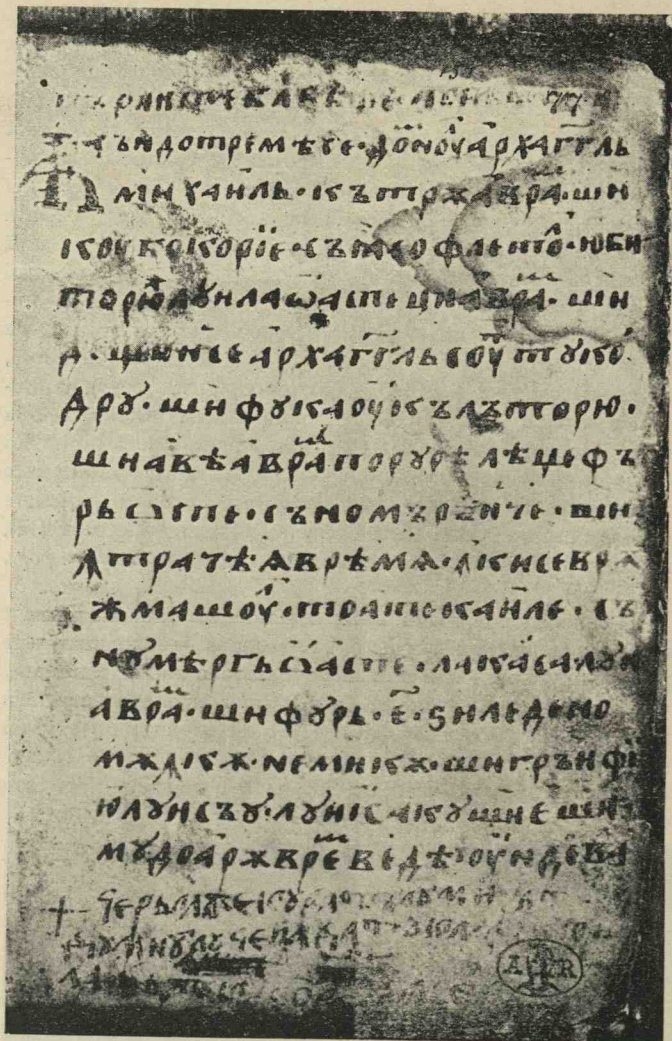
A treia legendă bogomilică este o detaliere a unui fragment din Evanghelia lui Matei (cap. IV, versetul 1—12), în care se povestește disputa Mântuitorului cu Satana în pustie. Satana, văzând că, cu toate străduințele sale, nu izbutește să isgonească pe Mântuitor de pe pământ, se retrage pe un munte vecin și se pregătește de luptă. Domnul învâluie muntele într'un nour negru; îngerii prind pe Satana și-l spânzură de toarta

Mântuitorul distruge cărămida pe care se afla scris zapisul lui Adam cu Satana. Frescă din Mănăstirea Cozia.

CODEX STURDZANUS

Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând « Moartea Patriarhului Avraam », scrisă de Popa Grigore.

cerului. În cele din urmă, Satana prefăcându-se pocăit, este iertat, dar, ajuns pe pământ, intră în inima Caiafei și provoacă răstignirea Domnului, care o primește pentru a împlini Scripturile și a mântui omenirea. Textul se păstrează într'un manuscris al Academiei Române din secolul al XVIII-lea. Ne-a venit din literatura bulgară, unde textul era cunoscut din secolul al XIV-lea. La rândul lor Bulgarii l-au primit din Bizanț, unde apare încă din veacul al XII-lea.

La atât se reduce literatura cu nuanță bogomilică în literatura scrisă românească.

În literatura orală a poporului, circulă azi un ciclu însemnat de legende în care se vede concepția dualistă a lumii, antagonismul dintre cele două mari puteri: Dumnezeu și Satana — Dumnezeu creator al vietăților bune (calul boul, oaia, albina), Satana creator al celor rele (viespea, liliacul, șarpele). Exceptând una singură în care cei doi creatori apar alături ca urzitori ai omului — Satana plămădind trupul din lut, Dumnezeu hărăzindu-i sufletul — legendă care ne este atestată ca autentic bogomilică de către călugărul bizantin, contimporan cu secta, Euthimie Zygabenos, multe din celelalte au putut pătrunde la noi, precum am arătat în altă parte¹, nu numai din Sudul Dunării, ci și din Iran, prin coloniile iraniene din Sudul Rusiei.

¹ Cărțile populare, I, p. 35—42.

Textele din Codex Sturdzanus însă nu au nimic comun cu bogomilismul. Pentru întâiași dată în *Studii bizantino-române*, D. Russo a arătat că textul numit de Hașdeu *Cugetări în ora morții* și în care el vedea o creațiune originală românească, de caracter bogomilic, nu este originală, ci este o întrețesere de fragmente luate din *Dioptra lui Filip Solitariul*, din *Evhologiu* și din *Viața Sf. Vasile cel Nou*.

Mergând pe drumul deschis de Russo, am arătat în 1929, în *Cărțile populare în literatura românească*, I, pag. 43—48 și mai ales 68, 73—75, 94—97, că nu se poate stabili nicio legătură nici între celelalte legende religioase din Codex Sturdzanus, Codex Martianus și Codex Todorescu și între mișcarea bogomilică, pentru două motive destul de simple: 1. Textele apocrife din Codex Sturdzanus apar în literaturile creștine — siriace, bizantină și coptă — cu 4—5 secole înainte de ivirea bogomilismului în Balcani, și al 2-lea, că ele cuprind idei ce vin în contradicție flagrantă cu doctrina Bogomililor, așa cum o cunoaștem din expunerea călugărului bizantin contimporan, Euthimie Zygabenos. Așa de pildă, Bogomilii, ca și Albigenzii, nu admiteau învierea trupului pe care îl considerau ca operă a Satanei, deosebindu-se în această privință de biserica ortodoxă, care crede că în ziua judecății din urmă, sufletele vor învia în trupurile pe care le-au părăsit. În Apocalipsul lui Pavel este un pasaj în care, după ce se povestește că îngerii iau sufletul omului drept din trup, se întorc și-i spun: « Suflete, cunoașteți trupul tău de unde ai ieșit, că iară te vei întoarce în trupul tău la ziua de înviere ». Bogomilii disprețuiau crucea; în legende din Codex Sturdzanus sunt pasagi din care reiese venerația pentru crucea pe care a fost răstignit Mântuitorul. Bogomilii respingeau împărțania cu pâine și vin, pe care o considerau ca un sacrificiu adus demonilor. În Călătoria Maicii Domnului la iad, această taină a euharistiei este învăluită într'o aureolă divină. Bogomilii propovăduiau dogma celibatului; în Călătorie nu numai că nu este combătută căsătoria, dar ea este admisă chiar pentru preoți.

Renunțând dar la clasarea făcută de Hașdeu în texte bogomilice și mähăcene, vom împărți scrierile din Codex Sturdzanus după cuprinsul lor în două grupe: 1. literatură apocrifă apocaliptică, care, în numele Apostolilor sau al Sf. Fecioare, ne desvăluie într'o formă plină de simboluri, tainele lumii de dincolo de moarte și 2. legende hagiografice. Acestea, într'o lumină de miracol, ne povestesc viața supra-omenească a marilor iluminați, care și-au sacrificat viața pentru triumful creștinismului precum și marilor asceți, care și-au mortificat trupul pentru a-și mântui sufletul.

Ciclul legendelor apocaliptice este reprezentat în Codicele Sturdzan prin următoarele trei texte: *Apocalipsul Apostolului Pavel*, *Călătoria Maicii Domnului la iad* și *Moartea lui Avraam*. La acestea s'ar putea adăuga, prin caracterul ei, și *Epistolia Domnului nostru Iisus Christos* sau *Legenda Duminicii*.

Apocalipsul Apostolului Pavel a fost plăsmuit prin veacul al IV-lea d. Ch. cu intenția de a lămuri pasajul obscur din scrisoarea a II-a a Apostolului, în care acesta, povestind celebra viziune pe care a avut-o în Valea Damascului și care l-a convertit din cel mai înverșunat vrăjmaș al creștinilor în cel mai zelos apostol, spune textual că a fost răpit la al treilea cer și a auzit și văzut lucruri pe care niciun om nu le-a auzit și nu le-a văzut. De fapt, tendința apocalipsului este să pună în relief contrastul dintre grădinile raiului cu cetatea de pietre scumpe și mărgăritare de o parte și dintre veșnicul întuneric al infernului, unde se muncesc în râuri de foc cei păcătoși, de altă parte.

Acest apocalips a avut mai puțină răspândire în literatura veche românească, deoarece versiunea lui derivă după un text

sârbesc mutilat, care fusese tipărit la începutul secolului al XVI-lea la Veneția, de tipograful sârb Božidar Vuković.

Călătoria Maicii Domnului la iad, copiată în Codicele Sturdzan pe la 1580, stăruiește asupra chinurilor din infern, unde diferitele grupe de păcătoși se sbat, ca și în infernul lui Dante, în chinuri din ce în ce mai grele cu cât Sf. Fecioară intră mai adânc în împărăția întunecului.

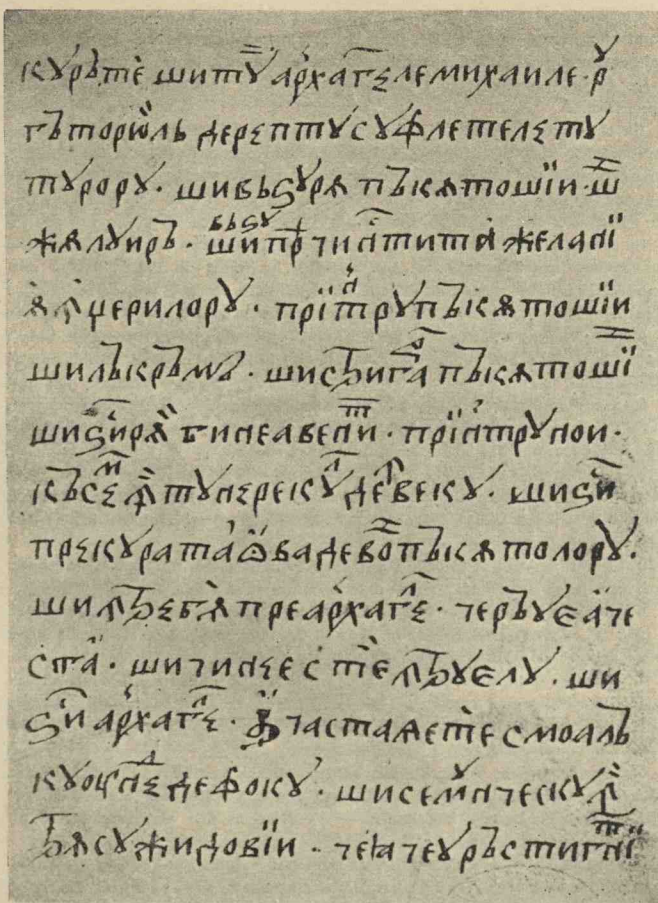
A treia legendă, *Moartea lui Avraam*, după ce ne descrie bunătatea lui Avraam, care nu se așează niciodată la masă fără oaspeți, ne povestește împrejurările în care Patriarhul a văzut tainele cerești. Ieșind odată cu fiul său Isac să caute un oaspe pentru masă, întâlnesc sub poalele unui munte un călător obosit pe care îl aduc în casa lor. Peste noapte, Isac are un vis revelator, și atunci străinul, care nu era altul decât îngerul Domnului, se destăinuie lui Avraam, spunându-i că e trimis de Domnul să-i ridice sufletul. După cererea stăruitoare a lui Avraam îngerul, îngăduindu-i să mai trăiască încă, îl ridică pe un car de foc la cer, unde Patriarhul vede, în pragul raiului, masa de judecată a lui Sit, calea îngustă care duce spre raiu, calea largă care duce spre iad și alte taine divine.

Versiunea din Codex Sturdzanus se încheie aci, dar alte versiuni, traduse din grecește, la sfârșitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului al XVIII-lea, ne povestesc cum Patriarhul, scoborît pe pământ nu se mai îndură să se despartă de ai săi. Dumnezeu trimite atunci moartea, care dându-i să bea din paharul ei, Avraam își dă sufletul, pe care un cor de îngeri îl duc spre cer.

În afară de aceste trei apocalipse, care desvăluie tainele lumii de dincolo de moarte, cu contrastul dintre paradis și infern, a mai circulat în vechea literatură românească un al patrulea apocalips, care destăinuia maselor populare tainele judecății din urmă. Este *Apocalipsul Sfântului Ioan Bogoslovul*, descoperit de regretatul N. Drăganu, într'un codice din veacul al XVI-lea, și pe care l-am găsit apoi și într'o serie de manuscrise din biblioteca Academiei Române. Textul nu se poate identifica însă, după cum credea Drăganu, cu textul bogomilic descoperit în arhivele inchiziției din Carcassonne — oraș în Sudul Franței — unde fusese pe vremuri un important centru al ereziei albigense. Dimpotrivă, în forma în care îl avem în literatura noastră, el are concepții ortodoxe: venerarea profeților, adorarea crucii, ideea că, la ziua judecății din urmă, oamenii vor învia cu trupul. Textul povestește, după cum arată titlul, cum Apostolul, urcându-se în muntele Tavorului, se roagă Domnului să destăinuie cele ce vor fi în ziua judecății din urmă. Într'o lumină orbitoare, Mântuitorul, deschizând cerul, îi arată lucrurile simbolice — o carte pecetluită cu 7 peceti — și îi destăinuie sensul lor și zilele de agonie ale lumii, când va veni Antihrist pe pământ să amăgească omenirea, când îngerii vor aprinde pământul și când toate cele trecătoare se vor mistui.

La literatura apocalipselor apocrife se poate adăuga și *Legenda Duminicii* sau *Epistolia Domnului nostru Isus Christos*, care se păstrează în Codex Sturdzanus. E vorba de o piatră căzută din cer, mică la vedere, dar așa de grea că nimeni nu o putea ridica. Abia după ce Patriarhul Ierusalimului și soborul de preoți s'au rugat trei zile, piatra s'a deschis și în ea s'a găsit scrisoarea Domnului, sfătuind omenirea să serbeze Duminica și amenințând cu cele mai grele pedepse cerești pe cei cari vor nesocoti Duminica și vor călca legea Domnului.

Cum era de așteptat, această literatură, răspândită de preoți în masele credincioșilor de pe vremuri, a avut un adânc răsunet în păturile populare. Cu deosebire *Călătoria Maicii Domnului la Iad* și *Legenda Duminicii*, care se citesc și azi cu evlavie în lumea satelor și sunt socotite ca amulete, aducătoare de noroc și păzitoare de primejdii, au împrumutat materiale pentru ciclul colindelor religioase. Scena muncilor din iad din pridvorurile

Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând un fragment din *Călătoria Maicii Domnului la iad*, scrisă pe un anonim (vezi mai sus pag. 66)

multor biserici de sate este zugrăvită adesea cu elemente care amintesc *Călătoria*. Nu mai puțin norocos a fost, în ceea ce privește influența asupra poporului, *Apocalipsul apocrif al Sfântului Ioan Bogoslovul*. Mai tot ciclul credințelor populare despre sfârșitul lumii, cu mitul lui Antihrist, cu lupta lui pentru a amăgi omenirea, cu victoria asupra lui Enoh și Ilie, cu focul care va mistui pământul pleacă dela acest apocrif și dela o altă carte, intrată mai târziu în literatura noastră din literatură rusească, pe la jumătatea sec. al XVIII-lea: *Semnele venirii lui Antihrist*.

BIBLIOGRAFIE. Despre literatura apocrifă s'a scris foarte mult în timpurile din urmă. Lămuriri suficiente și o bibliografie bogată la N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 22—23, București, 1929 (ed. Casa Școalelor).

Doctrina Bogomililor a fost expusă de un călugăr învățat, Evtimie Zigabenos, contemporan cu Alexe Comnenul, împăratul care a deslănțuit prigoana împotriva ereziei din Bizanț. El pretinde că a ascultat, ascuns în spatele tronului, convorbirea dintre împăratul bizantin și în medicul Vasilie, căpetenia Bogomililor care, în urma acestei convorbiri, a fost ars pe rug, împreună cu cei 12 apostoli ai săi. Opera lui Zygabenos se numește *Panoplia Dogmatica* (*Πανοπλία Δογματική*). Este o operă de dogmatică în care se expun doctrinele sectelor care minau creștinismul pentru ca apoi să fie combătute punct cu punct. Textul grecesc a fost publicat pentru întâia dată la Târgoviște în 1710 (de frica Turcilor s'a scos capitolul privitor la Sarasin). Textul grecesc întreg a fost publicat de Migne în *Patologiae cursus completus. Series graecae posterior*, Tom CXXX. Capitolul despre Bogomili republicat de G. Ficker, *Die Phundagiaten*, Leipzig, 1908, după un ms. din Bibl. Universității din Utrecht.

Pentru Bogomili din Bulgaria avem un izvor contemporan în cele 13 cuvântări ale Prezbiterului Cozma, îndreptate împotriva ereticilor. Aceste cuvântări au fost editate în timpul din urmă de un învățat rus: M. Попруженко, *Св. козмы пресвитера слово на еретики*, Petersburg, 1907. O traducere în limba română a dat Alex. Iordan. *Isovoare bogomilice. Predica presbiterului Cosma*, București, 1938.

Un sinodic al țarului Boril, care a început persecuția Bogomililor în Bulgaria, tradus din grecește în anul 1211, după ce secta a fost distrusă, pentru a stabili normele credinței pravoslavice, cuprinde adaose interesante, dintre care unele privesc erezia bogomilică. Sinodicul a fost publicat și el în *Синодник царя Борила* Sofia, 1928.

Un al patrulea izvor ni-l procură Patriarhul Eftimie din secolul al XIV-lea. Acesta, într-o biografie a episcopului Ilarion din Moglena (o dieceză din Bulgaria, unde erau numeroși Bogomili), a inserat și discuțiile pe care episcopul Ilarion le-a avut cu ereticii. Biografia a fost publicată de E. Kaluzniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien, 1901, p. 27–58.

În sfârșit, un alt izvor, pentru cunoașterea bogomilismului, este o operă a Episcopului Ioan Torquemada. Acesta fusese însărcinat de Papa Sixt să convertească la catolicism resturile Bogomililor din Bosnia. În acest scop, el a întocmit în anul 1461, un « *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae* », în care se enumără 15 puncte ale ereziei maniheice, pentru a fi apoi combătute din punct de vedere catolic. Simbolul a fost publicat de Fr. Racki în *Starine*, XIV (1882), p. 1 și urm., Zagreb.

Un studiu important pe baza tuturor izvoarelor în literatura bulgară este al prof. Jordan Ivanov, *Богмилски книги и легенди* (Cărți și legende bogomilice), publicat de Academia bulgară în 1925, Sofia.

TEXTE: *Legenda lui Adam și Eva* a fost publicată de Dr. M. Gaster după un manuscris dela începutul secolului al XVII-lea (circa 1600–1625), în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, I (1883), p. 78–80 și reproduc în *Chrestomafie română*, I, p. 63–65.

În legătură cu această legendă stă și textul versificat: Cântecul lui Adam pentru care vezi mai pe larg *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 55 și urm.

Pentru *Lupta arhanghelului Mihail cu Satanail și Disputa lui Isus cu Satan* vezi pe larg N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească* II (Fundatiunea pentru literatură și artă Regele Carol II), București 1938 p. 34–37; 85–87.

În literatura orală a poporului nostru se găsesc însă numeroase legende cu caracter bogomilic pentru care vezi mai pe larg I. A. Candrea, *Iarba fiarelor*, București, Cultura Națională, 1928, p. 59–67 și N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 35–42.

Textele apocrife din Codex Sturdzanus (Apocalipsul Apostolului Pavel, Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Legenda Duminicii, Legenda Sf. Sisinie), precum și legenda hagiografică a Sf. Vineri au fost publicate de B. P. Hașdeu, în *Cuvente den bătrâni*, vol. II.

Alte versiuni din *Apocalipsul Apostolului Pavel*, *Apocalipsul Maicii Domnului* au fost publicate de N. Drăganu, *Două manuscrise vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București (Academia Română), p. 200 și urm.

O altă versiune cu rotacism (reprodusă în facsimil), N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, p. 114–115. Nu este însă din secolul XV. Cf. N. Drăganu, *Dacoromania*, IX, 1936–1938, p. 219–224.

O versiune dezvoltată din *Moartea lui Avraam* a fost publicată de Dr. M. Gaster în *The Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, IX (1887), p. 195–199, text românesc și traducere engleză după un manuscris din 1750.

Textul Apocalipsului lui Ioan Bogoslovul a fost publicat de N. Drăganu, *Două manuscrise: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, p. 229.

Pentru alte manuscrise inedite din colecția Academiei Române precum și pentru texte slave publicate de N. Tihonravov, A. Pypin, I. Porfiriev și alții și pentru prototipe grecești a se vedea *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, la capitolele respective.

STUDII. O expunere detaliată pentru domeniul românesc, cu o bibliografie mai completă se găsește în studiul meu, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, *Epoca influenței sud-slave*, p. 24–34, București, 1929, unde este studiată și întreaga literatură apocrifă.

LITERATURA HAGIOGRAFICĂ

Deși curențele reformiste erau împotriva cultului sfinților — ne reamintim de prefața Cazaniei lui Coresi: « sfinții morți nu ascultă rugăciunea noastră » — totuși preoții români din părțile ardelenesti au tradus, de timpuriu, și au pus în circulație și câteva vieți de sfinți, care alcătuiesc un capitol interesant în literatura noastră veche: legende hagiografice.

Literatura aceasta fusese alcătuită în vremurile de adânc misticism ale evului mediu, când cultul sfinților luase un avânt așa de puternic, încât drumurile care duceau către centrele în care se păstrau moaștele sfinților — numite în documentele timpului *strata publica peregrinorum* — erau înfesate de alaiuri lungi de pelerini, porniți din toate părțile lumii creștine. Pentru a satisface curiozitatea pioasă a mulțimilor, care veniseră pe drumuri prăfuite din adânci depărtări, avide de a cunoaște viața și minunile sfinților, al căror sprijin îl cereau, cărturarii din jurul sanctuarului în care se păstrau moaștele lor, au alcătuit legende hagiografice.

În plâsmuirea acestor legende, autorii lor s'au servit de materialul pus la îndemână de tradiția populară care pleca, fi-rește, de la povestirile martorilor contemporani cu sfântul; dar acestea transmise din generație în generație, fuseseră în mod inconștient prelucrate — cum de altfel se petrec lucrurile și azi sub ochii noștri — de imaginația populară: cadrul istoric și geografic în care se desfășurase viața reală a sfântului fusese șters, iar în locul lui fantezia creatoare a poporului, folosindu-se de străvechile legende populare, a creat tipul generic al sfântului, în care latura miraculoasă a vieții fusese accentuată și subordonată unei concepții a parte.

În elaborarea elementului miraculos din legende populare, hagiografii au fost influențați de curențele filosofice ale timpului și, în primul rând, de mistică neoplatoniciană. Aceasta susținea că în timpul extasului religios, sufletul omului se poate desprinde de materialitatea trupului și că pătruns de divinitate, stă mai presus de legile naturii, pe care le înfruntă. Pentru hagiograf, sfântul este campionul lui Dumnezeu pe pământ în lupta contra păgânismului și a ispitelor acestei lumi trecătoare, cu care Duhul Răului caută să primejduiască mântuirea omenirii. În ceasurile de tortură, ei se confundă în sufletul lor cu Mântuitorul, care radiază în jurul lor nimbul sfințeniei. Acest nimb al sfințeniei creează în jurul mucenicilor un fel de pavăză invizibilă care destramă puterea legilor fizice ale naturii și înalță sufletul și trupul celui prigunit de vrăjmașii Mântuitorului, dincolo de granițele naturii materiale. De aceea, când se scoboară în arenă, unde se dau drumul fiarelor sălbatece, acestea nu se reped la ei. Torturile cele mai groaznice nu-și mai pot produce efectul, fiindcă trupul sfântului, ocrotit prin harul divin, este imun: săgețile nu-l străpung, flăcările nu-l mistuie, otrava nu-l distruge, până în clipa când Mântuitorul îi primește sufletul, oferindu-i cununa de martir.

În afară de ciclul acesta al marilor martiri, care și-au dat viața pentru izbândă ideii creștine, literatura hagiografică mai cuprinde un alt ciclu mare de legende, acel în care se proslăvește viața marilor asceți. Se știe că în veacul al IV-lea, după ce Constantin cel Mare a admis creștinismul în imperiul său, prigonirea creștinilor a încetat și, cu aceasta, s'a încheiat și epoca martirilor. Admirația lumii creștine începe să fie atrasă atunci către o altă formă a eroismului mistic: asceții. Aceștia — oameni simpli ori cărturari versați în filosofia timpului sau chiar mari împărați bizantini — în misticismul lor fanatic, se lepădau de toate bunurile vieții pământești și, departe de valurile sgomotoase ale lumii, în văgăunile munților sau în pustii, duceau o viață aspră de absinență, mortificându-și trupul pentru a obține harul mântuirii divine. Admirând credința lor înflăcărată, biserica i-a trecut și pe ei în rândul sfinților.

Din literatura secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea au ajuns până la noi și trei legende hagiografice: legenda Sf. Vineri, a Sf. Sisinie și a Sf. Alexie — primele două în Codex Sturdzanus, cea de a treia într'un codex găsit la Co-halm, de d-l Ilie Bărbulescu, fost profesor la Universitatea din Iași.

Legenda Sf. Vineri este o legendă de martiră în care ni se povestește cum sfânta, pornind în lume să propovăduiască învățăturile evangheliei, a fost legată pe cruce și osândită să fie arsă de vie, cum a fost mântuită de un înger; cum apoi a scăpat neatinată dintr'un cazan cu smoală clocotindă și cum, în cele din urmă, un împărat păgân i-a tăiat capul. Legenda aceasta s'a resfrânt în colindele religioase și în descântece:

Cine poate spune povestea Sfintei Vineri

S'o zică

Joi sara de două ori

Vineri dimineața de trii ori,

Că l-oiu scoate din lăcuri,
Din păcuri,
Și l-oi duce
Une-o hi mesă 'ntinsă,
Făclii aprinsă,
Isvoarele reci și fântâni curate.

Cărțile populare I, p. 161

grăește un descântec din Hunedioara. Partea finală a legendei, în care Sfânta se roagă lui Dumnezeu să ia în paza lui pe cei ce-i cinstesc ziua și să blesteme pe cei ce nu i-o cinstesc, este obârșia unui întins cerc de superstiții populare privitoare la interdicția de a munci Vinerea: — « Vinerea nu se face leșie, nici se toarce, nici se coasă, nici cămăși se spală, că e rău de pățit » — și la o mulțime de pățanii ale celor ce n'au respectat ziua sfintei.

Legenda Sf. Sisinie este un vechiu descântec, desprins din ciclul formulelor magice ale vechii Asirii, care a fost prelucrat în legendă hagiografică în Egiptul elenistic — unde s'a descoperit acum 30 de ani, de către un arheolog francez, cea mai veche formă a legendei, zugrăvită pe frescele unei mănăstiri creștine de pe la anii 400. Este o poveste sumbră despre sfântul care, luându-se pe urmele Diavolului, fiindcă răpise din leagăn copiii surorii sale, îl găsește, după spusele măslinului pe care-l binecuvăntează, în fundul mării și, după ce-l silește să restituie copiii, îl bate cu buzduganul ca să-și spună numele și formele în care se prefacă când răpește copiii. Se știe că, după concepțiile populare, Duhul rău se poate prefacă în tot felul de vietăți și că, în fiecare din aceste metamorfoze ale sale, el poartă câte un nume special. Cine cunoaște numele și-l pronunță sau îl scrie, are pe Diavol în puterea lui. De aceea legenda scrisă se întrebuițează și azi mai ales în satele din Bucovina și Moldova, ca amulet de către lehuze și noii născuți, împotriva influenței nefaste a Diavolului. Dacă nu se ia această precauție, atunci se poate întâmpla ca copilul să se îmbolnăvească de *samcă* (un nume pe care-l poartă Diavolul în această legendă) și atunci pentru a-l tămădui se recurge la descânțece numite « *de samcă* ». Un descântec asemănător, scris pe foi de plumb, în limba slavă, cu particularități fonetice sârbești din sec. XIII, a fost descoperit la noi în niște săpături făcute la Turnu-Severin, de d-l C. Bărcăcilă.

Cea mai interesantă legendă hagiografică este însă a *Sf. Alexie*, a cărui duiosie a ispitit din veacul al XI-lea și condeil unui truver francez.

Sf. Alexie, fiul unui nobil roman, își părăsește soția în noaptea nunții și, ducându-se la țarmul mării, se imbarcă pe o corabie care-l duce în limanurile Capadochiei. Aci, în tovărășia unui sihastru, pleacă spre Edesa, unde se păstra icoana nefăcută de mâini omenești, pe care Mântuitorul o trimisese lui Avgar. Își împarte averea săracilor și, devenit mai sărac decât cel mai sărac cerșetor, își petrece vremea în umilință și rugă, la ușa bisericii. Servitorii tatălui său, trimiși în lume pe urmele lui, trec pe lângă el, fără să-l recunoască. Soția și părinții rămân desnădăjduiți. Trec astfel 17 ani, până când, într-o noapte, Sf. Fecioară se arată în vis unuia dintre preoți, cerându-i să aducă în biserică pe « omul lui Dumnezeu ». Alexe este astfel descoperit; vestea despre sfințenia lui se răspândește în toată țara. Dar el se face nevăzut, pleacă spre țarmul mării și se imbarcă pe o corabie, surprinsă de furtună, îl aduce în limanurile copilăriei sale. Rătăcind pe străzile Romei, întâlnește pe tatăl său, care nu-l recunoaște, dar care, în amintirea fiului său, pe care îl credea pierdut, îi dă adăpost în casa sa. Acolo trăiește 17 ani, sub scara tatălui, fără să se destăinue nimănui, nici părintelui, nici mamei, nici soției sale, care-i rămăsese credincioasă. Abia la sfârșitul vieții lui, printr-o minune dumnezească, se desvăluie misterul care-i acoperise viața.

Această legendă al cărui sâmbure îl formează o poveste siriacă din secolul al V-lea, prelucrată în Bizanț și mai târziu în Roma, a pătruns în literatura noastră dela sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de al XVII-lea și a avut un răsunet deosebit în sufletul popular.

Sim. Florea Marian a cules un ciclu de legende în care vieța Sf. Alexie a fost prelucrată de imaginația populară, cu elemente felurite — unele venite din romanul lui Varlaam și Ioasaf, altele chiar burlești, împrumutate din ciclul lui Păcală.

BIBLIOGRAFIE. Texte. Legenda Sfintei Vineri: B. P. Hașdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, p. 145—156, după versiunea lui Popa Grigore din Măhaciu din Codex Sturdzanus; o copie derivând din același prototip ca versiunea lui Popa Grigore la N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, XIII (1906) p. 53—54, fragment aflat în scoarțele unei Psaltiri coreslene.

Legenda Sf. Sisinie din Codex Sturdzanus a fost publicată de B. P. Hașdeu în *Cuvente den bătrâni*, II, p. 284—291 cu textul slavonesc în paralelă și cu o redacțiune modernă, tipărită la București în 1878 în josul paginei. Versiunea din Codex Sturdzanus a fost retipărită și de Dr. M. Gaster în *Chrestomatie*, I, p. 6—7, alături de o versiune din 1779. Pentru o formulă de descântec slav în care e citat Sf. Sisinie săpată pe câteva foi de plumb din sec. XIII și găsită la Turnu-Severin cf. Lazăr I. Ciomu în *Revista istorică română*, 1938, vol. VIII, p. 210—234 (cu studiu). Vieța Sfântului Alexe: Eufrosina Simionescu, *Codicele dela Cohalm*, Iași, 1924, p. 56—57; Dr. M. Gaster, *Revista pentru istorie arheologică și filologie*, II, 1884, p. 342—352 după un ms. din sec. XVIII și după versiunea Mitropolitului Dosoftei din Viețile Sfinților.

Pentru mai multe amănunte bibliografice de tipărituri, msse românești și izvoare N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929 (ed. Casa Școalelor), p. 163, 153—155, 170—171.

STUDII. N. Cartoian, *opera citată*, capitolul XVII, *Legende hagiografice*, p. 137—171.

LITERATURA DIDACTICĂ

Trecerea dela literatura apocrifă la cea didactică era ușor de făcut, deoarece literatura didactică dela începutul culturii noastre era alcătuită din texte în care maximele, elementele rudimentare de științe naturale și precum și cele narative, legende și istorice, sunt subordonate unor idei morale și religioase.

Literatura didactică este reprezentată în secolul al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea, în afară de Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, despre care ne-am ocupat la locul său, prin două texte: unul venit din Egiptul elenistic prin vechiul Bizanț: *Fisiologul*, altul venit din literatura Italiei medievale: *Fiore di virtù*. *Floarea d'aurului*

FISIOLOGUL. Fisiologul este o interesantă carte, alcătuită — după cum conchide Max Wellman într'un studiu recent — în secolul al IV-lea, poate în Egipt, sub influența curentelor neopitagoriciene și a altor curente mistice din Orient, care căutau să descopere calitățile oculte ale lucrurilor, avantajele magice și simbolurile lor religioase.

Este, de fapt, un fel de tratat de zoologie și de morală în același timp, în care animalele și păsările, după ce sunt descrise cu obiceiurile reale sau închipuite, sunt interpretate apoi ca simboluri ale unor idei morale și religioase.

În ciclul animalelor descrise de Fisiolog, se găsesc și animalele fantastice din miturile popoarelor vechi, ca de pildă: *finixul*, o pasăre ca păunul, cu capul de aur, care ar fi trăit pe lângă cetatea Heliopol. Acolo sta nouă ani pe cedrii Livanului, fără să se hrănească fiindcă — ne spune textul — era hrănit de Duhul sfânt. După nouă ani i se umpleau aripile de mireasmă și, auzind toaca preotului din cetate, intra cu el în biserică, se așeza pe jertfelnic și se aprindea, mistuindu-se în cenușe, pentru ca apoi, a doua zi, preotul să o găsească renăscută și întinerită. Alte animale mitice din Fisiolog sunt *vasiliscul*, un fel de balaur cu privirea înveninată, care ucide dela distanță, sau *gorgonia*, un monstru cu chip de femeie și cu perii capului de balaur.

Pentru a ne face o idee de structura acestei curioase cărți, iată, de pildă, cum este descrisă gheonoaia sau ciocănitărea:

«Gheonoaia zboară din copaciu în copaciu, scobind lemnul și ascultă cu urechea și dacă află lemnul tare și vârtos, ea fuge dela dânsul, iar unde află lemn slab și găunos, ea tot scobește și să sălășuește într'insul; și acolo scoate și puii săi; și lăcuiește într'insul.

Așa și Diavolul: umblă din om în om, cercând cu viclesugul său și dacă găsește om slab să sălășluiește într'insul, iar dacă-l găsește postind și rugându-se sau făcând milostenie, el fuge că nu-i place».

După cum se vede descrierea păsării este urmată de interpretarea simbolică.

În felul acesta sunt descrise și interpretate în sensul unui simbol moral o mulțime de animale și păsări: pelicanul, care-și sfășie pieptul pentru ca din sângele lui să-și hrănească puii, este interpretat ca un simbol al Mântuitorului, care s'a răstignit pe cruce, pentru ca prin sângele lui să mântuie omenirea de păcatul primitiv; porumbeii, care umblă totdeauna în stoluri, pentru ca să se ferească de șoim, sunt dați ca pildă creștinilor care trebuie să se adune în cete la biserică spre a se feri de Diavol.

Fisiologul a fost alcătuit, după cum s'a spus, în Egipt, unde se încrucișa cultura elenistică cu cea iudaică și orientală și cu creștinismul. Din Egipt a pătruns în Bizanț și a intrat de timpuriu, poate din veacul al V-lea, în Occidentul latin — unde, sub numele de Bestiarii, a fost tradus și prelucrat în toate limbile romanice și germanice. Elementele fantastice, pe care le conținea, nu au izbit mentalitatea naivă a lumii medievale, lipsită de spiritul critic pe care ni-l dă astăzi progresul științelor exacte. De altfel, însuși Sf. Ieronim, traducătorul Bibliei în latinește, ne povestește într'una din scrisorile sale scena întâlnirii în pustiu a Sfântului Antoniu cu un satir, care ar fi cerut sfântului să se roage pentru el lui Dumnezeu.

Când asemenea naivități se găseau până și în scrierile Sfinților Părinți, nu trebuie să ne mirăm că elementele din Fisiolog au pătruns în romanele courtois ale Franței medievale, ca, de pildă, în *Floire et Blanchefleur*, sau în operele truverilor ca Thibaud, contele Champagnei și regele Navariei, ori în ale istoricilor și naturaliştilor ca Jacques de Vitry ș. a. Bestiariile s'au bucurat astfel în evul mediu de o largă popularitate. Au inspirat până și arta căreia i-au împrumutat motive decorative pentru turnuri, pentru fațade, pentru portaluri, amvoane și vitraliurile domurilor precum și ornamentații pentru vignetele și inițialele manuscriselor.

Nu mai puțin răspândit a fost Fisiologul în literaturile balcanice.

Dela Bizantini, Fisiologul a călătorit mai departe la Slavii sud-dunăreni, unde a fost tradus în două epoci diferite: odată în epoca de aur a vechii literaturi bulgare, altădată mai târziu, în epoca de supremație a literaturii sârbești.

La noi, Fisiologul se pare că a pătruns de timpuriu; se cunosc până acum vreo șase manuscrise, dintre care cel mai vechiu a fost copiat în 1693, de Costea Dascălul, din biserica Șcheilor, din Brașov și a fost republicat, cu un studiu, de doamna Margareta Mociorniță — Constantinăscu în facsimile și transcriere latină. Toate aceste șase manuscrise descind din același prototip — mult mai vechiu, poate din secolul al XVI-lea sau începutul celui al XVII-lea, tradus la rândul său după o versiune sârbească.

Versiunea aceasta, tradusă din slavonește, este însă sumară; de aceea în epoca influenței grecești s'a făcut o nouă traducere după un text, mult mai complet, al lui Damaschin Studitul, arhiepiscopul Naupactei, venit la noi într'o tipăritură venețiană sau în manuscris, adus din muntele Athos. Nu știm cui se datorește această nouă traducere, dar, versiunea cea mai veche se păstrează într'un manuscris, copiat în anul 1774, de dascălul

Duma și publicat de C. N. Mateescu în Calendarul și revista *Ioan Creangă* pe 1914 și 1915.

Fisiologul a fost destul de răspândit în literatura noastră veche. El a îmbogățit comoara tradițiilor populare cu legende despre animale și păsări, ca de pildă despre pelican sau despre amărâta turturică, acea duioasă istorioară despre pasărea, care, rămasă fără soț, nu se mai așează pe lemn verde, nici nu mai bea apă limpede. Această temă se găsește în *Învățăturile lui Neagoe*, în *Evangelia învățătoare dela Dealu*, a fost culeasă în mai multe variante din gura poporului în Muntenia și Bucovina și a fost literalizată la începutul secolului trecut de Enăchiță Văcărescu (după liricul grec Psalidas) și de Asachi (*Păsăruica stîngeră*). Un alt animal fantastic din Fisiolog, utilizat adesea ca motiv decorativ în miniaturile manuscriselor din mănăstiri și pomenit de multe ori de scriitorii noștri vechi, este *vasiliscul*, balaurul cu privirea fermecată, dar în același timp otrăvitoare. Stolnicul Constantin Cantacuzine, vorbind în *Istoria Țării Românești* de împărații romani din epoca decadentei, spune că erau «măi răi și mai cruzi decât fiarele...și decât *aspidele* și *vasilișcii cei otrăvitori și veninați*». (ed. Iorga p. 85) Nicolae Filimon, în romanul său *Ciocoi vechi și noi*, descrie astfel belșugul din casa lui Dinu Păturică: «Vutcele și cafelele cele mai bune, ciubucele și narghilelele cele umplute cu parfumatul tutun al Siriei, ...și femeile cele cu ochii mai fermecători decât ai *vasiliscului*...» El a intrat și în creațiunea poetică a lui Eliade Rădulescu, care-l pomeneste în oda sa, *La Schiller*:

Du sarcina, o suflet, du corpul după tine,
În sus pe calea strămtă, cu filii, cu consoarte;
Te luptă cu Ananga, cu aspra neavere,
Cu limbile de șarpe, cu ochi de *vasilisc*.

Vasiliscul nu este aci, cum comentau într'o vreme autorii noștri de cărți didactice, «șopârla, care-și schimbă culoarea pielii, cameleonul», ci balaurul fantastic din Fisiolog, care are privirea așa de înveninată, încât ucide cu ea dela distanță.

FIORE DI VIRTÙ

Al doilea text cu caracter didactic al sec. XVI românesc are o origină italiană. Este *Fiore di virtù*, un mic tratat de morală, care a avut un puternic răsunet în literatura evului mediu. Nu numai că a fost pus sub teascul tiparului în Italia, curând după invenția tipografiei (în 1474), și a avut, în decurs de șase decenii, peste 40 de ediții, dar a colindat aproape prin toate literaturile Occidentului și a răzbătut și în Orient, fiind tradus în limbile sârbă, greacă, română, rusă, bulgară și armeană.

Acest succes așa de frumos se datorește bunului simț cu care autorul, călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, din Bologna veacului al XII-lea, ținând seamă de gustul epocii sale, a îmbinat într'un tot armonios, materiale așa de disparate la prima vedere.

Cartea este alcătuită din 34 de capitole referitoare la virtuți și vicii, dar așezate simetric, astfel încât fiecare virtute să fie urmată de viciul contrar: dragostea — pizma; dreptatea — strâmbătatea; adevărul — minciuna.

Fiecare capitol la rândul său e format din patru secțiuni de materiale diferite, dar reunite între ele armonios, ca piesele unui mozaic. Prima secțiune o alcătuiesc definițiile virtuților sau ale viciilor, care sunt în genere precise și clare. După definiție urmează în fiecare capitol — în conformitate cu gustul cititorilor din evul mediu, care căutau simboluri pentru ideile morale ale creștinismului în lumea materială — comparația virtuții sau a viciului cu un animal, precum: frica cu iepurele, bărbăția sufletului cu șoimul, îngâmfarea cu păunul, mânia cu ursul

Descrierea acestor animale, precum și a altora fantastice — ca de pildă vasiliscul sau leoncornul, ori pasărea calandrinon, cu puteri de tămăduire — toate cu obiceiurile lor, închipuite ori reale, au fost împrumutate de autorul acestui tratat de morală al evului mediu, din Fisiolog.

Compararea cu animalele din Fisiolog se continuă cu o serie de maxime, privitoare la virtuțile și viciile corespunzătoare, culese din scrierile biblice sau din filosofii păgâni, ori din scriitori medievali. Deși luate din izvoare disparate, ele sunt totuși alese cu gust, scurte, concise, plastice, spirituale chiar. De pildă:

«Casiodor: In ce chip buretele nu dă apă până nu-l storci, așa și scumpul nu dă nimănui nimic până nu-i iai cu sila.

Pythagora: Scumpul (avarul) este ca măgariul ce poartă povară altuia; așa și scumpul strânge avuție altora, iar el numai ce-i cu bănatul.

Varos au zis: Albina ține în gură mierea și în coadă acul cu fiera ».

Partea cea mai atractivă a cărții o alcătuiește secțiunea a IV-a, ultima, care întregeste predica privitoare la întărirea virtuților și înfrânarea viciilor printr-o istorioară morală, aleasă și ea din izvoare foarte variate, ca de pildă din romanele celebre ale timpului (ca *Romanul lui Alexandru cel Mare*), din *Gesta Romanorum*, din scrierile biblice sau din legende hagiografice.

Amintesc aci legenda îngerului și a sihastrului, pe care a folosit-o Voltaire în romanul său *Zadig* și pe care a prelucrat-o la noi M. Sadoveanu în *Povestiri pentru copii* (*Pustnicul Ieronim*). Este o legendă care a avut multă răspândire în evul mediu și care își are sursa ei îndepărtată în Orientul semitic. Reamintesc

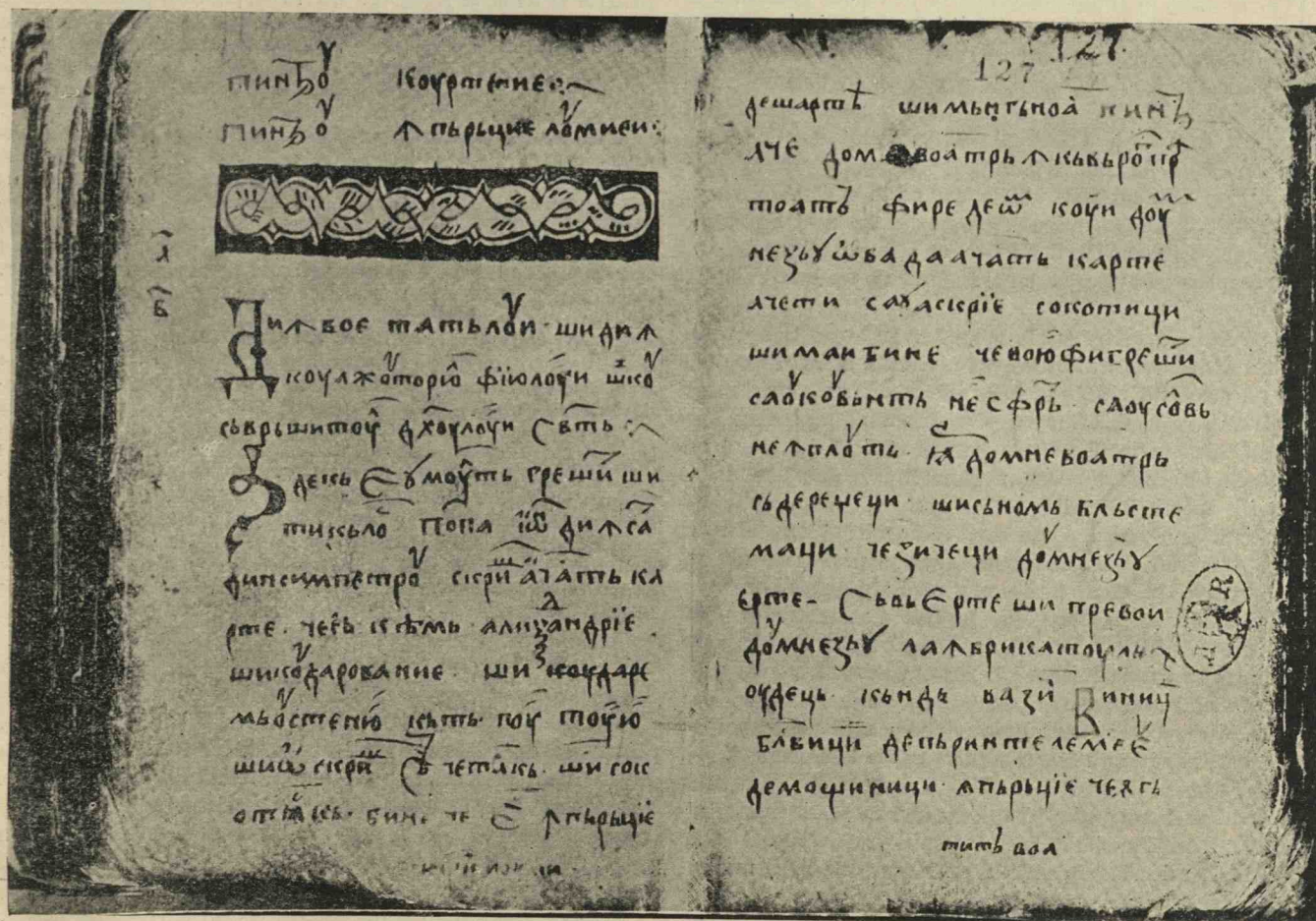
de asemeni duioasa legendă a Casiei și a prietenei sale Theodora cu împăratul bizantin și cu mărlul de aur — un reflex al folclorului bizantin¹.

Fiore di Virtù a pătruns în literatura noastră pe trei căi, prin trei traduceri diferite.

Prima traducere s'a făcut în secolul al XVI-lea, direct din limba italiană, în Moldova. Oricât de curios ar părea la prima vedere un contact direct cu literatura italiană în secolul al XVI-lea, totuși lucrul nu este exclus, dacă ne gândim la legăturile țării noastre cu Italia și în primul rând cu Veneția, pe care documentele ce se descoper încă în zilele noastre ni le înfățișează într-o lumină din ce în ce mai interesantă: soliile lui Ștefan cel Mare în cetatea lagunelor, fiicele lui Petru Șchiopul măritate în Veneția cu greco-italieni, anii de studiu ai lui Mihnea în Veneția, sub îngrijirea mătușii sale Marioara Adorna Vallarga, ce stătea în mănăstirea de călugărițe din Murano. Nu este exclus ca în asemenea împrejurări un cărturar român din soliile sau din alaiurile princiare române, atras de celebritatea cărții, să fi încercat transpunerea ei în limba neamului său.

Traducerea românească, din nenorocire, s'a pierdut, dar se păstrează traducerea rusească, făcută după cea românească, într-o copie din veacul al XVIII-lea, care începe cu următorul titlu: «Cartea Floarea Virtuților și a viciilor tradusă din limba italiană în valahă sau bogdănească <moldovenească> de către Gherman Valahul, iar din valahă tradusă în slavă de Veniamin Ieromonahul Rusin, la anul 1592 ».

¹ A se vedea mai pe larg: N. Cartoian, *Fiore di virtù în literatura românească*, Acad. Rom. Mem. sect. lit. seria III, t. IV, mem. 2, București 1928 p. 9—13.

Codex Neagoeanus, copiat în anul 1620, de Popa Ion Românul, în Sânpetru. F. 124 v. — 127 r. cuprinzând nota copistului. Primele 2 rânduri de pe f. 126 v. cuprind sfârșitul din scara Florii Darurilor (Originalul în biblioteca Academiei Române, nr. 3821).

Această traducere rusească, păstrată în muzeul Rumjancov din Moscova și studiată de învățatul rus Istrin, ne dă, după cum se vede, o dată sigură la care a fost făcută traducerea rusească: 1592. Înainte de această dată, *Fiore di Virtù* circula deci în literatura noastră, tradusă direct din italiană de către Gherman Valahul.

A doua traducere s'a făcut după un intermediar sârbesc, care fusese la rândul său tradus din italiană în secolul al XIII-lea, pe țărmurile Croației. Într-una din mănăstirile croate din insulele sau de pe țărmurile adriatice, în care se oficia serviciul divin în limba latină și care avea legături cu țărmurile vecine ale Italiei — și în primul rând cu Veneția — un călugăr croat a transpus în limba neamului său celebra carte de morală a evului mediu. De pe țărmurile croate, traducerea lui a călătorit mai departe în inima Serbiei și de aci a fost adusă la noi, unde a fost tradusă în limba românească, pe la jumătatea secolului al XVI-lea, în Ardeal. Această traducere s'a pierdut, dar ni s'a păstrat o copie făcută în 1620, de Popa Ioan Românul, în satul Sâmpietru din Hunedoara, în așa numitul *Codex Neagoeanus*.

Traducerea ardeleană era însă plină de lacune; de aceea către sfârșitul secolului al XVII-lea, în epoca de renaștere a sentimentului religios din vremea lui Antim Ivireanu și a lui Brâncoveanu, când clerul nostru a simțit nevoia de a pune în mâna poporului cărți de edificare morală, această carte a fost tradusă din nou.

Această a treia traducere a fost făcută după un text grecesc, care deriva după o versiune publicată în tipografiile grecești din Veneția. Această versiune fusese tradusă la rândul ei după un incunabil italian și publicată pentru întâiași dată la Veneția, în 1529, și retipărită continuu în cursul veacurilor al XVI-lea și al XVII-lea, sub titlul '*Αρθος τῶν Χαλκίων*'.

Una din aceste tipărituri grecești a ajuns până în mănăstirile grecești din muntele Athos, unde a găsit-o, în timpul pelerinajului său, unul din boierii lui Brâncoveanu, Paharnicul Constantin Sarachini, fiul unui doctor grec din Creta, ce se împământise la noi. Paharnicul Sarachini, ducându-se să se închine la muntele Athos, a dat peste această carte și, voind să aducă și el un prinos de recunoștință noii lui patrii, a îndemnat pe Ieromonahul Filoftei, un călugăr român atonit, care, întâmplător, se întorcea cu el în țară, s'o traducă în limba română.

Traducerea a fost tipărită la 1700, la mănăstirea Snagovului de către Ieromonahul Antim Ivireanu, viitorul mare Mitropolit. Cartea s'a răspândit repede în toate ținuturile românești, a fost multiplicată prin copii manuscrise; și interesul pentru ea era încă destul de viu la începutul veacului al XIX-lea, când în 1807, parohul bisericii din Bolgarseghiul Brașovului, Ierei Ioan Ștefanovici, socotind că din vechea carte de morală « fiește care doftoria și nectarul poate suge... ca albina care sboară cu mare osteneală și sănătoasă înțelepciune peste câmpuri și livezi și grădini, din floare în floare, pentru a-și agonisi hrana », o tipărește din nou în tipografia fraților Constantin și Ion Boghici. Cartea a dat-o la lumină, după cum o spune însuși, după un exemplar tipărit la Snagov. Tipăritura aceasta a avut noroc, căci în anul următor 1808, se tipărește a doua ediție, de tipograful Friederich Herfurt; în 1814, se scoate a treia ediție la Sibiu și, în sfârșit, în 1864, o a patra ediție la București.

Cartea aceasta, care a fost citită 4 veacuri în literatura noastră, tradusă de cel puțin trei ori, copiată în toate ținuturile românești, tipărită apoi de cinci ori, nu putea dispărea din circulație înainte de a lăsa în sufletul popular urmele ei. Elemente din ciclul asemănărilor cu animalele se găsesc împrăștiat în tradițiile populare privitoare la obiceiurile animalelor și pasărilor, după cum dovedește culegerea lui Sim. Fl. Marian, *Ornitologia populară română*. Istorie morale ca *Fiul împăratului Theo-*

dosie sau *Ingerul și Sihastrul*, aceasta din urmă prelucrată de M. Sadoveanu au fost culese din gura poporului de diferiți culegători de material folkloric, iar tezaurul proverbelor populare românești datorează și el o parte din sentințele sale acestei vechi antologii morale a benedictinului italian din veacul al XIII-lea.

Astfel maxima Sf. Isidor: « Găina pentru un ou face gălăgie de o aude vulpea » (din capitolul despre înălțare și îngâmfare) se găsește la Anton Pann, sub forma:

Găina când va oua
Aude o mahala;

iar în colecția manuscrisă a lui Iordache Golescu: « Găina pentru un ou, multă gălăgie face ».

Maxima lui Varos: « Albina ține în gură mierea și în coadă acul » o găsim în manuscrisele lui Iordache Golescu: « Albina ține în gură mierea cea dulce și în coadă acul cel otrăvitor » și la Anton Pann în forma:

Albina în gură cu miere
Și 'n coadă acul cu fiere.

Maxima atribuită Sf. Augustin: « Leul nu se luptă cu furnicile, nici vulturul nu prinde muște » apare la Anton Pann sub forma:

Vulturul stă 'n loc și veghează,
Dar el muște nu vânează.

BIBLIOGRAFIE. *Fisiologul*: Manuscrisul cel mai vechiu, copiat în 1693, la Brașov de Costea Dascălul dela biserica Scheailor, a fost publicat în facsimile și transcriere latină, cu un studiu, de Marg. D. Mocioniță, într-o publicație a Seminarului nostru, apărută sub titlul *Cercetări literare*, I, București, 1934 p.

Un alt manuscris din aceeași familie, copiat în 1777, de Andronache Bercheceanul, a fost publicat de Dr. M. Gaster, *Il Physiologus rumeno in Archivio glottologico italiano* (al lui Ascoli), anul X (1886), p. 273—304, în text românesc cu caractere latine și în traducere italiană, făcută de Pietro Merlo.

O altă versiune, tradusă din grecește sub titlul: *Oarecare cunoștințe dela filozofii vechi pentru firea și obiceiurile năvurilor oarecăror jivini adunate de Preaînțeleptul întru arhieriei Damaschin Studitul*, a fost publicată, după o copie făcută în anul 1774, de Dascălul Duma din Brașov, de C. N. Mateescu în *Calendarul revistei Ion Creangă* pe 1914 și în revista de folklor *Ion Creangă*, VII (1914) și VIII (1915). Pentru originalul grecesc a lui Damaschin Studitul vezi Legrand în *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, VII, p. 157 și urm. Pentru raporturile versiunilor românești a se vedea și Marg. D. Mocioniță în studiul amintit mai sus.

STUDII pentru Fisiolog mai pe larg: N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, p. 188—194. Bibliografia la p. 193—194, la care e de adăugat acum: Max Wellmann, *Der Physiologus. Eine religionsgeschichtlich naturwissenschaftliche Untersuchung*. Philologus Supplementband XXII, Heft 1. Leipzig, 1930.

Fiore di Virtù: Textul din Codex Neagoeanus n'a fost publicat până acum în întregime. Câteva capitole publicate în mod critic cu un studiu asupra originalului italian și asupra răspândirii lui în literaturile balcanice și în cea română: N. Cartoian, *Fiore di Virtù în literatura românească* în *Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii literare*, seria III, tom. IV, memoriul 2, București, 1928. Un rezumat în limba franceză al acestui studiu am dat în *Archivum romanicum* vol. XII (1928) p. 501—514: *Fiore di Virtù dans la littérature roumaine*. A se vedea și *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 195—208, unde se dă și o bibliografie completă.

LITERATURA DE PREVESTIRE

Înainte de a trece la romanul popular, ne oprim puțin, pentru a avea o icoană completă a culturii românești din epoca de care ne ocupăm aci, asupra unor texte, care au avut în trecut o largă circulație în toate păturile societății românești și care formează și azi lectura favorită a claselor populare. Este un gen de literatură care reprezintă prelungirea în creștinism a unor străvechi superstiții din lumea antică: cărțile de prevestire.

Această literatură își are sursele ei îndepărtate în credințele astrale ale vechilor Caldeeni și Asirieni. Se știe că preoții Asiriei și Caldeei au aflat pe cer zodiile pe care le considerau

ca divinități, au stabilit semnele zodiacale și, pornind dela concepția că este o strânsă legătură între mișcarea astrelor și tulburările naturii pe fața pământului pe de o parte și între desfășurarea vieții omenești, pe de altă parte, au încercat, printr-o bogată literatură astrală, să descopere aceste raporturi, precizând după mișcările cosmice și după fenomenele naturii soarta omenirii.

În săpăturile făcute în vremurile noastre, în Asia Mică, pe ruinele vechi Ninive, s'au descoperit o sumedenie de tablete cuneiforme, scrise multe din porunca regelui Sagon I, cu preziceri astrale, ca de pildă: «Când constelația ursei se întoarce, nenorocire peste întreaga țară».

Din Asiria și Caldeea, asemenea literatură s'a răspândit în Egiptul elenistic și de acolo a trecut în Bizanț, unde a avut un rol important în elaborarea ultimelor curente ale filosofiei eline, în special asupra neoplatonismului. Mai târziu, când Roma ajunge o putere mondială, și-și întinde stăpânirea în Orient, din Grecia și din Asia Mică astrologia se infiltrează în Italia și se răspândește, cu timpul, în toate straturile sociale.

Credințele acestea supersițioase despre influența astrelor asupra vieții omenești prinsese rădăcini atât de adânci, în imperiul roman, încât împărații creștini au deschis lupta împotriva acestui gen de literatură, poruncind arderea cărților de astrologie. Alături de împărați, s'au ridicat marii părinți ai bisericii, ca de exemplu Sfântul Ioan Hrisostomul, care într-o omilie intitulată *Pentru mincinoșii prooroci și cei fără Dumnezeu eretici*, omilie care a fost tradusă în limba românească de Radu Greceanu, cronicarul lui Constantin Brâncoveanu, — spune: «Ce creștini sunt aceia care păzesc basmele jidovești și elinești și ursitorile și vrăjile și astrologiile și obriciri de zile și de luni și de ani și *Trepetnice*».

Lupta deschisă de biserică a contribuit ca, în indicele de cărți oprite de a fi citite de credincioși, să se treacă de timpuriu, alături de literatura apocrifă, și literatura astrologică. Din indice, dispozițiile împotriva cărților astrologice au trecut în praviile de legi, care au fost traduse și în literatura noastră. De exemplu, în Pravila tradusă de Eustratie Logofătul și tipărită pe vremea lui Vasile Lupu în 1644, se spune într'un loc:

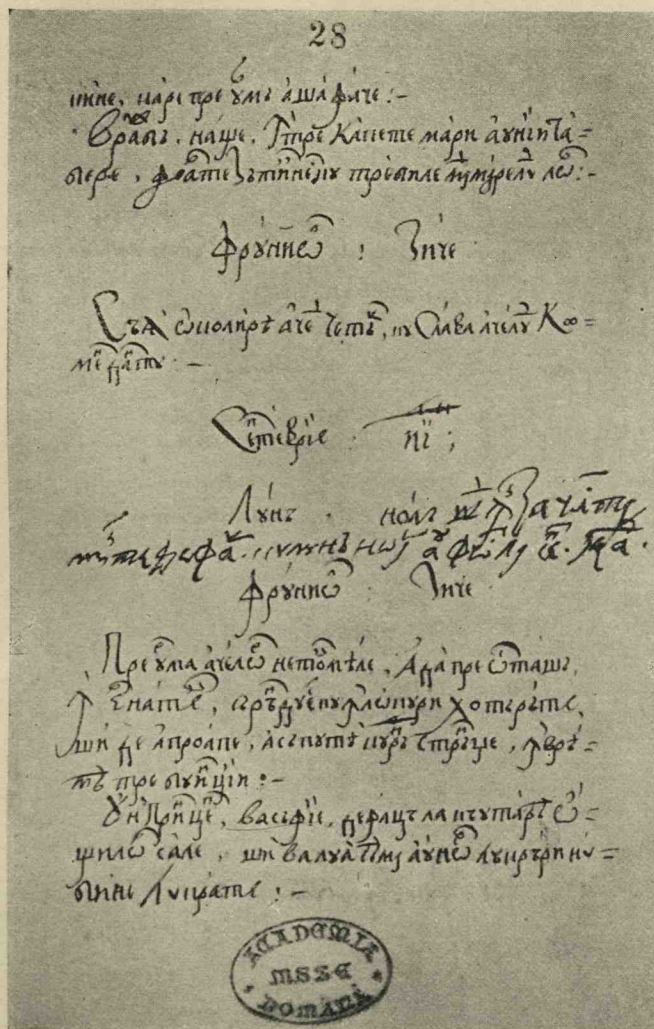
«Cei ce caută în stele sau fac alte meșteșuguri să cunoască mișcarea lucrurilor neștiute; ... așijderea ceiașe și socotesc zua întru care s'au născuți și zicu c'au fostu bună sau rău și aceștia să aibă canon cinci ani».

La noi această literatură a venit din Bizanț, prin mijlocirea Slavilor meridionali, și este reprezentată la începutul secolului al XVII-lea, prin următoarele texte:

Rojdanicul sau *Zodiacul* este un text care prezice viitorul copilului după luna sau zodia în care s'a născut. Textul cel mai vechiu a fost copiat în 1620 de Popa Ion Românul din Sâmpetru în Ardeal și se păstrează la un loc cu Alexandria și Fiore di Virtù în așa numitul Codex Neagoeanus din Biblioteca Academiei Române.

Gromovnicul este o altă carte astrologică, care pretinde să desvăluie soarta omenirii și starea sămănăturilor după zodia în care va cădea tunetul (slav. *grom* = tunet): după cum va tuna ziua sau noaptea, dela apus sau dela răsărit. A fost se pare mult căutată în lumea românească a veacului al XVII-lea, deoarece este cea dintâi carte ieșită din tipografia Mitropoliei dela Alba-Iulia, instalată în 1639, cu material adus din Țara Românească, dela Matei Basarab, este un *Gromovnic*, tipărit la un loc cu Paraclisul Maicii Domnului, molitvenice și alte texte religioase.

Trepetnicul (slav. *trepetnics* = tremor) prezice viitorul omului după diferitele mișcări ale trupului, precum: bătaia ochilor, clipirea genelor — și se găsește într-o sumedenie de manuscrise,

Pagină (f. 28 r.) din Calendarul astrologic a lui Ion Romanul, alcătuit pentru Const. Brâncoveanu cu adnotarea Domnului. Orig. în Bibl. Acad. Rom.

dintre care cel mai vechiu, cunoscut până azi, datează din anul 1639.

Această literatură a fost mult căutată odinioară, judecând după marele număr de copii ce ni s'au păstrat, precum și după faptul că, deși pravilele bisericești opreau citirea lor, totuși ele se publicau chiar în tipografiile Mitropoliilor noastre, precum a fost cazul cu Mitropolia din Alba Iulia sau din Iași.

Chiar și la curțile marilor noștri voievozi, cărțile astrologice erau foarte mult prețuite, cum de altfel erau și la curțile princiare și regale din Occident, în evul mediu. Brâncoveanu însuși avea la curtea lui un astrolog, anume Ion Romanul sau Ioan Frâncul — care nu trebuie confundat cu Popa Ion Românul din Sâmpetru, el însuși copistul unui rojdanic. Astrologul lui Brâncoveanu avea, după cum spune el însuși într-o prefață, «obi-cinuia pe an datorie» de «a se închina Domnului» cu «tâlmă-cirea almanacelor». Credincios acestei Sarcini, el prelucra în fiecare an almanacele după izvoare italiene — *Foglietti Novelli*.

Prin caracterul ei fatidic, această literatură, care trăiește și azi și este citită cu aviditate în lumea satelor, a lăsat urme adânci în sufletul popular, urme pe care le întâlnim până în creațiile lui poetice. În basmele noastre populare, de pildă, nu este împărat și împărăteasă care, în ceasurile de mare cum-până și nevoie, să nu recurgă la cunoștințele unui vraciu sau cititor de stele. Tot din aceste cărți vine și zicătoarea «rea

Alexandru împărat stând pe tronul lui Dariu. Scenă din Alexandria lucrată de Năstase Negrule în Iași, la 1790 (ms. 869 din Bibl. Acad. Rom.). (Cf. și N. Iorga, *Analele Acad. Rom. Tom XXXVII Mem. sect. ist.*)

zodie a mai avut » sau « s'a născut într'un ceas bun (într'o zodie bună) »; urme numeroase se găsesc în descântece și vrăji:

Tu stea logostea
Toate stelele să stea
Numai steaua lui X să nu stea
(Tocilescu, *Materialuri folkloristice*,
p. 685, 686, 694).

BIBLIOGRAFIE. N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 172-187. În bibliografia de la sfârșitul capitolului se indică: manuscrise românești vechi editate; texte tipărite; manuscrise inedite din Biblioteca Academiei Române; texte slave; texte grecești, studii asupra materialului românesc grecesc și slavonesc.

Pentru calendarele lui Brâncoveanu, *ibidem*, p. 180-182; adaugă: Emil Virtosu, *Foietul Novel, calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu 1693-1704*. București, 1940, (studii și texte).

ROMANUL POPULAR

Literatura religioasă apocrifă și literatura didactică cu caracter profan, în care legende de animale și pasări, maxime și istorioare sunt subordonate tendinței de a înăbuși viciile și de a întări virtuțile creștinești, au pregătit, la noi, calea pentru povestirile mai întinse, cu intriga mai complicată, ale romanelor populare.

Stilizate de cărturari în vremuri și țări diferite din material împrumutat din literatura orală a maselor populare, romanele acestea sunt reprezentate în secolul al XVI și al XVII-lea prin trei specimene: *Alexandria*, *Varlaam și Ioasaif* și *Archirie și Anadan*, care corespund fiecare unei faze deosebite a sufletului românesc din trecut.

În secolul al XVI-lea, când țările noastre se frământau în neconținute lupte pentru apărarea pământului românesc, lupte ce culminează în epopeea fulgerătoare a lui Mihai Viteazul, se traduce romanul de aventuri războinice a lui Alexandru cel Mare. Câteva decenii mai târziu, când luptele cad pe planul al doilea și când trec pe primul plan preocupările pentru organizarea muncii culturale și a vieții religioase, Udriște Năsturel, învățatul cumnat al Domnului Matei Basarab, traduce romanul de apologie a vieții creștine: *Varlaam și Ioasaif*. Iar după ce eforturile pentru întărirea vieții religioase devin și ele mai puțin intense, apare un alt roman cu caracter moral, întretesut cu maxime, enigme și fabule: *Archirie și Anadan*. Deși aceste două din urmă depășesc epoca pe care o studiem, le tratăm totuși aci, pentru a avea o privire mai clară asupra romanului popular în epoca influenței slavone.

ALEXANDRIA

Cel mai vechiu roman popular, *Alexandria*, deși de origine greacă, a pătruns totuși în literatura noastră, prin intermediul Sârbilor după ce a suferit însă influența versiunilor din Occidentul latin medieval.

Se știe că romanul lui Alexandru cel Mare a fost alcătuit în Egiptul elenistic în veacul al III-lea, de un autor anonim care s'a folosit de tradițiuni scrise și de legende populare.

Victoriile strălucite ale lui Alexandru cel Mare, care în nouă ani numai a cucerit în Asia și Africa, mai mult pământ decât cunoscuseră Grecii temeinic în toată desfășurarea vieții lor istorice, exotismul țărilor cucerite cu obiceiuri, costume și vegetație necunoscută, precum și sfârșitul lui tragic, toate aceste elemente au isbit într'atâta imaginația contemporanilor, încât chiar istoricii pe care el îi luase în expedițiile sale, când au început să scrie viața și războaiele lui, au muiat până în coloarea mitului. Deși operele acestor istorici contemporani cu Alexandru (Callisthenes, Onesecrit, Aristobul, Nearh) s'au pierdut, totuși în fragmentele din acești istoriografi, pe care le citează scriitorii posteriori (Polybiu, Arrian, Strabo, ș. a.), se recunoaște germele unor episoade care au alcătuit mai târziu o parte din urzeala romanului (ca de pildă: întâlnirea lui Alexandru cu Amazoanele sau cu Gymnosofistii).

Paralel cu aceste tradițiuni scrise, amintirea despre marele cuceritor și izbânzile lui strălucite s'au păstrat și prin ostașii care străbătuseră cu el căile până la Indus și care, întorși la casele lor, au umplut lumea antică cu faima expedițiilor întreprinse. Aceste amintiri, transmise din generație în generație, s'au amestecat cu fondul străvechiu de mituri și legende și în felul acesta s'a creat în jurul cuceritorului macedonean o atmosferă de supranatural.

În veacul al III-lea a. Chr., în Egiptul stăpânit de urmașii lui Alexandru cel Mare, un autor necunoscut, adunând elemente din tradiția scrisă și din cea orală, a alcătuit romanul, care a trecut apoi în toate literaturile lumii. Că patria romanului este Egiptul, se vede chiar din primele pagini, unde marele cuceritor macedonean este înfățișat ca fiul natural al ultimului faraon egiptean (Nectaneb-Nehtinav) — o notă menită să satisfacă mândria vechiului Egipt.

Din Egipt, romanul a călătorit apoi în Răsărit, în țările care făcuseră odată parte din imperiul lui Alexandru cel Mare și s'a răspândit cu deosebire în imperiul bizantin, unde a fost cu timpul prelucrat, primind între altele un colorit creștin.

În Bizanț, unele copii ale romanului indicau ca autor pe istoricul Callisthenes, nepotul de soră al lui Aristotel, profesorul lui Alexandru cel Mare. Callisthenes, care însoțise pe marele cuceritor în expedițiile lui, a povestit aceste expediții, dar a fost ucis din porunca lui Alexandru, pentru că și-a îngăduit să critice fastul oriental, pe care-l adoptase genialul cuceritor. Această moarte tragică i-a lătras însă simpatia scriitorilor vechi: Curtius îl numește «vindex publicae libertatis», iar Cicero laudă arta și strălucirea stilului său. Statuia lui Callisthenes chiar împodobia grădinile serviliene pe vremea lui Pliniu. Nu trebuie dar, în asemenea împrejurări, să ne surprindă faptul că romanul fantastic al lui Alexandru cel Mare a fost pus, cu vremea, spre a-i da mai multă autoritate, pe numele lui Callisthenes, istoricul lui Alexandru cel Mare atât de prețuit de cei vechi; de aceea, în literatura bizantină romanul e cunoscut și sub numele de Pseudo-Callisthenes.

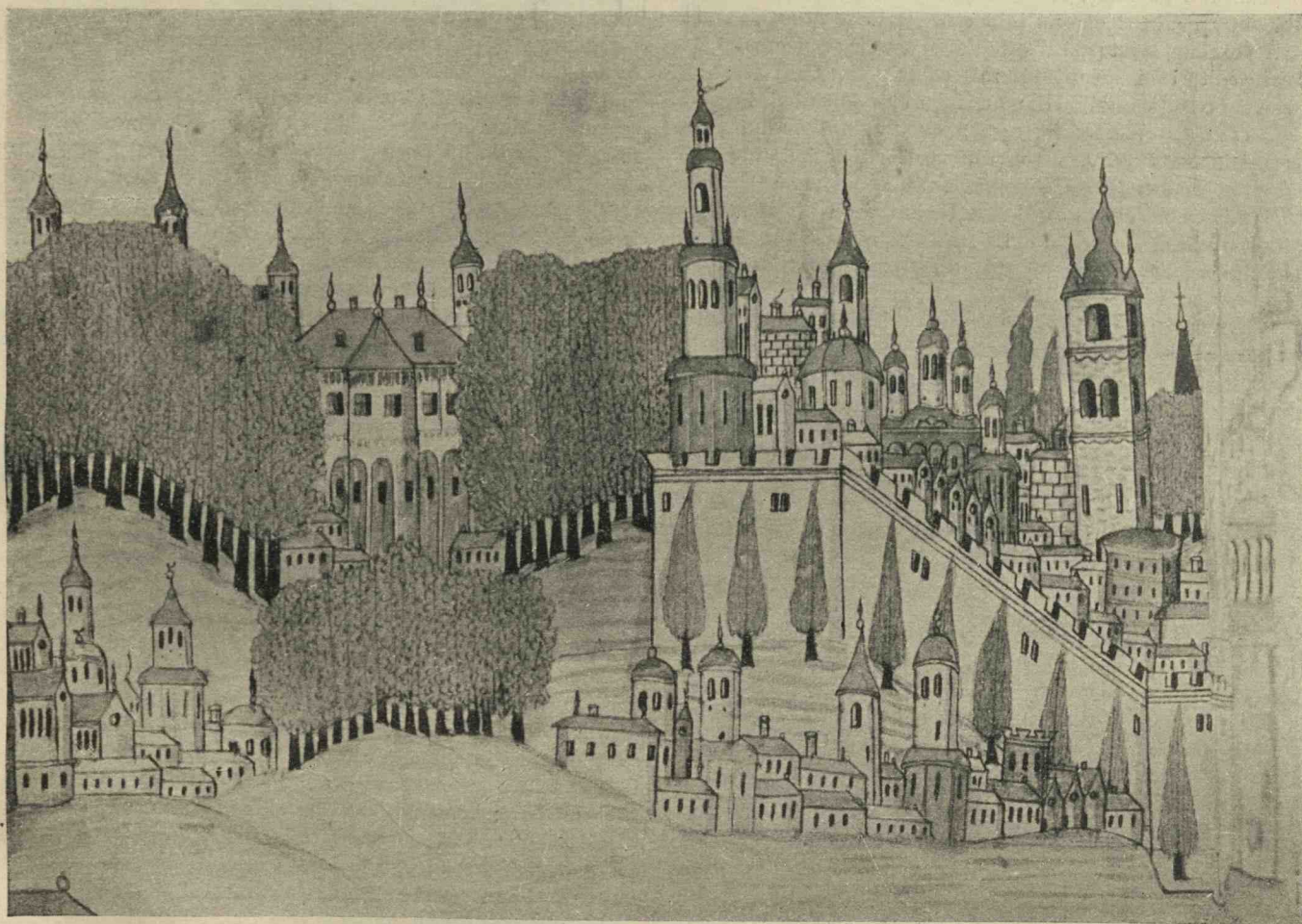
Din imperiul bizantin, romanul lui Alexandru a trecut în Occident prin două traduceri: una făcută în epoca lui Carol cel Mare, alta mai bogată în elemente fantastice, adusă în secolul al X-lea de un neapolitan, Arhipresbiterul Leo, care fusese trimis în solie la împărații Bizanțului, Constantin și Romanes. Această nouă traducere, cunoscută sub numele de *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis*, a trecut în Franța, într-o vreme când truverii colindau din castel în castel pentru a evoca în sălile somptuoase ale oaspeților, în sunetul violelor, isprăvi de vitejie ale eroilor din alte timpuri. Acolo, într'un mediu de fermentație epică, romanul lui Alexandru a fost preformat în versuri întâi de un cleric Albéric de Besançon — sau

mai probabil Briançon apoi de trei truveri într'o lungă epopee de 20.000 de versuri, de câte 12 silabe, numite de atunci versuri alexandrine, din cauză că au fost întrebuințate în acest roman.

Din Franța, materialul epic despre Alexandru s'a răspândit în tot Occidentul și a ajuns în Italia, unde s'a încrucișat din nou cu traducerea Arhipresbiterului Leo. O versiune în proză, apropiată de traducerea latină a neapolitanului, dar care suferise în partea finală influența poemelor franceze, s'a repercutat în redacțiunile bizantine care circulau între coloniștii greci din Veneția. După această versiune greacă, devenită apoi o carte populară, dese ori tipărită în Veneția, s'a făcut o traducere în limba sârbă, în orașele de pe țărmurile croate ai căror locuitori trăiau în strânse legături politice și economice cu Veneția. Acum mai bine de 50 de ani, istoricul literar rus Veselovskij a arătat că forma numelor proprii din versiunea neogreacă și sârbească a romanului presupune la baza lor prototipe de origine latină sau romanică, dar cu toate încercările făcute, originalul occidental nu s'a descoperit încă.

Traducerea sârbească s'a răspândit repede la toți Slavii ortodocși și a fost adusă în țările noastre de către cărturarii sârbi, emigrați la noi din pricina apăsării turcești. Una din cele mai vechi versiuni slavonești, care a răzbătut prin vicisitudinile vremurilor până la noi, s'a găsit în mănăstirea Neamțu și a fost copiată în 1562, din porunca Mitropolitului Grigore. O copie de pe această versiune a fost tradusă pe la jumătatea veacului al XVI-lea în Ardeal.

Originalul traducerii românești s'a pierdut, dar ni se păstrează o sumedenie de copii, dintre care cea mai veche se găsește în

Cetatea împărătesei Cleofila. Scenă din Alexandria, copiată de Năstase Negrule în Iași la 1790 (ms. 869 din B. A. R.)

aşa numitul *Codex Neagoeanus* (ms. nr. 3821 din Biblioteca Academiei Române), scris la anul 1620, de Popa Ion Românul, în satul Sâmpetru din județul Hunedoarei.

În cuprinsul manuscrisului se află următoarea notiță interesantă, pentru că ne desvăluie ceva din psihologia clerului de pe acele vremuri, care, trecând dela atmosfera legendelor religioase apocrife la literatura beletristică, încerca să speculeze tema morală în romanul de vitejie, iubire și moarte tragică al marelui cuceritor: «Adecă eu mult greșit și ticălos Popa Ion din Sâmpetru scriș această carte ce se cheamă Alixandrie și mă usteniiu cât putui și o scriș să cetească și să socotească bine ce este împărăție ceștii lumi deșarte și mângănoasă».

Această traducere făcută, după toate probabilitățile, în veacul al XVI-lea, s'a răspândit în numeroase copii iar pe vremea lui Brâncoveanu, ajunsese atât de mult căutată, încât a fost singura carte profană care a fost pusă sub tipar, ca chel-tuiala unui neguțator Apostol Manu. Deși nu s'a găsit până acum niciun exemplar din această tipăritură brâncovenească, totuși existența ei este în afară de orice îndoială, fiindcă este atestată de către secretarul de limbi occidentale al lui Brâncoveanu, Anton Maria del Chiaro. Acesta în opera sa *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, apărută la Veneția în 1718, pomenește la anul 1713, printre tipăriturile românești, o Alexandrie: «o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca, ma detta Storia è veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate».

Mai târziu, în zorile renașterii naționale, când intelectualii Ardealului, în năzuința de a ridica nivelul cultural al poporului, se gândesc să-i pună în mână cărțile lui favorite, Alexandria vede iarăși lumina tiparului. A fost publicată la Sibiu, în 1794, în tipografia lui Petru Bart. De atunci, s'a retipărit continuu și este azi răspândită în masele populare de către diferite edituri și instituții culturale, ca de pildă: Casa Școalelor, care a dat o ediție îngrijită de marele prozator Mihail Sadoveanu.

O carte ca Alexandria, care a circulat neîntrerupt patru veacuri în toate straturile societății noastre, a trebuit firește să lase urme adânci în tradițiile și literatura populară. Credințe și legende ca, de pildă, cele despre Blajini, asceții înțelepți care trăiesc o viață de privațiuni, într'un ostrov dela capătul pământului, își au, după cum am arătat pe larg într'un vechiu studiu¹, o sursă în episodul întâlnirii lui Alexandru cu Brahmanii gymnosofiști². În ciclul descântecelelor de «iele», aceste divinități răufăcătoare sunt adesea invocate ca slujitoarele lui Alexandru cel Mare, fiindcă în unele manuscrise ale Alexandriei se povestește că marele cuceritor ar fi dat sticla cu apă vie, daruită de Evant împăratul gymnosofiștilor, în păstrare slujnicelor sale, dar că acestea au băut apa și devenind nemuritoare, au dobândit aripi și s'au prefăcut în iele.

(Cutare) dimineața s'a sculat în cântarea cântărilor,
În revărsatul zorilor, în mirosul florilor;
Din pat de aur s'a sculat, pe prag de argint a călcat
Cu fetele lui Alexandru împărat, în cale s'a întâmpinat.

În colindele ce se cântă pe ulițele satelor în zilele de iarnă, Alexandru Machedon este invocat, uneori, pentru a mări dispoziția de umor și voie bună — ba chiar și în cuprinsul orațiilor de nuntă, apar reminiscențe din Alexandria:

Iar nunul cel mare
Călare p'un cal
Ca un Ducipal...

¹ *Alexandria în literatura românească*, București, 1910, p. 99—100.

² Nagomudrii din versiunea noastră derivă din slav. нагъ = gol și мадръ = înțelept, corespunzător grec. γυμνός = gol și σοφιστής = înțelept.

În sfârșit, numeroasele urme lăsate în basme, în toponimia și onomastica populară, (Darie, Ruxanda, Cleofila, Candachia), în pictura bisericească (zugrăvirea lui Ducipal pe pereții unor biserici de sat din Oltenia) — toate sunt dovezi incontestabile de intensitatea cu care a răzbătut și trăiește încă în sufletul popular de azi, romanul de vitejie și de miraculos al celui mai mare cuceritor din lumea antică.

VARLAAM ȘI IOASAF

Al doilea roman este *Varlaam și Ioasaf*. Sâmburele acestui roman de apologie a vieții ascetice creștine este legenda lui Buda și a tatălui său, regele din Kapilavastu, pe care o veche carte indică Lalitavistara, alcătuită cu șapte veacuri înainte de ivirea creștinismului, ne-o înfățișează astfel:

Regele din Kapilavastu dobândise la o vârstă înaintată un copil despre care se prezise că va renunța la tron și că se va face brahman. Pentru a preîntâmpina o asemenea nenorocire, regele pune să se zidească trei palate mărețe în care copilul avea să-și petreacă primăverile, verile și iernile, și apoi să poruncă strașnică, ca orice suferință și orice necaz să fie abătute din calea copilului.

Intr-o zi însă, pe când copilul, ajuns în vârsta adolescenței, iese cu învoirea tatălui său din palat, pentru a se duce către una din grădinile încântătoare spre a-și petrecea vremea, întâlnește pentru întâiași dată un bolnav și atunci află dela vizitiul său ce este boala, care macină sănătatea omenească. Trece puțină vreme la mijloc și, ieșind din palat pe poarta din spre răsărit, întâlnește în cale un moșneag încovoiat sub povara bătrâneții și atunci află că tinerețea se sfârșește cu bătrânețea. În sfârșit, curând după aceasta, întâlnește pe cale un convoiu mortuar și atunci află pentru întâiași dată marea taină pe care i-o ascuseseră până atunci toți, că moartea este limanul vieții omenești. Sgduit de aceste neașteptate întâlniri, care-i vădesc dintr'odată nimicia vieții omenești, Siddharta cade într'o adâncă meditare: «nenorocită sănătatea pe care boalele o distrug; nenorocită tinerețea pe care bătrânețea o nimicește; nenorocită viața în care omul rămâne așa de puțin».

Pe când se întorcea spre palat în prada acestor gânduri triste, Siddharta întâlnește pe drum un tânăr ascet care, înăbușind în sine germele tuturor dorințelor și al ispitelor, se străduia, într'o ținută de liniște desăvârșită, prin cetirea Vedelor să devină brahman. Instinctiv, el înțelege că numai în religie se poate găsi adăpost pentru suferințele vieții omenești și, întors acasă, împărtășește tatălui năzuința lui de a se face și el brahman. Tatăl convoacă căpeteniile tribului; toți hotărăsc să-l împiedice cu sila dela această nenorocire, dar, într'o noapte, pe când străjile care-l pădeau, obosite de prea multă priveghere, adormiseră, tânărul prinț se strecoară din palat și, ducându-se la grajd, își ia calul și se face nevăzut, retrăgându-se în pustie, unde prin meditare ajunge la cunoștința supremă, întemeind budismul.

Această legendă budistă a trecut din India în Persia, unde, pe vremea regilor Sasanizi, când creștinismul care venea din spre Apus, se încrucișa cu fondul mai vechi budist, un călugăr al noii religii a prelucrat-o, dându-i o coloratură creștină.

Din Persia, legenda, tradusă în limba arabă, a călătorit mai departe în noua ei formă spre Siria, de unde apoi a ajuns până în mănăstirea Sf. Saba, la două leghe de Ierusalim. Aci, un călugăr Ioan — confundat mai târziu cu Sf. Ioan Damascanul — i-a dat forma grecească, sub care a străbătut în toate literaturile europene: romanice, slavice și germanice.

Ce modificări a suferit legenda budistă pentru a deveni cel mai bun roman spiritual al evului mediu, cum îl caracterizează Krumbacher?

S'au păstrat cadrul inițial și cele trei întâlniri fatale, care, din punct de vedere psihologic, erau necesare pentru a pregăti

Varlaam dăruiește lui Ioasaf mărgăritarul învățurii mântuitoare. După ms. 1398 din Biblioteca Academiei Române (cf. Emil Turdeanu în *Cercetări literare*, I (1934) p. 39).

sufletul unui tânăr fiu de rege să se despartă de măririle deșerte ale vieții pământești și să prefere ascetismul și reculegerea în pustietate. În locul tânărului brahman însă, prelucrătorul legendei a introdus un călugăr, căci problema principală a transpunerii legendei din forma budistă în formă creștină era următoarea:

Siddharta putea prin propria-i meditare să ajungă la cunoașterea supremă și la formularea sistemului său religios, pe când Ioasaf nu putea pătrunde în creștinism fără inițiere și fără săvârșirea celor două taine care leagă pe om de Mântuitor: botezul și cuminectura. Dar cele două taine nu le poate îndeplini în creștinism decât cineva care are darul preoției. Acest dar este transmis din generație în generație dela sfinții Apostoli, care la rândul lor l-au primit dela Mântuitor în ziua coborîrii Sf. Duh asupra lor. De aceea, adaptarea legendei lui Buda la creștinism nu se putea face decât prin introducerea în scenă a unui călugăr, cu darul preoției în locul brahmanului. E rolul acordat călugărului Varlaam. Acesta trăia în pustiu Senaridului când, aflând, prin revelație divină, despre frământarea sufletească a fiului de împărat, se îmbracă în haina de negustor și porni pe o corabie să-i aducă mântuirea. Ajuns la limanurile Indiei, se duse la palat și aci ceru să fie dus înaintea lui Ioasaf — așa se numește în romanul creștin fiul împăratului — căci, spune el, dorește să-i « dea o piatră prețioasă, care și celor ce sunt cu inima oarbă le poate da lumina înțelepciunii ». Intrat în palat, Varlaam oferă piatră prețioasă, care nu era alta decât învățătura Mântuitorului, căci dincolo de lumea « în care unii vin și din care alții se duc », este o vieță veșnică, viitoare. Răpit de frumusețea învăță-

turilor lui Varlaam, sprijinite de minunate parabole, Ioasaf simte coborîndu-se în sufletul lui sbuciumat înseninare și se creștinează, primind botezul și cuminectura. Împăratul, aflând că fiul său a îmbrățișat religia pe care el o prigonea, încearcă prin toate mijloacele să-și smulgă copilul din această nenorocire, cum o credea el, dar văzând statornicia tânărului, este pătruns și el de adevărurile eterne ale creștinismului și se botează. Ioasaf, urcându-se pe tronul tatălui său, nu domnește mult, fiindcă, stăpânit tot mai mult de gândul vieții spirituale și al mântuirii sufletului, se retrage în pustietate.

Acest roman, care din literatura bizantină s'a răspândit în toate literaturile evului mediu occidental, a trecut și la Slavii sud-dunăreni și, adus la noi de valul emigrărilor stărnite de urgia dezastrului din Câmpia Mierlei, a fost tradus de cumnatul său Udriște Năsturel în vremea lui Mateiu Basarab.

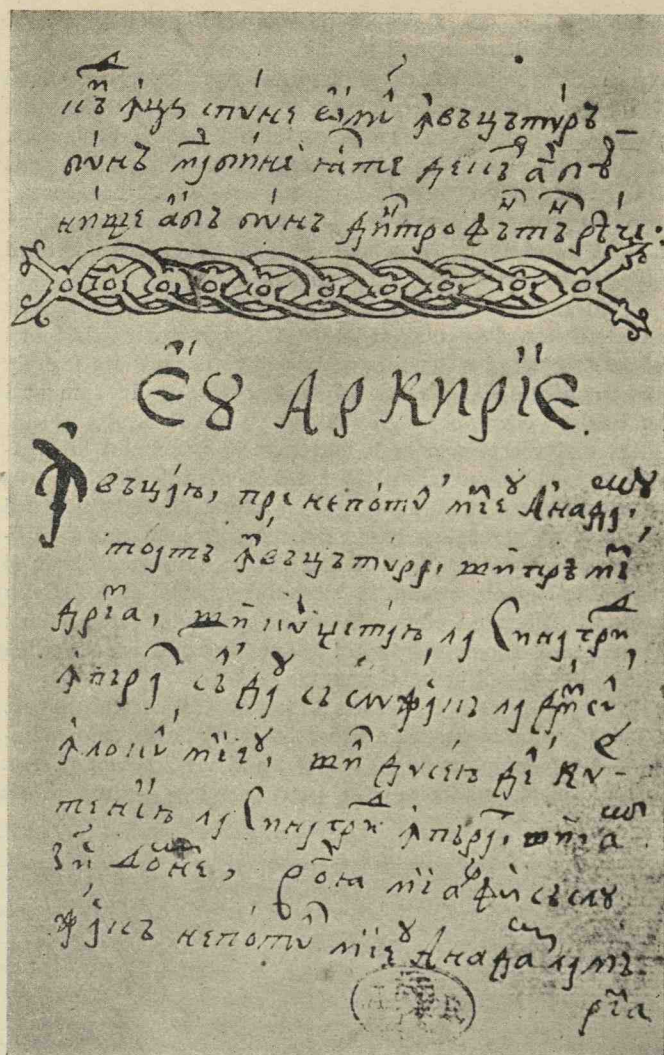
Cel mai vechiu manuscris slavonesc al romanului lui Varlaam datează din secolul al XIV-lea și s'a găsit de învățatul rus Iacimirskij în biblioteca Mănăstirii Neamțului. Generații întregi de călugări nemțeni și-au trecut din mână în mână acest edificator roman ascetic și unul din ei, care a ajuns mai târziu și episcop de Roman, a notat la începutul veacului al XVIII-lea pe filele îngălbenite ale manuscrisului aceste înduioșate rânduri: « O mila ta, Doamne, mare este! Minunată cartea aceasta plină di toate de învățăturile svinte ».

Intr'adevăr, ceea ce formează frumusețea acestui roman, pe lângă puritatea serafică a sufletului lui Varlaam, sunt minunatele apologuri pline de adânc înțeles al vieții omenești. Așa este, de pildă, parabola celor patru cosciuge — care a fost

Parabola inorogului, ilustrată pe bolta din interior a Mănăstirii Aninoasa din județul Muscel (după o fotografie comunicată de elevul meu Prof. G. Răgădunescu). Zugravul neștiind ce este aspidă — șarpe fantastic cu privirea înveninată — și-a închipuit-o în forma unui cal. (cf. notat de pe pagina următoare).

O pagină din romanul Archir și Anadan, copiat de Reațe la mănăstirea Aninoasa la 1717. Originalul în Biblioteca Academiei Române nr. 1867.

utilizată și de Shakespeare în actul al II-lea din *Negustorul din Veneția* și care are paralele în basmele noastre; sau parabola inorogului¹ care a inspirat lui Rückert balada «Es war ein Mann in Syrerland», care a fost sculptată în catedralele din Occident, ca de pildă în San-Marco din Veneția și care, în sfârșit, se găsește zugrăvită și în câteva din vechile noastre biserici ca de pildă la mănăstirea Sucevița din Bucovina sau la Băjești și Aninoase din județul Muscel. Tot așa anecdota cu care vrăjitorul Tevda caută să convingă pe împărat că numai femeile pot smulge pe tânărul prinț din calea ascetismului. Această anecdotă, plină de umor, a fost reluată de Boccacio în *Decameronul* său, de Lafontaine în *Fabulele* sale. Ea este răspân-

¹ Un om fugind de inorog căzu într-o prăpastie și apucându-se cu mâinile se sui într-un copac, unde se credea în afără de primejdie. Câtând în jos văzu doi șoareci — unul alb, altul negru care rodeau copacul de la rădăcină. În fundul prăpastiei, un șarpe «groaznic la vedere, suflând cu foc», căsca gura să-l înghită. «Câtând la ramura pe care-și înțepenisise picioarele», văzu patru capete de aspidă. Ridicând, în sfârșit, ochii în sus, văzu picurând din ramurile aceluiași copac puțintică miere. «Deci părăsindu-și grija și toate nevoile ce-l cuprinseser», se porni să guste mierea.

Tâlcul parabolei este următorul: Prăpastia este lumea; copacul este cursul vieții; șoarecii — ziua și noaptea; cele patru aspidă sunt cele patru stihii ale trupului omenesc; balaurul; iadul; iar picătura de miere este dulceața acestei lumi trecătoare. (Vezi ilustrația pe pagina precedentă, 79).

dită și în masele poporului nostru, de unde a fost culeasă în mai multe rânduri și de unde, în sfârșit, a fost versificată de poetul I. U. Soricu.

ARCHIRIE ȘI ANADAN

Al treilea roman apărut în această perioadă de timp, nu mai puțin interesant prin marea lui vechime și prin originea lui asiriană, este romanul lui *Archir și Anadan*. El circulă în literatură noastră din veacul al XVII-lea; a fost stilizat și tipărit de Anton Pann în 1850 și se tipărește și azi pentru lectură copiilor și a maselor populare. Este o poveste în care se întrețes două teme principale: a nerecunoștinței unui fiu adoptiv, care merge până acolo, încât pune la cale pieirea unchiului său binefăcător și a devotamentului vasalilor asirieni față de regii lor.

Ațiunea se petrece în timpul regelui asirian Senaherib. Sinagrip în versiunea noastră. Bătrânul sfetnic al împăratului, Archir, neavând copii, adoptă pe nepotul său Anadan, orfan de părinți, și-l crește cu toată grija părintească până când se face mare. Atunci îl duce la curte și-l înfățișează regelui, rugându-l să-l primească în locul lui, deoarece el, simțindu-se slăbit de bătrânețe, voiește să se retragă la țară.

Anadan, intrat în slujba regelui și dorind, să moștenească mai curând averea unchiului său, în urma unei discuții violente cu acesta, se hotărăște să-l răpună. În acest scop, plănuiește niște scrisori ca din partea lui Sinagrip, pe care le pecetluiește cu pecetea regală și-l face pe Archir să-și adune oastea și să vină spre cetatea de scaun. În același timp, înfățișează regelui pe unchiul său ca pe un răzvrătit, care și-a strâns oastea și vine să-l detroneze. Regele, văzând din turnul palatului oastea lui Archir, se înspăimântă. Anadan, care se oferise să amăgească pe unchiul său, ese în întâmpinarea bătrânului și-l decide să vină singur la curte. Intrat în sala palatului, Archir fără a avea răgazul să lămurească ceva, este condamnat la moarte. Dar armașul, însărcinat cu înfăptuirea osândei, se lasă convins pe drum de Archir și taie capul unui sclav, care semăna aidoma cu Archir, în timp ce acesta este ascuns într-o hrubă.

În răstimp, Faraonul Egiptului, aflând de pieirea iscusitului Archir, trimite, după obiceiul timpului, solie lui Sinagrip, cerându-i ca sau să-i trimeată meșteri iscușiți care să-i zidească o cetate în văzduh și să-i deslege enigme, sau dacă nu, să-i plătească tribut. Împăratul își adună toți sfetnicii ca să chibzuiască; nimeni nu este în stare să deslege enigma, nici chiar Anadan, și atunci regretă cu toții pieirea lui Archir. Este acum momentul prielnic ca armașul să scoată din hruba lui pe Archir. Acesta, înfățișându-se din nou la curtea regelui, își ia asupra-și sarcina de a descurca lucrurile. El pleacă în Egipt, desleagă enigmatul ce i se pun, așează apoi un copil într-o ladă de care leagă la cele patru capete câte un vultur; copilului îi dă în mână o frigare cu carne în vârful pe care o ține astfel, ca să ațâțe pofta vulturilor; aceștia sburând să prindă carnea, înalță lada în sus. Copilul strigă din înălțime: «dați-ne cărămidă, dați-ne var, că șed meșterii fără lucru», iar Archir, adresându-se împăratului îi spune «iată-ți meșterii, împărate, trimete-le cărămidă și var, ca să-ți zidească cetatea». Faraonul Egiptului, mulțumit cu această deslegare a enigmei, încarcă pe Archir cu daruri, și-l trimete înapoi cu cinste.

Intors la curtea lui Sinagrip, Archir cere ca răsplată pe nepotul său Anadan ca să-i desăvârșască învățătura. Ducându-se cu el la țară, Archir în fiecare zi îi dădea câte o bătaie și câte o învățătură privitoare la recunoștință, până când, în cele din urmă Anadan, de remușcare, și-a dat sufletul.

Chestiunea originii acestui roman a fost multă vreme obiect de discuție între orientaliști, până când în anul 1906—1907,

o misiune arheologică germană, făcând săpături într-o insulă de lângă cataractele Nilului, acoperită de palmieri, dar pe care se afla odinioară orașul Elefantina, a descoperit două suluri mari de papirus din veacul al V-lea a. Chr., conținând romanul lui Archirie cu titlul: «Acestea sunt maximele lui Ahikar, un înțelept și zelos scriitor prin care a învățat pe fiul său». Peripețiile sunt expuse aci la persoana întâia; Archirie însuși, care se da ca purtător al pecetilor regale sub regii asirieni Sanherib (705—681) și Asarhadon (681—668), își povestește necazurile cu nepotul său.

În urma acestei descoperiri, orientaliștii au căzut de acord: romanul a fost stilizat în Asiria, în veacul al VI-lea anterior erei creștine și are, după unii, un substrat istoric, după alții o tradiție populară.

Iată din ce adâncime de vremuri — peste 25 de veacuri — ne-a venit acest roman, care se citește și azi la noi cu interes de copii și lumea dela sate.

La noi, romanul a venit dela Slavi, unde a fost tradus în secolul al XI-lea sau al XII-lea în perioada macedoneană a literaturii bulgare. A fost tradus, de timpuriu în literatura noastră, căci Cipariu, în *Principii de limbă*, menționează un manuscris din veacul al XVII-lea; un alt manuscris din anul 1717, copiat de un cărturar, care semnează Reațe, în mănăstirea Aninoasa, se păstrează în Biblioteca Academiei Române.

Elementul didactic din acest roman, cu deosebire proverbele, au fost folosite și de marele prozator, dela începuturile literaturii noastre moderne, Costache Negruzzi, în schița sa: *Păcală și Tândală*, iar altele, precum și enigmaticele, se găsesc împrăștiute în literatura orală a poporului.

Povestea lui Archirie, simplificată și prelucrată de V. A. Ureche în legenda *Țara fără bătrâni*, circula și azi în popor și și-a găsit adăpost în cărțile de școală.

BIBLIOGRAFIE. TEXTE: *Alexandria*: Un fragment din Codex Neogoeanus, copiat de Popa Ion Românul, în Sâmpetru, la 1620, a fost publicat de d-l I. Bîanu în *Columna lui Traian*, 1883, p. 322 și urm., 455 și urm. Textul complet a fost publicat de N. Cartoian, *Alexandria în literatura românească. Noi contribuții. Studiu și text*, București, 1922.

Varlaam și Ioasaf: General P. V. Năsturel, *Viețile Sfinților Varlaam și Ioasaf, tradus din limba elenă la anul 1648 de Udrisile Năsturel din Fierestii, al doilea logofăt*, București, 1904. Afirmatia generalului că romanul este tradus din limba elenă este eronată. O traducere modernă din limba germană după Chr. v. Schmid: Preotul Econom Al. Petrescu, *Ioasaf, o istorisire din timpurile de glorie ale creștinismului, traducere din limba germană*, Craiova, 1910.

Prelucrări moderne în literatura noastră: M. Sadoveanu și D. D. Pătrașcanu, *Din viețile Sfinților, Sfintele amintiri* București, Sococ, 1926 p. 65—139; Ioan Mihălcescu, *Varlaam și Ioasaf*, (ed. Casa Școalelor; Biblioteca pentru popor; nr. 14), București, 1921.

Archirie și Anadan: Textul romanului a fost publicat sub titlul: *Înțeleptul Archir cu nepotul său Anadan*, tipărit întâia oară de Anton Pann, București, în tipografia lui Anton Pann, la 1850 (cu litere chirilice). Această ediție este reproducă și azi în «Biblioteca pentru toți», nr. 79, (Alcalay) și în «Pagini alese din scriitorii români», nr. 26, (Cartea Românească). O altă versiune, după un manuscris din 1784, a publicat Gaster în *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1900, p. 301—319. O versiune după un manuscris din anul 1773 a fost publicată de A. Lupeanu, în 1922, la Blaj, cu un studiu.

STUDII. Pentru *Alexandria*: N. Cartoian, *Alexandria în literatura românească*, București, 1910. Completări privitoare la problema datării și localizării traducerii, la același, *Alexandria în literatura românească. Noi contribuții. Studiu și text*, București, 1922; Același, *Cărțile populare în literatura românească*, I, București, 1929, p. 213—231.

Pentru *Varlaam și Ioasaf*: Dan I. Simonescu, *Inercări istorico-literare*, Câmpulung-Muscel, 1926, p. 27—56; N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 232—250. Date nouă privitoare la circulația romanului la noi: Emil Turdeanu, *Varlaam și Ioasaf*; istoricul și filiațiunea redacțiilor românești în publicația Seminarului nostru apărută sub titlul: *Facultatea de litere din București. Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), Cercetări literare*, I, p. 1—46, București, 1934; I. D. Ștefănescu în *Byzantion III*, 1932, fasc. 2.

Pentru *Archirie și Anadan*: N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I, p. 251—262. Tot acolo, la locurile respective, bibliografia completă a chestiunilor. Pentru tema *Țara fără bătrâni*: J. Polívka în *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, Berlin, VIII (1898), p. 25—29, și la noi I. Cazan în *Drăguș, Un sat din țara Olului*, II, București, 1940 (Inst. de Științe Sociale) I, nr. 20.

INCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Începuturile istoriografiei muntenești sunt încă învăluite în ceață, deoarece elementele care au intrat mai târziu în compilațiile de cronici în a doua jumătate a veacului al XVII-lea s'au pierdut. Numai printr-o minuțioasă analiză critică a acestor compilații se poate reconstitui, în linii mari și nu totdeauna sigure, evoluția istoriografiei muntene.

Este posibil că și în Muntenia, ca și în Moldova, istoriografia să fi început în limba slavonă — limba statului și a bisericii —, dar nu avem nicio dovadă documentară, fiindcă nu ni s'a păstrat niciun fragment, nicio urmă despre această istoriografie slavonă.

Din unele citate și aluzii pe care le găsim la compilatorii de cronici din secolul al XVII-lea, s'ar părea că ei au avut la îndemână izvoare scrise chiar pentru primii domni — ctitorii principatului muntean. Iată, de pildă, câteva exemple, culese din cronică atribuită de d-l Iorga lui Căpitanul Filipescu, de răposatul Giurescu lui Radu Popescu.

«După ce au pierit Dan Vodă, au stăut la Domnie Alixandru Vodă, carele zic să fie fost de felul lui Cîmpulungean. Ce să fie lucrat el în domnia lui nimeni nu scrie».

Dar la domnia lui Dan Voevod, fratele lui Mircea:

«Acesta au stăut Domn în Țara-Românească... însă ce să fie făcut în 23 de ani ai domniei lui nu să pomenește, fără numai scrie că l-au ucis Șușman voivodul Sârbilor, dar pentru ce și cum nu se știe».

La domnia lui Vladislav — de și aci e o confuzie —:

«După ce au domnit Vlad Vodă 15 ani — e vorba de «Vlad Țepeș» — au luat domnia Vladislav Vodă de carele «nici o istorie nu se află scrisă de cinevași, fără cât să zice că au pierit de sabie în Țirșor; iar nu scrie, în războiu «de au avut cu cineva sau de vre-un vrăjmaș al lui, sau de «nescareva oameni de ai casei lui (după cum de multe ori «să întâmplă), ci numai zice că au pierit de sabie în Țirșor. «După aceasta se cunoaște ce fel de oameni au fost Rumâni «noștri, care nici un lucru deplin n'au scris.

Nimic însă din ce s'a însemnat în scris, privitor la istoria Țării Românești înainte de Neagoe Basarab, n'a ajuns până la noi. Abia din epoca domniei lui Neagoe Basarab avem o biografie a Patriarhului Nifon, cu interesante elemente de istorie muntenească.

VIAȚA ȘI TRAIUL SFÂNTULUI NIFON

Se știe că Radu cel Mare, în năzuința de a reorganiza biserica Țării Românești, a adus în țară pe fostul Patriarh al Constantinopolului, Nifon, pe care Turcii îl scosese din scaun și-l țineau sub pază. Nifon, ridicat pe scaunul mitropolitan din Târgoviște, convoacă un sinod la care iau parte Domnul, preoții și boierii țării și în care se pun noile temelii ale vieții bisericești, întemeindu-se — pentru o mai bună rânduială religioasă — o nouă

Chivotul lui Neagoe Basarab dăruit mănăstirii Dionisiat din muntele Athos. (Biblioteca Academiei Române. Fotografii Marcu Beza).

episcopie la Buzău. Dar cu toată ascendența pe care Mitropolitul o avea asupra Domnului și boierilor, totuși un conflict se ivi între ei. Unul dintre boierii de divan ai lui Radu cel Mare, Bogdan, se despărțise de soția lui și luase în căsătorie pe sora Domnului. Patriarhul însă nu voia să încuviințeze această căsătorie, care era, după el, împotriva Pravilelor bisericești, și cerea ca Bogdan să se împace cu soția lui, deoarece biserica nu admite divorțul soților — așa cum de altfel a rămas până astăzi tradiția în biserica latină.

Radu cel Mare nu admitea punctul acesta de vedere și, întru cât era în joc însăși sora sa, acuză pe Mitropolit « că strică obiceiurile țării » și-l silește să plece din țară, aducând în locul lui pe fiul unui fost despot sârb, Maxim.

Câțiva ani mai târziu, se urcă pe scaunul Țării-Românești Neagoe Basarab, care în tinerețe trăise pe lângă marele Patriarh și-i ascultase învățăturile. Neagoe Basarab a fost un Domn pios. El a reparat și clădit biserici în Constantinopol, în Athos, în Siria și Egipt, sprijinind credința ortodoxă în tot Răsăritul apăsător de stăpânirea păgână.

În acest răstimp, Patriarhul Nifon murise în mănăstirea Dionisiat din muntele Athos și fusese trecut în rândul sfinților.

Neagoe Basarab, aducându-și aminte cu pietate de fostul său dascăl, trimite la muntele Athos să i se aducă în țară o parte din moaște (capul și o mână), care fură așezate în mănăstirea de curând întemeiată la Curtea de Argeș. Când în 15 August 1517, se săvârși sfințirea mănăstirii Curtea de Argeș, în prezența unui

numeros sobor de călugări și mitropoliți din toate centrele Răsăritului ortodox, Neagoe însărcină pe călugărul Gavril, Protul Muntelui Athos — Protul era un fel de președinte al republicii de mănăstiri din Athos — să scrie viața Patriarhului Nifon, ale cărei moaște fuseseră aduse în țară. Protul Gavril fusese călugăr în aceeași mănăstire Dionisiat din Athos, în care își petrecuse ultimii săi ani Patriarhul; deci îl cunoscuse de aproape. Începând să scrie viața Sf. Nifon, Gavril, după modelul literaturii hagiografice, a amestecat în viața reală a sfântului și elemente supranaturale, care justificau aureola de sfânt pe care i-a creat-o biserica.

Această viață a sfântului, redactată în limba greacă, a fost tradusă apoi în limba română și se păstrează în patru manuscrise din veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea din Biblioteca Academiei Române și au fost studiate temeinic de Diaconul N. Popescu în *Analele Academiei Române* și de D. Mazilu, într-o lucrare publicată într-o colecție de studii a Seminarului de istoria literaturii române vechi, apărută în 1928, sub titlul *Contribuții privitoare la istoria literaturii române*.

În această viață a Sfântului Nifon, scrisă de Gavril Protul, sunt întrețesute însă și date istorice interesante petrecute în Țara-Românească pe timpul a patru Domni: Radu cel Mare (1496—1508), Mihnea cel Rău (1508—1510), Vlăduț (1510—1512) și Neagoe Basarab (1512—1521).

Această parte din Viața lui Nifon este de fapt o cronică plină de amănunte dramatice, în care este înfățișată istoria

turbare a Țării-Românești dela Radu cel Mare până la Neagoe Basarab, împăciuitorul.

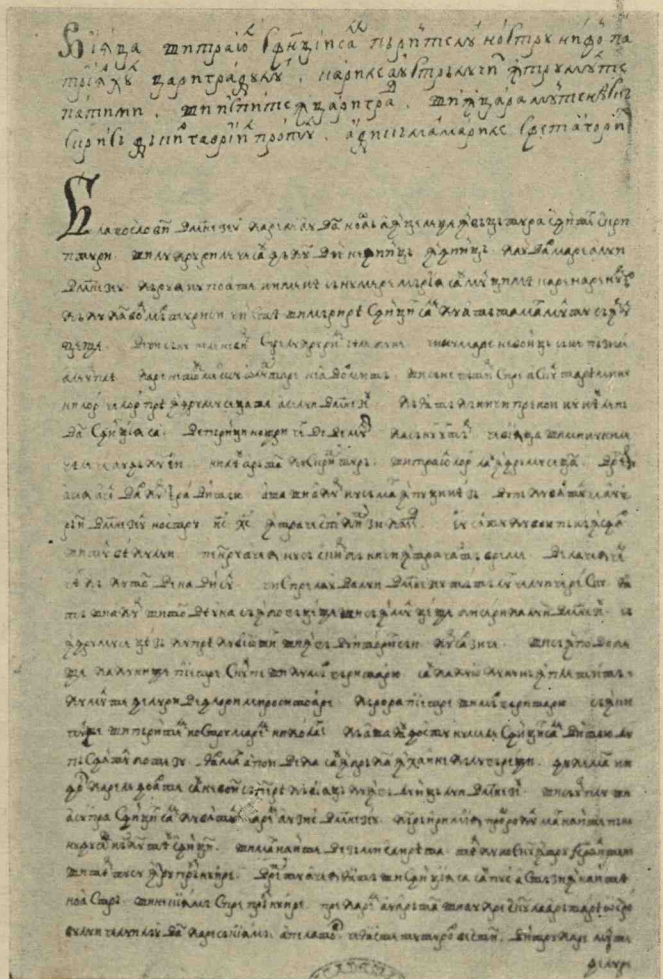
Domnii anteriori lui Neagoe — cu excepția lui Radu cel Mare, care a făcut totuși păcatul de a izgoni pe Nifon din țară, au fost răi și lacomi și au adus zarvă și sfâșieri interne. Mihnea, feciorul lui Dracea Armașul, era desfrânat, lacom, crud și dușman neîmpăcat al Basarabilor, pe cari vroia să-i distrugă. Vlăduț era nerecunoscător și sperjur, fiindcă după ce a căpătat tronul cu sprijinul boierilor Basarabi și după ce s'a legat prin jurământ înaintea Pașei dela Dunăre că «dacă va face vreun rău» neamului basarabesc, sabia Pașei «să-i taie capul cu mare rușine și să-i piarză neamul din țară», totuși, înțet de Bogdan, cumnatul lui Radu cel Mare, a căutat să pue la cale peirea Basarabilor.

Pe acest fond întunecat de domnii nestatornice, de răsunări, de comploturi, de pribegii și de răzvrătiri, se întrefes detalii interesante care ne redau coloritul vremii, ca de exemplu: scena complotului urzit de Mihnea cu logofătul Stoican, în beciurile palatului domnesc, între buțiile de vin, după ce au dat afară pivnicerii, sau scena cu feciorul de casă — din neamul Basarabilor — care, de frica Domnului, se ascunde într'o butie goală și descopere complotul — ambele utilizate de Odobescu în nuvela Mihnea cel Rău. Nu mai puțin interesantă prin dramatismul ei este scena când Neagoe a încolțit cu pâlcul de ostași, în mănăstirea Cotmeana, pe fiul lui Mihnea, care scăpă, împreună cu feciorul lui Stoica, în toiul nopții, «pe o fereastră, desculți, descinși și fără islice», sau scena când Neagoe, mai mare peste vânătorii dela curtea lui Radu cel Mare, aducea, în ascuns, hrană Patriarhului Nifon, în zilele de grea urgie ale acestuia.

Aceste detalii de senzație ale vremii, strâns legate de persoana Domnului și a familiei sale, și pe care Protul Muntelui Athos nu le-a putut afla decât dela cineva din intimitii Domnului, dacă nu dela Domnul însuși, concentrează dela început interesul cititorului asupra personalității lui Neagoe. Domnia lui apare ca o eră de împăciuire și liniște în țară, de largă oblăduire a creștinătății din Răsăritul musulman, de princiara dărnicie până în cele mai îndepărtate unghiuri ale Ortodoxiei. Lista milosteniilor împărțite de el la Muntele Athos se înșiră bogat, cu toate amănuntele:

«Iară mănăstirea lui Arition, care de opște să chiamă «Cotlomuz, care o au început a o zidi den temelie Radu «Vodă, Neagoe Vodă o au săvârșit și cu toate frămșetile și «podoabele o au podobit den lăuntru și dinafară, iar înprejur «o au îngrădit cu zid. Și o au făcut biserica sfântului Nicolae «făcătorul de minuni cu turle, chilii și trapezarie, pimnița și «magupia, maghernița, grădina și poartă mică și mare, bolniță «și ospătărie și dohirie, jitniță și vistirie și alte case de toată «treaba. Iar biserica și chiliile le-au umplut de frămșeti și li-au «săvârșit de acoperemânt; iar biserica și tinda o au acoperit «tot cu plumb și au pus pe la ferestri cu sticle și o au și târnosit «cu blagoslovenia arhiereului și a protului și a altor egumeni «de la alte mănăstiri. Și făcu cinste mare tuturor și-i dăru «cu daruri mari și să duseră cari-și pre la locurile sale, cu «mare bucurie mulțămind lui Dumnezeu. Așijdirea făcu o «pristaniște în Ascalun la mare, să fie de corăbieri și o «corabie mare, alta mică cu tot ce trebuește și o au zidit cu «zid împrejur; și au făcut o culă cu arme și cu turnuri, să le «fie de pază. Și alte metohuri cu de toate au zidit și au făcut, «și bine le-a tocmis, den care are mănăstirea mult venit. Și «au pus numele ei: Lavra cea mare a Țării Muntenești».

«Iară Lavra a lui sveatâi Atanasie toată biserica cea mare «cu oltariul și cu tinzile le-au înnoit. Și au înpreunat plumbul «cel vechiu cu altul nou și o au acoperit toată de iznoavă; «și toată clisernița o au zidit din temelie; și au făcut vase

Pagină din Viața Sfântului Nifon după ms. nr. 8, fond Gaster, păstrat în Biblioteca Academiei Române (F. 93 recto).

«de treaba bisericii de aur și de argint și zevese cusute cu «sărmă de aur prea înfrămșetate au dat, și au făcut și mertic «mare câte 90.000 de talere de an.

«Iar în Lavra Iverului, a lui sveatâi Evtemie făcătorul de «minuni, pre sus pre ziduri au adus apă cu urloiul, ca de 2 «mile de loc de departe, și cu multă bogăție o au înbogățit. «Iar cinstita a lui Doamnă, Despina, dat-au o zăvase, cusută «tot sărmă de aur și prea înfrămșetată, să o pue înaintea «sfintei și făcătoarei de minuni icoanei, în care este scris «chipul Preacuratei Fecioară și Maicii lui Dumnezeu Mariia, «care să chiamă Portăriță care au venit pre mare la acea «mănăstire cu mare minune, cum să află scris de dinsa.

«Iar la mănăstirea Pantocrator au făcut mari idituri ca «și la Ivera și au dăruit multe daruri.

«In Lavra cea mare a Hilandarului iară au adus apă, tot «ca la Iver.

«Iar în lăudata mănăstire Vatoped tocmai să se dea «milă pre an, ca și la Lavra lui sveatâi Atanasie, și au pus «pre făcătoarea de minuni icoana a Preacistii un măr de «aur cu mărgăritar și cu pietri scumpe; și zidi și pimniță «mare din temelie.

«Și au înpodobit și marea mănăstire Xeropotam, că au «făcut o trapezarie din temelie și pimniță.

«Iar la sveati Pavel au zidit o culă den temelie, să fie de «strajă.

«Ce vom mai înmulți cuvintele, spuind toate mănăstirile «pe rând!? Că toate mănăstirile den sfânt muntele Atonului

Titlul poemei lui Stravinos *A'ndragathias* τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαὴλ Βοεβόδα (după o ediție venețiană din 1785).

«le-au îmbogățit cu bani, cu sate și dobitoace încă le-au dat și multe ziduri au făcut. Și fu ctitor mare a toată Sfetagora».

Se înșiră apoi binefacerile făcute la mănăstirea cea mare din Țarigrad, la muntele Sinai, la Ierusalim, în măgura Misiei, la mănăstirea Oreiscului «unde sânt moaștele sfântului Grigorie, făcătorul de minuni» în Evlava, în Machedonia la mănăstirea Cuceina și în alte multe locuri:

«Ce vom mai spune deosebi lucrurile și mănăstirile, carele le-au miluit? Să zicem depreună toate câte sunt în Evrota, în Trachiia, în Elada, în Ahia, în Iliric, în Cambania, în Elispont, în Misia, în Machidonia, în Tetulia, în Sermie, în Lugdonie, în Petlagonia, în Dalmația și în toate laturile dela Răsărit până la Apus și de la Amiază-zi până la Amiază-noapte...

«Și nu numai creștinilor fu bun, ce și păgânilor, și fu tuturor tată milostiv, asemuindu-se Domnului celui ceresc, care strălucește soarele său și ploa și pre cei buni și pre cei răi».

Detaliile despre mulțimea și strălucirea domnitorului Neagoe în tot Răsăritul sunt așa de multe, încât ne întrebăm dacă intenția lui Gavril Protul a fost de a prea mari viața lui Nifon sau domnia lui Neagoe.

Cronica se încheie cu arătarea înnoirilor și ctitoriilor din țară: la mănăstirea Tismana, la Nucetul, spargerea mitropoliei din Argeș și zidirea din temelie a mănăstirii Curtea de Argeș «tot din piatră cioplită și netezită și săpată cu flori».

Ea se încheie cu târnosirea mănăstirii, la care a luat parte alături de clerul și călugării din țară, toți egumenii dela Muntele Athos cu Protul în frunte și Patriarhii Răsăritului.

Prin structura ei, Vieța Patriarhului Nifon nu este numai o biografie cu caracter legendar a Sfântului, ci este în același timp și o cronică internă a Țării, scrisă la curte și menită să înfățișeze într-o lumină de apoteoză domnia și personalitatea lui Neagoe Basarab, în înfățișarea lui de protector al întregii creștinătăți ortodoxe. Ea prezintă din acest punct de vedere o importanță a parte și se situează pe același plan cu *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie*.

Din pricina importanței pe care Nifon a avut-o în reorganizarea vieții noastre religioase, din pricina faptului că moaștele sale se păstrează la noi, la Curtea de Argeș și, mai ales, din cauză că în Vieța sa elementele biografice se întrețes continuu cu viața istorică a țării, opera lui Gavril Protul a fost intercalată în marea compilație de cronici a Țării-Românești, alcătuită în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pe vremea lui Șerban Cantacuzino, de către logofătul Stoica Ludescu «bătrâna slugă a Cantacuzenilor», cum se numește el însuși. În partea intercalată în cronică, Stoica Ludescu a lăsat însă la o parte începutul și sfârșitul din viața Sfântului, adică partea din viața acestuia, care, petrecându-se pe pământ străin, nu avea legătură strânsă cu țara noastră.

După epoca lui Neagoe Basarab, trebuie să trecem tocmai în vremea lui Mihai Viteazul, pentru ca să dăm iarăși de urme ale istoriografiei muntene.

M. Eliat, *Vestitele viteji* ale lui Mihail Voda, 1837. Traducere în versuri a poemei lui Stravinos)

BIBLIOGRAFIE. Vieața Sf. Nifon a fost publicată întâia dată de B. P. Haș-deu în *Arhiva istorică a României*, I, 2, București, 1865, p. 133-150, sub titlul: *Biografia Patriarhului Nifon în Turcia și în Țeara Românească, scrisă de Gabrielu superiorulu Muntelui Athos*. A doua oară de Iosif Naniescu și Constantin Erbicéanu, *Vieța și traiul Sfinției Sale Părintelui nostru, Nifon, Patriarhul Țarigrădului*, București, 1888, după un ms. din anul 1682, copiat în schitul Trivalea din Pitești, de Ieromonahul Ioan ot Bistrița. Ediția cea mai bună este a lui Tit Simeedrea, Episcopul Hotinului, *Vieța și traiul Sfântului Nifon, Mitropolitul Constantinopolului*, după același ms. care a stat la baza ediției Naniescu. În prefață se indică și celelalte msse din Biblioteca Academiei Române și se arată criteriile de transcriere. La mssle din Biblioteca Academiei Române, citate de Tit Simeedrea, este de adăugat și versiunea cea mai veche, păstrată în ms. de la Blaj, care cuprinde și învățăturile lui Neagoe, copiată circa 1654 și care aparținut Domnului Ștefan Cantacuzino (cf. Vasile Grecu în *Convorbiri Literare*, LVII (1939), p. 1857 și extras).

Versiunea Vieții Sf. Nifon cuprinsă în compilația lui Stoica Ludescu a fost publicată în *Magazinul istoric pentru Dacia*, IV, pp. 231-272, V, pp. 3-32; *Istoria Țării-Românești, de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, ed. Ioanid, București, 1859, p. 4-37.

STUDII. Despre Patriarhul Nifon: Diaconul Nicolae Popescu, *Nifon II, Patriarhul Constantinopolului în Analele Academiei Române*, seria II. Mem. secț. istorice, tom. XXXVI, p. 731-798 (teză de doctorat la Universitatea din Viena). Cf. și D. Mazilu în *Contribuțiuni privitoare la istoria literaturii române* (Facultatea de litere din București, Seminarul de istoria literaturii române (Epoca veche), București, 1928: *Contribuțiuni la studiul vieții Sfântului Nifon, Patriarhul Constantinopolului*, p. 21 și urm.; D. Russo, *Studii istorice greco-române, Opere postume*, București, 1939 (Fundatia p. lit. și artă «Regele Carol II»), I, p. 21-34.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL

Se știe că strălucitele victorii ale lui Mihai Viteazul împotriva Turcilor, incursiunile lui norocoase în Sudul Dunării, au aprins nădejile creștinilor din Balcani, care vedeau în el un mântuitor de sub jugul păgânilor. Epopeea lui militară cu tragicul ei sfârșit a fost cântată în versuri de doi greci. Primul a fost chiar vistiernicul său, Stavrinós, care după uciderea mișelească a Domnului, în cetatea Bistriței unde se afla închis în «noptile de 1 și 2 Februarie, la lumina stelelor», a cântat în versuri populare grecești, vitejia lui Mihai, «care niciodată n'a pus preț pe viața sa și în nicio luptă nu a cruțat capul său». Poema lui Stavrinós a încăput în mâna lui Panos Pepanos, care a publicat-o la Veneția, în 1672. Ea s'a bucurat de o mare popularitate; s'a retipărit în numeroase ediții și a trăit în lumea greacă până în vremurile noastre ca o adevărată carte populară. A fost cunoscută și citită și la noi, fiindcă a fost utilizată de cronicarul lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, și a fost tradusă, mai târziu, pe la 1837, în versuri românești, de Teodor M. Eliat, colaboratorul lui Anton Pann. Poema lui Stavrinós a avut succes și în lumea Slavilor de Răsărit, unde a fost prescurtată și pusă în versuri.

Al doilea contemporan grec, Gh. Palamed, care trăia între Ucrainenii din Polonia — ca interpret de limbă greacă, la curtea «strălucitului duce de Ostrog, cneazul Vasile» — unul din prietenii lui Mihai Viteazul — a fost ispitit să aștearnă și el în versuri faptele de arme ale Domnului român.

Cronica lui Palamed nu a cunoscut însă popularitatea cronicei lui Stavrinós. Ea nu ne este cunoscută până acum decât dintr'un singur manuscris, păstrat în British Museum, de unde a scos-o la lumină elenistul Émile Legrand. Dar deși n'a avut răspândire, totuși ea aduce încă o mărturie a marilor nădejdi pe care creștinătatea din Orient le pusese în geniul politic al eroului român.

Cât de populară a rămas figura lui Mihai Viteazul, nu numai între cărturari, ci și în masele adânci ale lumii balcanice până azi, ne-o dovedesc cântecele populare grecești, ca cel auzit de Émile Legrand din gura unui cerșetor, pe străzile Rusciucului, în 1871, și cules de Teodor Burada, în Macedonia, precum și numeroasele reminiscențe despre vitejia lui în baladele sârbești și

bulgărești. Ba până și pe coastele adriatice ale Ragusei — ai cărei fii, ca Baba Novac, luptau sub steagurile lui Mihai Viteazul — a ajuns vestea despre vitejiile românești, cântate într'un fragment rămas de pe urma cunoscutului poet ragusan Antun Sasin.

Tot atât de celebru a fost Mihai Viteazul în Occident. Solii lui băteau neconținut drumurile Vienei, Pragăi și Italiei. Ba până și în îndepărtata Spanie ajungeau trimișii lui pentru a cere ajutorul creștinătății împotriva dușmanului comun.

În anii din urmă, profesorul italian, Angelo Pernice, a descoperit în arhivele italiene, un memoriu al lui Mihai Viteazul, de o deosebită importanță, fiindcă în afară de detaliile interesante asupra luptei dela Călugăreni, memoriul dă pe față și ceva din firea hotărâtă și energică a Domnului. Avizele italiene și plachetele franceze — un fel de ziare ale timpului, care se desfăceau în piețele dinaintea catedralelor — aduceau la cunoștința publicului victoriile lui Mihai Viteazul și ale Valahilor împotriva Turcilor. Entuziasmul care a cuprins atunci masele populare a atârnat și imaginația scriitorilor. În Italia, cunoscutul scriitor popular, Giulio Casare Croce — un Anton Pann italian al secolului al XVII-lea — într-o dramă, care a avut mai multe ediții, *Sotteranea confusione o vera tragedia sopra la morte di Sinam Bassà, famoso capitano di Turchi*, înfățișând în infern pe rivalul lui Mihai Viteazul la scaunul de judecată al lui Minos, descrie lupta dela Călugăreni cu multe amănunte istorice: rupea podului, căderea Pașei în mocirlele dela Neajlov. În Spania, însuș Lope de Vega a evocat în drama *El prodigioso capitán* tenacitatea caracterului lui Mihai și avântul războinic al ostașilor săi, deși lucrurile sunt umbrite puțin prin reclama făcută de Sigismund Bathory. Chiar și la Unguri s'au găsit cronicari și poeți populari cari au povestit cu tendințe diferite viața sbuciumată și domnia plină de fapte răsunătoare a lui Mihai Vodă.

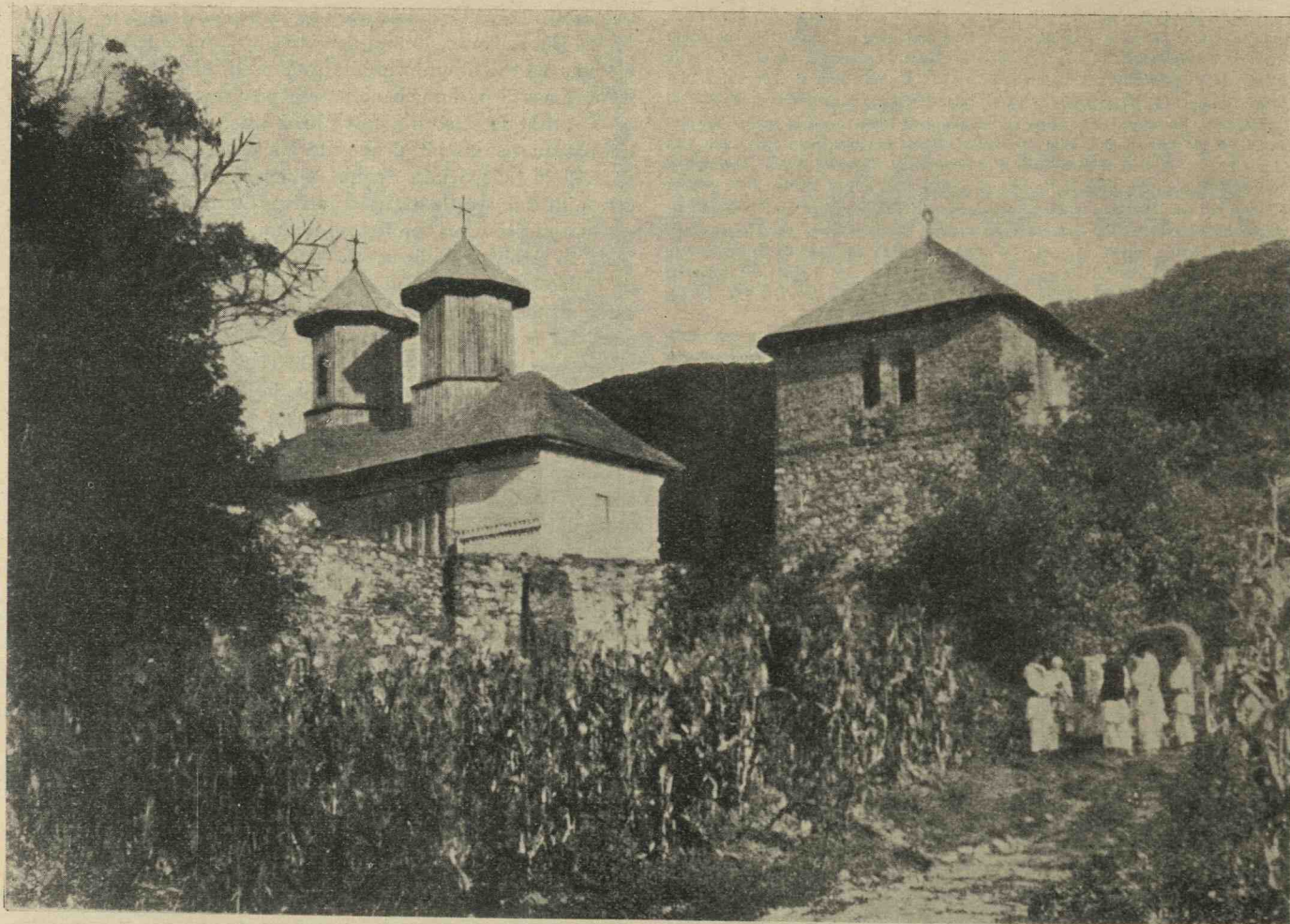
Era dar firesc ca Mihai Viteazul, care întrupa, după cum se vede, atâtea nădejdi, nu numai ale poporului său, dar ale întregii creștinătăți apăsată sub stăpânire păgână, care și-a jertfit viața — cum spune însuși — ca «să capete un loc în creștinătate», să năzuiască și el, ca și Ștefan cel Mare, să lase viitorimii amintirea faptelor lui războinice și a străduințelor sale. Și el a găsit astfel un cronicar al domniei, într'un logofăt al său: Teodosie Rudeanu.

Acesta era un oltean dărz și isteț — mâna lui dreaptă, în timpul campaniei întreprinsă împotriva lui Ieremia Movilă. Pe vremea când viteazul domn pornise în fruntea oștilor să cucerească Moldova, Teodosie Rudeanu rămăsese în Ardeal ca un fel de guvernator al provinciei de curând cucerită. Mihai Viteazul se afla tocmai la hotarele Moldovei, când sosiră în Ardeal comisari trimiși de împăratul Germaniei. Aceștia temându-se de complicațiile ce se puteau ivi, veniseră să stăruiască pe lângă Domnul român ca să renunțe la campania lui în Moldova. Teodosie Rudeanu, care cunoștea intențiile precise și firea hotărâtă a Domnului său, a pus să se aresteze comisarii imperiali și i-a ținut închiși până ce Mihai Viteazul a cucerit Moldova; apoi i-a pus în libertate, cerându-și scuze pentru neînțelegerea iscată și pentru vexațiunea la care i-a supus¹⁾.

Acest om, energic și diplomat, a fost cronicarul lui Mihai Viteazul. Dar, din nenorocire, cronica lui ni s'a pierdut în forma originală. Sâmburele ei ni s'a păstrat însă într-o traducere latinească. În lunile de vară — Iunie și Iulie — 1597, se afla la curtea din Târgoviște a Domnului român un sol german, Baltasar Walter, cel Tânăr, din Silesia (Baldassar Waltherus Junior). Acolo, solul german se întâlnește cu un sol polon, Andrei Tarnowski, «unul din cei mai buni prieteni» ai Domnului român, care tradusese în polonă cronica logofătului lui Mihai Viteazul.

¹⁾ Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 880-919.

Schitul Flămânda din județul Argeș, ctitoria logofătului Teodosie Rudeanu. (După Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice XXV, planșa 113.)

Această versiune polonă a fost apoi tradusă și prelucrată în limba latină, de Baltasar Walter, după cum mărturisește el însuși:

«La îndemnul lor — este vorba de câțiva bărbați prea luminați — și prin generoasa mijlocire a măritului Domn Andrei Tarnow, care până acum s'a ilustrat în mai multe țări, pre unde a fost trimis, în mai bine de 15 solii, unul din cei mai intimi amici ai Domnului Mihai, câștigaiu în lunile Iunie și Iulie, 1597, pe când mă aflam la curtea din Târgoviște, o scurtă descriere a acelor fapte, compusă de dumnealui cancelariul (= logofătul) *în limba românească și aprobată de către însuși Domnul*. Această descriere întoarsă pre limba polonă, eu, traducând-o în latinește, o îmbrăcai în cele mai alese circumstanțe adunate nu atât dela Români, cât dela alți însemnați și demni de credință oșteni».

Din această mărturie a lui Baltasar Walter rezultă că la curtea lui Mihai Viteazul se scria, sub ochii Domnului, de către logofătul lui, o cronică *în limba română* — aceasta nu trebuie să ne surprindă, deoarece din cancelaria lui Mihai Viteazul pornesc și hrisoave scrise tot în limba națională.

Cronica aceasta scrisă în limba română a fost apoi tradusă în limba polonă de Andrei Taranowski, iar din limba polonă a fost transpusă apoi în limba latină de Walter junior, care însă a împodobit-o «cu cele mai alese circumstanțe, culese nu atât dela Români, cât dela alți oșteni însemnați și demni de credință».

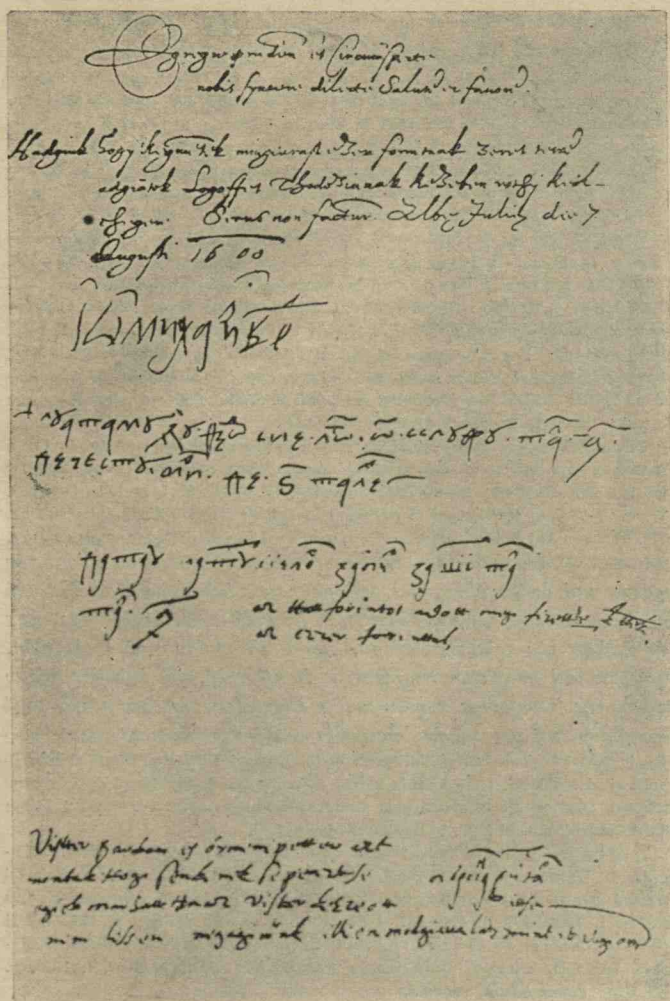
Baltasar Walter a trimis apoi traducerea latină a cronicii în Germania, printr'un delegat polon, Stanislas Golschi, castelan de Haliciu și căpitan de Bar. Doi ani mai târziu, Walter, întorcându-se din misiunile lui în Orient, sfătuit de prietenii săi, a tipărit traducerea latină a cronicii la Görlitz, în Silesia, la anul 1597, dedicând opera patronilor săi, consului din Görlitz, Hoffmann de Hennersdorf și Bartolomeu Scultet, matematicul.

Cronica aceasta se oprește la anul 1597. Deși în traducere latină, ea constituie totuși prin ideile ei un document de cel mai mare preț pentru cunoașterea mentalității românești din epoca marelui Domn. Dar, din nenorocire, Baltasar Walter nu s'a mărginit să traducă exact în limba latină textul transpus în polonă de Andrei Taranowski, care și el s'a pierdut sau nu s'a descoperit încă, dacă cumva se mai păstrează în cine știe ce colț de bibliotecă. Walter însuși ne spune că, traducând-o în limba latină, a îmbrăcat-o «cu cele mai alese circumstanțe» pe care le-a adunat — zice el — «nu atât dela Români cât dela ostașii cei mai aleși și mai demni de credință». Prin urmare, opera lui nu este o traducere a cronicii dela curtea lui Mihai Viteazul, ci este o prelucrare a acesteia.

Fondul primitiv al cronicii a fost amplificat nu numai cu podoabe stilistice, dar și cu știri nouă pe care traducătorul le-a putut culege și cu lucruri despre care are uneori grija să ni le precizeze. Iată, bunăoară, câteva exemple:

Pomenind de ordinele trimise de sultanul Murat al III-lea pașei din Silistra ca să treacă Dunărea și să așeze în scaunul Țării-Românești pe Ștefan, Baltasar Walter adaugă:

Scrisoarea lui Mihai Vodă din Alba Iulia, 7 August 1600, către municipiul oraşului Cluj, cu câteva rânduri româneşti de mână lui Teodosie Rudeanu şi a lui Barcan Vistierul (După A. Veress, Documente, VI p. 155).

«Pre acet Ştefan îl văzurăm şi noi de câteva ori la 1597, pre la Sf. Mihail, la masa strălucitului delegat al Poloniei, având capul acoperit cu un turban sau învelitoare turcească şi din propriile lui cuvinte aflarăm acestea, deşi «mai pre scurt».

După lupta dela Călugăreni, el introduce de asemenea un episod duios, cules la curtea lui Mihai Viteazul:

«Spre a odihni inima cititorului după atâtea scene sângeroase, aflarăm cu cale de a însemna aci cum doi cerbi domesticiti însoţiră pe Mihai în mai multe expediţiuni războinice. Ei se aflau mai cu seamă lângă cortul Domnului; stăteau de faţă în războaie şi lupte, mergând curagios, când înaintea lui, când alătura de el. Nici sgomotul bombelor, nici fulgerele tunurilor nu-i înspăimântau, ci auzind vuetul se ridicau în două picioare şi stăteau puţin privind. Ei stătură astfel martori neclintiti, împotriva obiceiului acestor animale, la lupta purtată cu Sinan Paşa, la Călugăreni. Aci unul dintr'înşi, pierind din întâmplare, celălalt de durere merse de se ascunse în pădure...

«Acest fapt se adeverează prin mărturiile Domnului Mihai şi a multor alţi ostaşi demni de credinţă».

Dacă înălăturăm acestea şi altele asemenea, se pune întrebarea: avem posibilitatea de a reconstrui cronica pierdută a lui Teodosie Rudeanu şi cum?

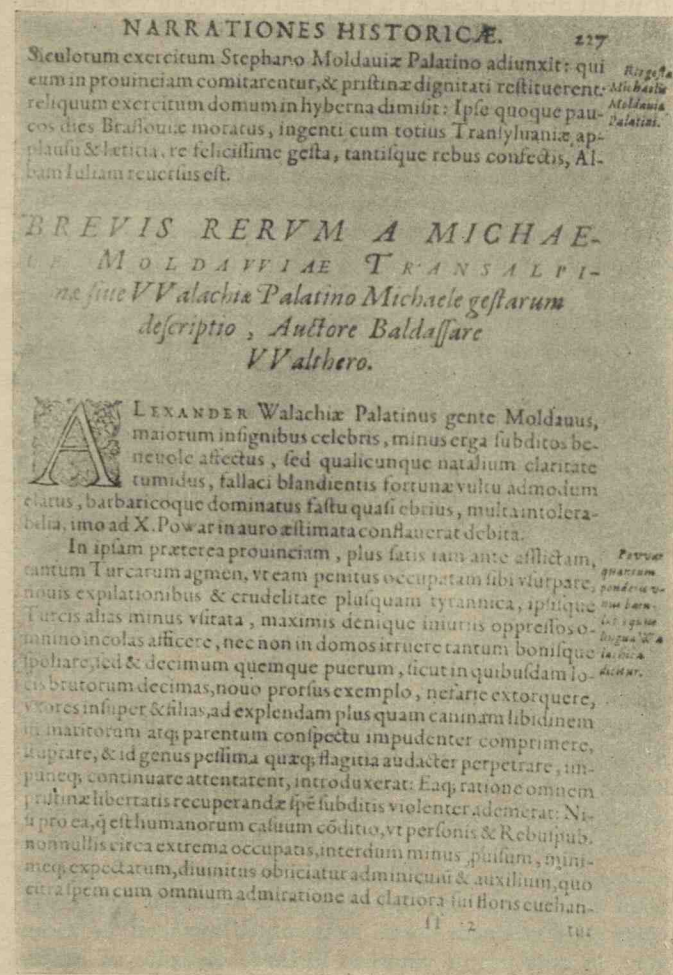
În compilaţia de cronici ale Țării-Româneşti, pe care a făcut-o în epoca lui Șerban Cantacuzino logofătul Stoica Ludescu, «bătrâna slugă a Cantacuzenilor», și care povestește istoria Țării-Românești dela întemeiere, a fost încorporată și o cronică a domniei lui Mihai Viteazul, cu următorul titlu — pe care-l dau după versiunea publicată de N. Bălcescu (în *Magazinul istoric*, tomul IV, pag. 277):

«De aicea se începe istoria lui Mihaiu Vodă, fiul lui «Petrașco Vodă, carele au făcut multe războaie cu Turcii «pentru creștinătate, precum de aicea înainte se arată».

Este clar că în acest capitol — care în structura compilației este destul de întins față de celelalte — avem de a face cu copia unei cronici contemporane. Ce raporturi se pot stabili între această cronică și între traducerea și compilația latină a lui Baltasar Walter?

Înlăturând interpolările vădite ale traducătorului german — știrile nouă pe care el însuși spune că le-a cules dela diferiți martori, impresiunile lui personale despre prăpădul ținuturilor pustiite prin invazia oștirilor turcești și tătarești, ori accentele calde de adâncă admirație pentru Domnul român — cronica lui încă nu se suprapune exact peste partea corespunzătoare din compilația lui Stoica Ludescu.

Deși Baltasar omite, se pare, din cronica românească ce a avut-o la bază, unele știri care puteau fi neplăcute Ungurilor — de exemplu atitudinea neloială a lui Sigismund Bathori după victoriile lui Mihai Viteazul asupra Tătarilor — găsim însă pentru momentele mai importante ale campaniei lui Mihai Viteazul împotriva Turcilor știri mai bogate, detalii mai precise la

Pagină din colecția lui Nicolaos Reusner, *Rerum memorabilium... Exegeses*, Frankfurt 1603, cuprinzând începutul cronicii lui Baltasar Walther.

traducătorul german. E mai multă vieță, mai multă mișcare; se simte mai bine timbrul contemporaneității în opera lui Walter.

Și cu toate acestea ambele cronici în schema lor se suprapun una peste alta; se vede bine că este aceeași urzeală, aceeași împletire a evenimentelor în aceeași succesiune: durerile pe care le îndura țara sub cutropirea turcească; hotărîrea Domnului și a boierilor de a izbăvi poporul de apăsarea turcească; alianța cu Sigismund Bathori; semnalul revoluției prin uciderea Turcilor din București și atacarea raialei turcești a Giurgiului; invazia lui Mustafa Pașa, Vizirul, cu pretendentul Bogdan de peste Dunăre și a Tătarilor; luptele victorioase ale Buzeștilor cu Tătarii la Putineiu și la Șerpătești, respingerea Turcilor peste Dunăre, atacarea și arderea Silistrei, a Hârșovei și a Brăilei — care era pe atunci raia turcească; lupta dela Călugăreni; retragerea dela Stoenesti, sosirea ajutoarelor din Ardeal și Moldova și curățirea țării de Turci, luptele ulterioare cu Tătarii; trecerea Dunării și atacul dela Nicopole și împrejurimi și, în sfârșit, încercarea Turcilor de a se împăca cu Mihai Viteazul prin daruri pompoase și prin făgădueli ș. a.

Avem dar la baza ambelor cronici un fond comun; aceeași canava, care într-o parte a fost amplificată, într-alta simplificată, canava care foarte probabil a trebuit să fie cronică scrisă la curtea lui Mihai Viteazul.

Cum se explică atunci faptul că această cronică nu ni s'a păstrat în întregul ei în compilația lui Stoica Ludescu? Și ce reprezintă versiunea pe care a copiat-o «bătrâna slugă» a Cantacuzenilor?

Faptul că între cronică logofătului lui Mihai Viteazul și compilația lui Stoica Ludescu s'a scurs mai bine de un veac și jumătate nu este suficient pentru a explica simplificările și prescurtările, căci în genere manuscrisele de cronici nu prea se simplificau.

În versiunea lui Stoica Ludescu se găsesc, precum a arătat d. N. Iorga, o serie de știri interesante privitoare la vitejiile Buzeștilor și care se văd bine că au fost adăugate de cineva care făcea parte din familie, ca de pildă: în uciderea Turcilor la București din 2 Noemvrie 1593 — semnalul răscoalei — cronică ne spune că «într'acel războiu fu rănit Stroe Buzescul la mâna stângă». Buzeștii sânt pomeniți pretutindeni: în luptele cu Tătarii, în soliile trimise la Sigismund Bathori; vitejiile lor sunt totdeauna arătate într-o lumină simpatcă, ca bunăoară în lupta dela Nicopole:

«O ceată de Turci se întoarse cu mare hrăborie asupra «lui Mihaiu Vodă. Și atuncea se alese unul den Turci cu «sulița și o împoncișă asupra pântecului lui Mihai și o «înfipse în pânțe. Iar Mihaiu Vodă, deaca văzu că pier, «el apucă sulița cu amândouă mâinile de fier și căuta în «toate părțile ca să-i vină cineva den boiari ajutoriu, să-l «isbăvească den peire. Și alții mai aproape nu se aflară, «fără doi boiari, anume Preda Buzescu și cu frate-său Stroe «Stolnicul; ei grăbiră și tăiară capul Turcului, și pre ceale- «lalte soții ale lui, și isbăviră pre Mihaiu Vodă din mâinile «Turcilor, și multă bărbăție arătară Buzeștii înaintea lui «Mihaiu Vodă, că se luptară cu vrăjmașii și isbăviră pre «Domnul lor de peire».

Cronica domniei lui Mihai Viteazul, intercalată în compilația lui Stoica Ludescu, este dar — după cum se pare — o copie alterată după cronică scrisă la curtea lui Mihai Viteazul, ieșită însă, după cum a arătat d. Iorga, din cercul familiei Buzeștilor.

Cronica scrisă din porunca Domnului și sub ochii lui s'a pierdut, după cum s'a pierdut și cronică scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare. O fatalitate dramatică a urmărit astfel străduința celor mai mari domni ai trecutului românesc de a consemna în scris pentru viitorime izbânzile câștigate de neamul nostru sub conducerea lor, în lupta contra păgânilor, pentru apărarea creștinătății.

BIBLIOGRAFIE: Opera lui Stavrinus a apărut, sub titlul: *Ἀνδραγαθείας τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀνδρειστάτου Μιχαὴλ βοεβόδα* Veneția 1638. Traducere în limba română: Teodor M. Eliat, *Vestitele viteji ale lui Mihai Vodă, ce au stăpânit Țara rumânească și Ardealul dela anul 1588 (sic) și până la 1601*, care mai întâi s'au tipărit în limba grecească la anul 1806, în Veneția, în poezie, de smeritul Ieromonah Neofit, iară acum întâea dată tradusă din grecește în rumânește de Teodor M. Eliat și date în tipariu cu cheltuiala și cu îndemnarea unor iubitori de înmulțirea cărților în limba românească. Traducerea lui T. Eliat a fost reproducă de G. Dem. Teodorescu în *Literatura și Arta română*, II, 1897, p. 307 — 327 și de N. Iorga la Vălenii de Munte, în 1910. O altă traducere de Maxim a fost publicată de Papiu Ilarian în *Tesaur de monumente istorice*, București, 1862, I, p. 285 — 326.

STUDII. Eugenie Predescu în *Magazinul istoric pentru Dacia*, I, (1845), p. 251 — 276; G. Dem. Teodorescu, *Studii neogrece despre Români, Vistierul Stavrinus și Mitropolitul Matei al Mirelor în Literatura și Arta română*, I, 1896, p. 280 — 291; D. Russo, *Poema lui Stavrinus, Modelele și imitatorii lui Stavrinus, Stavrinus și Matei al Mirelor imitați de Diacrusis, Stavrinus și Matei al Mirelor imitați de Ignatie Petriș, Stavrinus imitat de Spontis în Studii istorice greco-române*, opere postume, tomul I, București, 1939, p. 114 — 144.

Rezumatul slavo-rus al poemei lui Stavrinus a fost descoperit de regretatul Iulian Ștefănescu într'un ms. dela Schottenkloster din Viena (codex 609 din sec. XVIII); vezi articolul acestuia în *Revista istorică română*, IV, 1934, p. 141 — 174 (și extras). Gheorghe Palamed. Manuscrisul se păstrează la British Museum din Londra sub nr. 5573. Textul a fost publicat de Émile Legrand în *Bibliothèque grecque vulgaire*, Paris 1881, vol. I, p. 183 — 230. Titlul este: *Ἱστορία περιέχουσα πάσας τὰς πράξεις καὶ ἀνδραγαθίας καὶ πολέμους τοῦ ἐκλαμπροτάτου Μιχαὴλ βοιβόδα, αὐθέντη Οὐγγροβλαχίας, Τρανσυλβανίας, Μολδαβίας, ἕως τὴν ἡμέραν τῆς τελευτῆς αὐτοῦ, παρὰ Γεωργίου τοῦ Παλαμήδη, γραφεῖσα καὶ ποιηθεῖσα τυχάνοντο; ἐν τῇ αὐτῇ, τοῦ ἐκλαμπροτάτου δονκός τῆς Ὀστροβίας κυρίου κνέζη Βασιλείου, ἐν ἔτει 1607, μηνὶ δεκεμβρίῳ, εἰς τὰς 15, ἐν Ὀστροβίᾳ* (Istoria cuprinzând toate faptele, vitejiile și războaiele prea strălucitului Mihai Vodă, Domnul Țării Românești, al Transilvaniei și al Moldovei, până în ziua morții sale, scrisă și versificată de Gheorghe Palamed, când se afla la curtea prea strălucitului duce de Ostrov, domnul Domn Vasile Cneazul, în anul 1607, 15 Decemvrie, în Ostrov).

Textul a fost tradus în limba română de O. Tafrali, *Poema lui Gheorghe Palamed în Literatura și Arta Română*, 1905 (și extras). Studii, afară de notițele lui Legrand: G. Dem. Teodorescu, articolul mai sus citat în *Literatura și Arta română*, I, 1896 — 97, p. 429 — 437 și C. Erbeceanu, *ibidem*, p. 475 — 487 și 564 — 577; Andreas Horváth, *Görög történetek ének Mihály vajdáról*, Budapest, 1935; D. Russo, *Studii istorice greco-române, Opere postume*, I, 1939, p. 145 — 151: *Poema lui Gh. Palamed*.

Știri privitoare la M. Viteazul în *Diarium Martini Crusii* la D. Russo, *op. cit.*, p. 15 — 156. Pentru cântece populare grecești despre Mihai Viteazul v. Émile Legrand, *Recueil et chansons populaires grecques publiées et traduites pour la première fois* (în *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néohellénique, nouvelle série*, nr. 1) și Teodor Burad, *Convorbiri Literare*, XXV (1891 — 1892), p. 263 — 264 (nr. 11 și 12 apărute ca număr jubilar) și D. Russo, *Studii istorice greco-române*, p. 109 — 113.

Pentru Mihai Viteazul în folclorul balcanic: A. Iordan, *Mihai Viteazul în folclorul balcanic*, în *Revista istorică română*, V — VI, 1935 — 1936, p. 361 — 381.

În literatura ungurească: Andrei Veress, *Cântece istorice vechi ungurești despre Români*, în *Memoriile Academiei Române*, Sect. Lit., seria III, tom. III, 3, (1925), p. 18 — 21, 5 — 6 (1935 — 1936), p. 361 — 381. Pentru Mihai Viteazul la cronicarii unguri: Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la Români 1566 — 1608* Cluj, 1928, (Univ. Regele Ferdinand I, Cluj, Bibl. Inst. de Ist. Naț. II).

Pentru raporturile lui Mihai Viteazul cu Spania și despre el în plachetele Occidentului și la Croați v. *Études roumaines sous les auspices de l'École Roumaine en France*, I, *Trois mémoires sur Michel le Brave présentés par* A. I. Ciorănescu, Charles Gollner, Emile Turdeanu, Bucarest, 1938: A. I. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole* 5 — 19; C. Gollner, *Quelques plaquettes françaises contemporaines sur Michel le Brave*, p. 20 — 40; Émile Turdeanu, *Quelques ragusains auprès de Michel le Brave*, p. 41 — 72. Despre poemul lui Antun Sasin, *Razboj od Turaka* (Războiul contra Turcilor) p. 71 — 72.

Pentru Mihai Viteazul în literatura italiană: N. Cartoian, *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan-Pașa și vitejiile românești*, extras din *Omagiul fraților Alexandru și Ion I. Lăpedatu*, București, 1936.

Pentru Mihai Viteazul în literatura spaniolă: A. Popescu-Telega, *Două drame de Lope de Vega interesând istoria și literatura Românilor*, Craiova, Ramuri, 1936.

Cronica lui Balthasar Waltter, *Brevis et vera descriptio rerum ab illust. ampliss. et fortis militiae contra patriae suae reig. pub. christianae hostes duce ac Dn. Dn. Ion Michael, Moldaviae Transalpiniae sive Walachiae Palatino gestarum in eiusdem aula Terrisana fideliter collecta opera et studio Baldassaris Waltheri Jun. S. 1599*, Gorlicii, Typis Johannis Rhambae. Ea a fost apoi reproducă în colecția: Nicolaos Reusner, *Rerum memorabilium... Exegeses sive narrationes historicae*, Frankfurt, 1603. Textul latin, însoțit de traducere românească, a fost reproducă la noi, de A. Papiu Ilarian, în *Tesaurul de monumente istorice pentru România*, I, 1862, p. 1 — 51 și notele p. 52 — 76.

Versiunea românească din compilația atribuită lui Constantin Căpitanul Filipescu sau Radu Popescu, *Istoriile Domnilor Țării Românești*, a fost publicată de Treboniu Laurian și Nicolae Bălcescu în *Magazinul istoric pentru Dacia*, I, 1845, p. 224—239.

O altă versiune publicată de Stoica Nicolaescu în *Revista pentru istorie arheologie și filologie*, XI, p. 125—136.

Pentru cadrul istoric al domniei lui Mihai Viteazul și pentru Stavrinus și Tarnowski vezi N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, 2 vol. București, 1935 și P. P.

Panaiteescu, *Mihai Viteazul* (București, 1936. Studii despre cronicile muntene N. Iorga, *Analele Acad. Rom. Mem. Sect. ist.* XXI, București 1899

Memoriul lui Mihai Viteazul descoperit de Angelo Pernice în Arhivele din Florența, a fost publicat în *Archivio Storico Italiano*, 1925 (LXXXIII), p. 249—297; o traducere în limba română a dat Aurel Decei, *Luptele lui Mihai Viteazul povestite de el însuși*, «Biblioteca populară a Asociațiunii, Sibiu, 1926, an. XVI nr. 137. Despre memoriu cf. N. Iorga, *O Istorie a lui Mihai Viteazul de el însuși*, în *Analele Acad. Rom. Mem. Sect. ist. s. III t. V mem.* 9.

ILUSTRATIILE

Mănăstirea Neamțu	18	xilogravura de pe verso titlului, după o fotografie făcută de d-l V. Grecu, după originalul din mănăstirea Hilandarul a Muntelui Athos	54
Coperta ferecată în aur și argint a unei Evanghelii cu miniaturi copiată de Mitropolitul Atanasie Crimca	20	Molitvenic slavonesc, tipărit la Târgoviște, în 1545, de Dimitrie Liubavici și de ucenicii săi	55
Psaltirea slavă, copiată din porunca lui Branko Mladenovici în 1346, din Biblioteca Academiei Române	21	Prima carte tipărită de Coresi la Brașov, în 1557: Octoih slav	55
Evanghelie slavonească din sec. XIII, azi în Biblioteca Academiei Române	22	Lucru apostolesc (Faptele Apostolilor), tipărit de Coresi la Brașov, în 1563	58
Mănăstirea Arbora din Bucovina, în zi de praznic	23	Parabola Samaritencii, xilogravură din Evanghelia lui Coresi, din 1560	58
Pomelnicul mănăstirii Bistrița din sec. XV	23	Cea mai veche carte românească tipărită cu litere latine în 1570	59
Dicționarul lui Mardarie Cozianul	24	Tetравanghelie tipărită de diacul Lorinț în Bălgrad (Alba Iulia), la 1579	60
Epitaful lui Alexandru cel Bun din 1428 (după Em. Turdeanu)	24	Pagină din Liturghierul Diacului Lorinț din 1579	60
Răstignirea Mântuitorului. Picturi murale în mănăstirea Voroneț	25	Epilogul unui Evangheliar tipărit de diacul Călin, contemporanul lui Coresi, la Brașov în 1566, din porunca lui Hannes Benkner	61
Mănăstirea Moldavița	26	Pagină din Evanghelia cu învățătură din 1581, cu stema lui Lukas Hirscher, judele Brașovului	62
Mănăstirea Sucevița din Bucovina	27	Legătură veche a Evangheliei cu învățătură a lui Coresi din 1581 (exemplar din Biblioteca Academiei Române)	63
Meterezele mănăstirii Sucevița	28	Pagină din Palia dela Orăștie	-
Sfârșitul Polieleului lui Filothei Monahul, fostul mare logofăt al lui Mircea cel Mare	29	Codex Sturdzanus, foaia cu nota în limba slavă a lui Popa Grigore din Măhaciu, din anul 1600, «când a fost învins Mihai Vodă la Mirăslău»	66
Inceputul Polieleului	29	Mântuitorul distruge cărămida pe care se afla scris zapisul lui Adam cu Satana. Frescă din Mănăstirea Cozia	67
Vieața Sfântului Ioan cel Nou de Grigore Țamblac	30	Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând «Moartea Patriarhului Avraam», scrisă de Popa Grigore	68
Cronica lui Ștefan cel Mare; versiunea germană, descoperită în Bayerische Staatsbibliothek din München de prof. Olgierd Górka (titlul)	30	Codex Sturdzanus. Pagină cuprinzând un fragment din Călătoria Maicii Domnului la iad, scrisă de un anonim	69
Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană din Bayerische Staatsbibliothek din München (pagină)	32	Codex Neagoeanus, copiat în anul 1620, de Popa Ion Romanul, în Sânpetru, cu nota copistului și sfârșitul din scara Florii Darurilor	73
Letopiseșul dela Bistrița din Bibl. Acad. Rom. ms. slav, nr. 649	33	Pagină din Calendarul astrologic al lui Ion Romanul, alcătuit pentru Constantin Brâncoveanu, cu adnotarea Domnului	75
Mănăstirea Putna	34	Alexandru împărat stând pe tronul lui Darie. Scenă din Alexandria, lucrată de Năstase Negrule, în Iași, la 1790	76
Mănăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpușneanu, unde călugărul Isaia a copiat versiunea letopiseșului dela Putna	35	Cetatea împărătesei Cleofila, scenă din Alexandria, copiată de Năstase Negrule în Iași	77
Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, ms. copiat de Radu, logofețel de divan, în 1726	43	Varlaam dăruiește lui Ioasaf mărgăritarul învățăturii mântuitoare, scenă din romanul Varlaam și Ioasaf	79
Neagoe și familia sa. Frescă dela Mănăstirea Curtea de Argeș	44	Parabola inorogului, ilustrată pe bolta din interior a mănăstirii Aninoasa, din județul Muscel	79
Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie, versiunea grecească din Muntele Athos	45		
Cel mai vechi act românesc ajuns până la noi: scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung către «jupan Hanăș Begner» din Brașov, din 1521	46		
Acreditivă dela Mihai Viteazul (Autograful Domnului)	47		
Pagină din Codicele Voronețean	50		
Pagina din Psaltirea Scheiană cu criptograma nedescifrată	50		
O pagină din psaltirea Voronețeană	51		
O pagină din Psaltirea Hurmuzachi	51		
Prima carte tipărită în Țara Românească: Liturghierul slavonesc tipărit de călugărul muntenegrean Macarie în 1508	54		
Octoihul slav tipărit de călugărul sârb Macarie în 1510;			

O pagină din romanul Archirie și Anadan, copiat de Reațe la mănăstirea Aninoasa în 1717	80	cerea în versuri a poemei lui Stravinos)	84
Chivotul lui Neagoe Basarab dăruit mănăstirii Dionisiat din Muntele Athos. Biblioteca Academiei Române, fotografie de Marcu Beza.....	81	Schitul Flămânda din județul Argeș, ctitoria logofătului Teodosie Rudeanu. (După Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice, XXV, planșa 113).....	86
Pagina din Vieța Sfântului Nifon, după ms. nr. 8, fond Gaster, păstrat în Academia Română, f. 93 recto	83	Scrisoarea lui Mihai Vodă din Alba Iulia, 7 August, 1600, către Municipiul orașului Cluj, cu câteva rânduri românești de mâna lui Teodosie logofătul Rudeanu și a lui Barcan Vistierul (După A. Veress, Documente, VI, p. 155)	87
Titlul poemei lui Stavrinós <i>Ἀνδραγαθείας τοῦ ἐνσεβειστάτου καὶ ἀνδρειοτάτου Μιχαήλ Βοεβόδα</i> , după o ediție venețiană din 1785	84	Pagina din colecția lui Nicolaos Reusner, <i>Rerum memorabilium</i> . . . Exegeses, Frankfurt, 1603, cuprinzând începutul croniceii lui Balthasar Walther	87
M. Eliat, Vestitele vitejii ale lui Mihai Vodă, 1837 (Tradu-			

TABLA DE MATERIE

LA RĂSPÂNTIA A DOUĂ LUMI: OCCIDENTUL LATIN ȘI ORIENTUL BIZANTINO-SLAV	5	CULTURA SLAVĂ ÎN ȚĂRILE NOASTRE. SUFLET ROMÂNESC ÎN LIMBA SLAVĂ....	28
LITERATURILE ROMANICE PÂNĂ ÎN VEACUL AL XIII-LEA	5	I. LITERATURA RELIGIOASĂ	28
Literatura franceză 5; Literatura spaniolă 6; Literatura italiană 7; Radierea culturii occidentale în Ungaria și Polonia 7.		Filotheiu, Logofătul lui Mircea cel Mare 29; Țamblac și activitatea lui în viața religioasă românească 29; Vasile, Episcopul de Roman al lui Ștefan cel Mare. 30; Eustație protopsaltul din mănăstirea Putna 30.	
ORIENTUL BIZANTINO-SLAV	8	II. ISTORIOGRAFIA SLAVONĂ ÎN MOLDOVA: . .	30
LITERATURA BIZANTINĂ	8	A) Cronica lui Ștefan cel Mare.	
Caracterul imperiului bizantin 8; Strălucirea civilizației sale în evul mediu 8; Literatura istorică 8; religioasă 9; beletristică 10.		Versiunea germană.....	30
LITERATURA SLAVILOR SUD-DUNĂRENI	11	B) Versiunile slavonești.....	33
Literatura bulgărească 11; Literatura jugo-slavă 12; Legăturile cu Athosul 13; Legăturile Croaților cu cultura italiană; Bibliografie 13.		Letopisețul dela Bistrița 33; Letopisețul dela Putna 33; Versiunea din letopisețul lui Azarie 34; Cronica anonimă 35; Cronica moldo-polonă 36; Raporturile dintre versiunile slavonești; structura lor 36; Cronica lui Ștefan cel Mare, versiunea germană și versiunile slavonești 37; Alcătuirea cronicii la curtea lui Ștefan cel Mare 38.	
INTRAREA ROMÂNILOR ÎN CULTURA BIZANTINO-SLAVĂ.	13	C) Cronicarii călugări	38
Pătrunderea liturghiei slave la Români 14; Principatele române și luptele cu Ungurii; Legături politice cu Sudul dunărean. Consecințele înglobării noastre în zona culturii slave 14; Contacte cu Bizanțul 15.		Macarie 38; Eftimie 40; Azarie 40; Caracteristica cronicelor scrise de călugări 41; Bibliografie 41.	
INVAZIA TURCEASCĂ ȘI URMĂRILE EI PENTRU CULTURA POPOARELOR BALCANICE	16	III. ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB CĂTRE FIUL SĂU TEODOSIE.....	42
Emigrarea erudiților bizantini în Occident și participarea lor la Renaștere 16; Emigrarea păturii conducătoare slave în țările noastre 16.		Cuprinsul 42; Paternitatea 44; Versiunile românești, slavonești și grecești; raporturile dintre ele 45; Bibliografie 46.	
MĂNĂSTIRILE, FOCARE DE CULTURĂ	17	ZORILE LITERATURII ROMÂNEȘTI	47
Reorganizarea vieții monahale prin călugării sârbi 17; Nicodim și întemeierea Vodiței și Tismanei 17; Ucenicii lui Nicodim în Moldova; Țamblac 18; Caligrafii și miniaturiști 18; Legători de manuscrise și cărți 20; Biblioteci 21; Școlile 23; Broderia religioasă 23; Pictura 24; Arta veche românească în Răsăritul Europei 25; Bibliografie 27.		Cele mai vechi acte românești 47; Textele rotacizante și părerile cu privire la originea lor 48; Mișcarea husită 48; Teoria influenței luterane 49.	
		TEXTELE ROTACIZANTE	49
		Codicele Voronețean 49; Psaltirea Scheiană 50; Psaltirea Voronețeană 50; Psaltirea Hurmuzachi 51; Datarea, hârtia, filigranele 51; Scrisul 52; Limba 52; Importanța textelor pentru cultura românească 53; Bibliografie 53.	

INTRODUCEREA TIPARULUI IN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI.	53	lui Avraam 68-69; Legenda Duminiceii; Codex Todorescu: Apocalipsul Sf. Ioan Bogoslovul 69; Bibliografie, 69-70.
TIPAR SLAVONESC IN ȚARA-ROMÂNEASCĂ.....	53	LITERATURA HAGIOGRAFICĂ 70
Călugărul muntenegrean Macarie și tipar venețian 54;		Caractere generale 70; Legenda Sfintei Vineri 70; Legenda Sf. Sisinie 70; Sfântul Alexie 71; Bibliografie 71.
Călugărul sârb Dimitrie Liubavici și ucenicii săi 55.		LITERATURA DIDACTICĂ 71
TIPAR ROMÂNESC, EPOCA LUI CORESI:		Fisiologul 71, Fiore di Virtù 72; Bibliografie 74.
Coresi și ucenicii lui Dimitrie Liubavici 55; Coresi și familia lui 56; Influența luterană și activitatea lui Coresi 56; Influența calvină 58; Intoarcerea spre ortodoxie și tipărirea cărților slavonești 60; Alți tipografi români contemporani cu Coresi: diacul Lorinț și Călin 61; ultima tipăritură românească a lui Coresi: Cartea de învățătură 1581, p. 62; Pravila 62; Limba textelor coresiene și importanța lor pentru limba literară; Bibliografie 63.		LITERATURA DE PREVESTIRE 74
PALIA DELA ORĂȘTIE (1582)	64	ROMANUL POPULAR 76
EPOCA POST-CORESIANĂ. TEXTELE POPULARE	65	Alexandria 76; Varlaam și Ioasaf 78; Archirie și Anadan 80; Bibliografie 81.
LITERATURA APOCRIFĂ	65	INCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI IN ȚARA ROMÂNEASCĂ 81
BOGOMILII	66	VIAȚA PATRIARHULUI NIFON 81
LITERATURA BOGOMILICĂ	67	Patriarhul Nifon 82; Gavril Protul 82; Vieța Sf. Nifon; caracterul ei: legendă hagiografică, cronică a domniei lui Neagoe 84; Bibliografie 85.
Legenda lui Adam și Eva; Lupta lui Satanail cu arhanghelul Mihail; Disputa Mântuitorului cu Satana 67; Legende populare bogomilice 68; Nebogomilismul legendelor din Codex Sturdzanus.		CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL 85
APOCALIPSE APOCRIFE	68	Mihai Viteazul în literaturile streine contemporane: în literatura greacă: poema lui Stavrinos 85; traducerea românească în versuri a lui M. Eliat din 1837, 85; traducerea slavo-rusă; Gh. Palamed; reminiscențe despre Mihai Viteazul în literatura populară greacă; în balada populară sud-slavă; în Occident; în literatura italiană; în literatura spaniolă; în literatura ungară; cronică lui Teodosiu Rudeanu: Traducerea polonă a lui Andrei Taranowski și cea latină a lui Balthasar Walter 86; versiunea, fraților Buzești 87; raporturile dintre versiunea lui Balthasar Walter și versiunea fraților Buzești 87-89. Bibliografie 88.
Codex Sturdzanus: Apocalipse apocrife Apocalipsul Apostolului Pavel; Călătoria Domnului la iad; Moartea		

E R R A T A

Pagina :	Coloana :	rândul :	în loc de :	citește :
12	1	28 de jos	ἀποκρύπτω	ἀποκρύπτω
12	2	33 de sus	Ihnitates	Ihnitates
17	1	24 de jos	ajuns	a ajuns
52	2	19 » »	ЧИКИФ	ЧАДФ
52	2	19 » »	șterge parantezul după	copil; pune-l după ЧИДАТИ
52	2	18 » »	=	);
52	2	18 » »	lege dătătoriu	lege dătătoriu
52	2	25 » »	tâmaț	târnaț
58	2	sub ilustrație	1560	1561
62	1	» »	1580	1581
62	1	» »	Hrisher	Hirscher
69	2	sub ilustrație	pe un anonim	de un anonim
74	2	28 de sus	p.	p. 83—101
74	1	31 » »	"Αρθος	"Αρθος
79	2	15 » »	tradus de cumna- tul său	tradus în vremea lui Mateiu Basarab de cumnatul său

VERIFICAT
2007

MONITORUL OFICIAL
ȘI IMPRIMERIILE STATULUI
IMPRIMERIA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI 1940

INSTITUTUL PEDAGOGIC BUCUREȘTI
BIBLIOTECĂ

800 23